

પ્રસ્તાવના

પૂર્વોક્તાપની પ્રથમાવૃત્તિ બે વરસમાં ખપી ગઈ, એ ખાતર ચૂંચરાતને કંઈક ધન્યવાદ થટે છે; નહિતર આપણે અહીં શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક થયા વિના શુદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્ય લાગ્યે જ ખપે છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક વધારા થયાં છે. કાન્તનાં કેટલાંક કાવ્યો તેમના અવસાન બાદ કાન્તમાત્રામાં છપાયાં; તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક મળી આવ્યાં અને તેમનાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ નાટકોમાંથી પણ જે સારાં લાગ્યા તે સર્વ આ આવૃત્તિમાં લીધાં છે. પણ તે જુદા પરિશિષ્ટમાં સૂચ્યાં છે. પ્રથમાવૃત્તિનો 'પૂર્વોક્તાપ' એમને એમ રાખેલો છે.

કાન્તે પોતે જે કાવ્યોનો નાસ કર્યો અને પોતે જીને પ્રગટ કરવાં યોગ્ય ન ધાર્યા તે કાવ્યોને પ્રગટ કરતાં થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. કવિ લખે છે તે બધું જ સાફ નથી હોતું, કવિ પણ માણસ છે. તેના ઉદ્યનો કોઈ વિશાસ તો કોઈ દૂંધાં, કોઈ ઉઘાં તો કોઈ નીચાં પણ હોય છે. પણ

વિદ્યાથીડના કાયામદિરના અન્યાસકમનો જવાબદાર નારવ પુસ્તક નીચાંયું છે પણ તે પગની સંખ્યા અહીં ગણવા જરૂરી મોટી નથી.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, ગયખડ રોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક: ગવનન વિશ્વનાથ પાઠક.

આદિત્ય ખીછ

મત ૧૫૦૦

*

સને ૧૯૨૬

સવત ૧૯૮૩

૧ ટિપ્પણ આપ્યું છે. કાન્તના બે
જાન્ય કાન્તા 'વમન્ત વિજય' અને 'ચક્રવાક મિથુન'
વિદાન સાહિત્યની ટીકા સાથે જાદાર પડેલાં તે એકાએક
" લાંબી છે. તેને દૂકાવી ચકાવ એમ છે, પણ ધણાં

વર્ગમાં ઉપર પ્રમિદ્ધ થયેલી હોવાથી હાલ તે પરિચિત નથી માટે એકવાર તો તેને એ ને એ રૂપમાં જ અહીં મદવી ઉચિત માગી છે, 'વમન્ત વિગ્ધ' ઉપર મદરન્ની દીકા પ્રમિદ્ધ થયા પછી શ્રી નગર્મિદગવભાઈએ તે વિશે મૂકી વિવેચના પ્રિયવદ્માં કરેલી તેમાથી પ્રસ્તુત લાગેા મદરન્ની દીકા નીચે દીપ તરીકે મૂકયા છે. કયાક મેં પણ એની દીપો મૂકી છે શ્રી નગર્મિદરાવભાઈએ 'વિવર્નશીલા'માં પ્રમંગોપાત્ત સુરીવાની ચર્ચા કરતા 'ચક્રવાક મિથુન' વિશે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે ત્યાં તેમનો મુખ્ય આશય એ કાવ્યનો અર્થ જગત્તર ગો છે તે નિરૂપનાનો નહિ હોવાથી એ ચર્ચા અવગ યગિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે. આ જાળનની કેટલીક મામત્રી તેમજ હકીકત પૂરી પાડવા માટે હું એમનો આભારી છું.

તે મિવાયના કાવ્યો ઉપર મેં અને તેટલું દૃઢ ટિપ્પણ આપ્યું છે પ્રયત્ન કરતા પણ કેટલીક પક્તિઓનો અર્થ મને દુર્બોધ ગયા છે તે મેં તે તે સ્થળે દર્શાવ્યું છે કાન્તને અમગ્નવામાં અને તેના દુર્બોધ સ્થાનોને સુગમ કરવામાં માગે આ પ્રયત્ન ઈધિકે પણ ઉપકારક થશે તો તેને ફત્તાર્ય થયો માનીશ

આ મર્મ તૈયાગીમાં મને ગ્રેા જવનંગાય કલ્યાણુરાય દેકોર, શ્રીયુત કરજાગંજભાઈ, શ્રીયુત શિવાભાઈ તથા શ્રીયુત મુનિકુમાર તરફથી નણી જ મદદ મળી છે ગ્રેા દેકોરની મેં જે જે મદદ લીધી છે તે તેમના અપતરણો

પૂર્વાક્ષાપ

ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે શ્રીયુત કરણાશક અને શિવા
 લાર્ધ સદ્ગત મણિશકરની પશ્ચિમ વધના નિકટમાં નિકટ
 મનનો હતા તેમની પાસેથી મને પણી હકીકત મળી છે
 તેમણે સર્વેએ મળત મણિભાર્ધ સાથેના નેમ ન મારી સાથેના
 અગત સમઘથી આ કામ પોતાનું જ જાણી સાહાય્ય કરી
 છે એવા આત્મીય મળવમાં આભાર માનવાનું કામ ઘણું
 કદિન થઈ પડે છે પણ એક જામન માટે આના મનઘમાં
 પણ આભાર માનવો જોઈએ માર જોઈતી મર્વ હકીકત
 પૂરી પાડતા આ માગ અભિપ્રાયને મોંએ સપૂર્ણ રવા
 ત ય આપ્યું છે, જે તેમના કરના જગ પણ એ જ ઉદાર
 હૃદયો લાગ્યે જ કડી ગડે, અને મને મારે હાથે મહાત જોએ
 માગ ગુર હતા, તેમને આ અજનિ અર્પણ કરવાનો પ્રમગ
 આપ્યો છે, તે માગ પર અનન્ય ઉપકાર થયો ૯ સમનું છું

આ આરૂતિ મનતની ગર્વ પુણ્યનિધિએ જલાર પા-
 વાનો ધરિદ્રે હતો અને એ પ્રમાણે તંયારી થયેની હતી
 પ ૧ તે અન્મામા શ્રીયુત કરના શરૂ તથા શિવાલાર્ધ તરફથી
 મને કાન્તના પત્રોનું દક્ષત જોવા મળ્યું અને તે લાભ વર્ધ
 મેવો થોડો લાગ્યો આ આરૂતિમા મેં આ સામગ્રીનો કેટલો
 ઉપયોગ કર્યો છે તે અષ્ટ જાણી નથી ગમ્તો આ
 આના નામુ છું કે સ્વચ્છન્ન આ નિમિત્તે મને વિનયને
 મા મારી આપશે

જાડગામ ૧૯૨૬

ગમનાગયા વિ. પાઠક

ઉપોદ્ધાત

જાનતનુ જીવન જાળુવાને અનેક કાણોથી જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. એવાના જમાનાના એ એક ઊંડા ચિંતનરસીન મત્યાન્વેષી વિચારક અને મહામયનનિમગ્ન પુરુષ હતા. સાહિત્યમાં તેમણે અનેક દિશાએ પ્રવૃત્તિ કરી છે. પણ તેમની બધી પ્રવૃત્તિમાં તેમના કાં યો જનતાને મૌથી વધારે મર્મસ્પર્શી લાગે છે. આપણામાં તેઓ બીજા કશા જગતા જનિ તરીકે અમરપદ પામશે એમ જણાય છે અને તેથી કવિ તરીકેનું તેમનું જીવન જાળુવાની વૃત્તિ આપણને મૌથી તોડ થાય છે.

તેમના કાં યો સમજવાને માટે પણ તેમનું જીવન જાળુવાની જરૂર છે. કાન્તે પ વળી અને આત્મનશી બન્ને પ્રકારના કાં યો વખ્યા છે. પરંતુ કાં યો લખનાર કવિનું જીવન ન જાણીએ તો પણ તેના કાં યો સમજવામાં કશો પ્રતિબંધ આપતો નથી. તેના કાં યોમાં જે ભાવ નિષ્પન્ન થવાનો હોય તેની સર્વ ગાંઠ પગિચિતિનું વર્ણન પણ તે કાવ્યમાં જ આવી જતું હોય છે. પણ આત્મનશી કાં યોમાં એ મપૂર્ણ રીતે થતું હોતું નથી. આ કાં યો અગત જીવનના પ્રસંગમાંથી ઉત્પન્ન થતા ભાવનું પ્રગટ કરાવરૂપ હોય છે.

પૂર્વાભાષ

તેની બોધરૂપ કવિમાનસની પરિસ્થિતિ કાવ્યમા દર્શાવેલી હોતી નથી એ કાવ્ય સમજવાને એ બોધનુ દર્શન આવશ્યક છે. વ્યંગ્યનુ એક નિમિત્ત પ્રકરણ એટલે પરિસ્થિતિ પણ છે નાટકમાથી ઉદ્દત કરેલા કાવ્યને સમજવાને જેમ તે કોની કોના પ્રત્યે કયા પ્રમગની ઉક્તિ છે એ જાણવુ આવશ્યક છે તેમ અહીં પણ ભાવનિષ્પત્તિને માટે એ પરિસ્થિતિ જાણુરી આવશ્યક છે

આ લેખકને એક વાર સદગત મણિચક્ર ભટ્ટ જોડે કયાપી અને મણિભાઈ નજુભાઈના કાવ્યો સમઘી ચર્ચા થયેલી ત્યારે તેમણે કહેલુ કે કવિનુ જીવન તેના કાવ્યમા પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ આ નિધાન તેમના પોતાના કાવ્યોને બગાડર લાગુ પડે છે પૂર્વાભાષના કાવ્યોને તેમના જીવન સાથે જીવન્ત મગધ છે વિશેષ શુ, પૂર્વાભાષ નામને પણ તેમના જીવન સાથે મગધ છે

તેમ ખતા આ જગાએ કવિનુ જીવનચરિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ નથી, તેને માટે લેખકની વ્યક્તિગત અને પ્રમગગત મર્યાદાઓ ઘણી ટૂંકી પડે માત્ર જ્ઞાનના જીવનના જે જે મુખ્ય બનાવોને તેમના માલિત્યજીવન સાથે જોડેલો વત્તો સમઘ છે તેના પરિચય પૂર્તી રૂપરેખા આપવાનો ઉદ્દેશ છે

મહંગ મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટનો જન્મ ઇસવી સન ૧૮૬૭ ના નવેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે કાઠિયાવાડમાં લાડી પાસે ચાવંડ ગામમાં પ્રજ્ઞેશ્વર જાતિમાં થયો હતો. આ જાતિ વિદ્યાવિજ્ઞાતી છે. મણિભાઈના પ્રપિનામદ મુકુન્દને કવિયથ પ્રાપ્ત થયેલો અને એમના પેઢીનામમાં બીજા ગ્રન્થકાગે દેખાય છે.

મણિભાઈને અડ્ડ નાની વયથી કવિતા કરવાનો શોખ હતો. એ અરસામાં ગૂજરાતના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને ઉત્તમ કવિઓ જે જ ગણાતા: દક્ષપત્રરામ અને નર્મદાશંકર. તેમાં વસ્તુ ભાવ અને શૈલીથી તેમ જ વાંચનમાત્રામાં તેમની ધણી કવિતાઓ આવેલી હોવાથી બાલમાનસને વધારે મુગ્ધાત્મ દક્ષપત્રરામ હતા. આથી તે સમયમા હિંગના કવિઓનાં પ્રથમ કાવ્યો દક્ષપત્રશૈલીનાં થાય એમાં નવાઈ નથી. મણિભાઈએ ૧૪-૧૫ વરસની વયે ‘ ખરી મોહોબત અથવા ગુલબામનું ફુલ ’ નામનો એક ચારણી કિસ્સો લખ્યો હતો. તેમાંની થોડી લીટીઓ કાન્તમાત્રામાં^૨ આપી છે:-

૧. તારીખો આપવામાં એક ધોરણ સાચવવા સર્વત્ર ઇસવી સનનો જ ઉપયોગ કર્યો છે—કોઈ કોઈ જગ્યાએ કદંબુ લાગે છે છતાં.

પૂર્વાસાપ

અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના ધાર.

છંદગી કેરા આધાર બહાર આપ કયા ગયા ?

તે ઉપરથી લાગે છે કે મણિલાઈએ દલપતરામની અમર નીચે જ કાબો લખવા શરૂ કરેલા. એ ક્રિસ્ટો ૧૮૮૩ મા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમા તેમના બીજા મિત્રાએ પણ કંઈક લખેલું અને એ કૃતિમા મણિલાઈનું વિશિષ્ટત્વ ન હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ નથી. આ શૈલીની અસર પ્રસિદ્ધ કાબોમા ક્યાર્હ નથી. 'સ્મિતપ્રભાને' અને 'અદ્વૈત' એ બન્ને કવિતો છે એટલું જ, પણ તેનો ભાવ વસ્તુ પ્રૌઢિ સર્વ કાન્તનાં જ છે.

કવિત્વશક્તિની જેમ વિવેચક શક્તિ પણ ઘણી નાની હોમરથી જ તેમણે માખવેલી જણાય છે. તેમની માથેના પ્રથમ મેલાપ વિશે લખતા રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વેદ્ય કહે છે ?

“ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાર્દેક રયામ રંગે બુદ્ધિમતા ચક્ષુઓ સળવળ ચતા, બદેલી નાસિકાવાળુ પરતુ સરલ ગોળ ઉઝામુક મુખવાળું. એદેગ ઉપરથી ઓળખાણ પડયુ કે માખવજીભાઈના બાઈ મણિરાકર હોવા જોઈએ અતિ સરમળ બાળ ધામે પગથે આવી બાળુના પચર ઉપર બેસી ગયુ અને બોલાવવાનું કાયે મારે શરૂ કર્યું પડ્યું

૧. કાન્તમાલા પ. ૩૧૫

‘અહો, આવો જાહે તમે મલ્લિશંકર ?’

‘હા’

‘શું બોલો છો ?’

‘રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં છું.’

‘બહુ આનંદ થયો. તમને તો દલિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ ?’

‘‘હું ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી.’

‘બને તેણું છે. ને દલિતા ક્યાં બોલો છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે ?’

કોકડું ઝુંચવાયું.

‘ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ દલિતા એ બેઝએ તેવી નથી આવતી.’

‘કુદરતની-મદદ હોય...અજમાવો બેઝએ.’

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નીના રવમા મુશ્કેલી પડી, અને સમગ્ર કુદરતને જ બેઝબી:

‘ખજખજ કરતું જળશિગુ રમતું’ એવો ભાવ લાવ્યા.

ઝોટલી નાની વયે ‘કાવ્યો કેડે છું પણ બહુ મારાં નથી કરી શકનો.’ ઝોટલી વિવેચનશક્તિ, અને વિચાર કે દલિતા તો ભાષામાં જ થાય માટે દલિતા પણ બેઝએ તેવી નથી, ઝોટલી સમજાવુ ધણી દહેવાય. દલિતી કૃતિઓને

પૂર્વાસાપ

વીણી ઠાઠવાને આ ગમગતિ અને વિવેચક શક્તિ જ ખમ છે મણિભાઈ માનતા કે “જધા વિવેચકો સ્પષ્ટા છે,... પણ જધા સ્પષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે.” આ મર્જન અને વિવેચનાનો યોગ તેમનામા પહેલેથી હતો.

૧૮૮૪ મા તેઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામા પામ ધયા અને ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮ સુધી ગોકળદામ તેજપાળ જોડિંગમા રહીને એફિ-ગ્રેન કૉલેજમા તેમણે અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમને કૉલેજના મુક્ત ઉત્તતિકર વાતાવરણમાં પ્રિન્સિપલ વર્ડઝવર્થ જેવા અધ્યાપક નીચે અભ્યાસ કરવાથી ઘણી પ્રગતિ કરવાનો અને મૈત્રીઓ બાધવાનો અવકાશ મળ્યો તેમની નોધવા જેવી મૈત્રી રા. બ. રમણભાઈ માથેની. પ્રો. બવવંતગાય હાકાર માથે રાજકોટથી પિઞાન ખડ પણ તે માત્ર પિઞાન જ. રા બ. રમણભાઈ આ મબંધમા લખે છે -

મણિરાકર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૮૮૫ મા થયેલો...એક દિવસે-રાનિવારે-મહેજ જવા સાર લોકપૂટ્ટનમા ચતીરોટથી મહાવક્ષી જતા એક વિદ્યાર્થીએ નને કહ્યું કે આજે કૉલેજની ડીમેટિંગ સોસાયટીના સભાસહની ચુંટણી થવાની છે તેમાં આપણે ગુજરાતીઓએ મણિરાકર ભટ્ટને માટે મત આપવાનો છે. હું તે વખતે મણિરાકર ભટ્ટને જાણખનો નહી પણ ગુજરાતીના સમર્થનનો પ્રયત્ન લેવાથી હું તેમા આમીવ થયો...કૉલે-

જના અભ્યાસને વખત પૂ. ૧ થયા પછી ડીપ્રેટિંગ મોસાયરી મળી
અને મજિસ્ટ્રેટ બહુ મતે ચુલયા મલ્લિગાંરે સભા આગળ
આવી ઉપમાર માન્યો અને કહ્યું કે ચૂટ પિને હું લાયક નથી
એની આગા રાખુ છું

આ પછી મેરેજના ગુજરાતી વિદ્યાથીઓમા મલ્લિગાંરે
તેમના કલ્પનાપ્રમાણ અને વિચારસંજ્ઞાથી વધારે ને વધારે
આદર પામતા મયા

સને ૧૮૮૭ માં એ મેરેજની ' ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન
સભા ' આગળ " કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ " એ વિષય
હાર બાપલુ કયું તે પછી હો કલાસમાયી પાગ આવતા થયગે
સ્ટેરાન ઉપર ટ્રેનની વાગે જોતો છું હોમો ઉનો ત્યાં મલ્લિગાંરે
મારા હાથમા અડ નીકી મુકી ત્યાં ચીકી દયાડતા તેમા આ
ગીતિ લખેની માવમ પગ

" સામ્રાટ રસમય ઝગુની કદર અરે । જલ્જલા નયા કોલ
એ મુજ ખેદ રામે છે જલદશસિન્ નીવડને જોડ " —
આમા મ્યાઈ દરખાસોની દેખાય છે ? ગાદની વહેની
તેમજો એ ઘોટી દીધેની —

■ મારા બાપલુને કદેશીને આ વચન લખેવા હતા અને
એ હદેગ લક્ષમા રાખી અને મલ્લિગાંરનો શ્લેષ ચાલુ રાખી એ
એક ચીકી પર ઉત્તર લખ્યો કે

‘ રે । જલ્જિને કદર ગું કડુ નીવડે ?
પાડયા જ આસુ ખુગિમા કરિ નાદ કયે ।

એ મેવના જશયકી મણિ યાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેધાન રાક્ષિ સવે.”

મણિરાકરના કેટલાક કાવ્ય મે વાંચેલા તે સંબંધે આ શ્લોકની છેલ્લી બે લીંદોએ લખી હતી મહિશંકરની જ રીતે આ હતર મે તેમને પહોચાડયો તેના પ્રત્યુત્તરમા તેમણે સરકૃત શ્લોક લખ્યો તેમાના આટલા જ શબ્દ મને યાદ છે.
“ આત્માનં યદિ અવમાનયિષ્યે સત્ત્વે ”^૧

આ મૈત્રી આગળ વધતી જાય છે. ‘ મારી કીસ્તી ’ એ કાવ્ય સૌથી પ્રથમ શુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થયા મોકલ્યુ રા. બ. રમણલાલએ. અને તે પછી ‘ અતિજ્ઞાન ’ ગુજરાત દર્પણમા. ‘ વસંતવિજય ’ તો તેમણે પોતાની લાખી દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરાવેલુ.^૨ તે પછી પણ બન્ને મિત્રો વચ્ચે આપણી સામાજિક સ્થિતિની, કાવ્યની, ધર્મની રસમય ચર્ચા પત્રોદ્વાર ચાલેલી છે. આ પત્રોમાથી કેટલાક ઉતારા કાન્તમાક્ષામાં^૩ આપેલા છે જેથી મણિભાઈના વિચાર અને કેટલાક આશયો ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે.

કૌલેજ જીવનમા થયેલી બીજી મૈત્રી પ્રો. બલવનરાય કન્યાલુરાય દાકેરની. પિછાન તો જૂની હતી પણ મૈત્રી ૧૮૮૭ ની આખરે જામી. તે સાક્ષી ફર્સ્ટ બી. એ. ની

૧. સુમધર્ગ પુ. ૨, ૫ ૪૨૨.

૨. પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૭.

પરીક્ષા આપીને ગ્રો. હાકેર બદાર નીકળ્યા અને અના-
યામે મણિભાઈને મળ્યા. બન્ને લાભે સુધી ફરવા ગયા અને
માર્ગમા પાંચેવની ગોડન ટ્રેઝરી, ચોથા લાગની કવિતાઓ,
કવિઓ, વિને ખૂબ ચર્ચા કરી લા મેત્રીનું ખીજ રોપાયું.^૧

બન્નેના સ્વભાવમા મૂલ્યગત ભેદ હરકોઈ જોઈ શકે
તેમ છે પણ એ ભેદ બન્ને મિત્રોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિવિકા-
સને લેગ પણ હાનિકાગ્રસ્ત નીવડવાને બદલે બન્નેને ઉપદારક
નીવડવો જણાય છે. આ મેત્રી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ,
વધારે વિમ્તારી અને મર્મસ્પર્શી બની રજબોમા એક
ખીજને લા રજ ગાળવા જાય, સાથે મુસાફરી કરે અને
જુદા હોય તે દરમિયાન પણ ગાગળો અને ચર્ચા અને
એક ખીજની કૃતિઓ તેમ વાચન વિચાર મુસ્કેલીઓ
વગેરે વિનિમય ચાલ્યા કરે પાછા મળે ત્યારે એકખીજની
ખાનગીમા ખાનગી નોંધો પણ જુલે. ગ્રો. જનરલરાય આ
રીતે મણિભાઈની ધણી ખરી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના સાક્ષી
માત્ર નહિ પણ ધણીમા ટીકાકાર, સૂચનાકાર, કદરકાર,
ઉત્તેજન આપનાર અને કેટલીકમા તો ખોતે જ કૃતિઓના
વિષય કે નિમિત્ત પણ ખરા.^૨

૧. આ પારિશાદની હકીકત માટે જુઓ યુગધર્મ
૪, ૨૭૪ ઉપરનો લેખ

પૂર્વાલાપ

મણિભાઈનું ‘ચક્રવાક મિથુન’ ગ્રા. હાકોરે ટીકા સાથે ૧૮૯૦ માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કર્યું. આ કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ મણિભાઈએ કાન્ત તખ્તલુસ ધારણ કર્યું જે તેમણે પછીથી ઠેઠ સુધી રાખેલું છે. ‘ઉપહાર’ કાવ્ય તો ગ્રા. હાકોરને જ ઉદ્દેશીને લખેલું અને પૂર્વાલાપ પ્રગટ થયો ત્યારે પણ એ કાવ્યથી તે ગ્રા. હાકોરને અર્પણ થયો છે. એ ‘ઉપહાર’ અંગ્રેજી સોનેટ નામની પદ્યરચનાને અનુસાર છે. આ પદ્યરચનાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન ગ્રા. હાકોરે કરેલો—૧૮૮૮ માં ‘લાલુકારા’માં અને ૧૮૮૯ માં ‘અદૃષ્ટિ-દર્શન’માં. એ રચનાના વિશેષ પ્રયોગો મણિભાઈએ મિસિઝ બ્રાઉનિંગના સોનેટોના અનુવાદમાં કરેલા છે. અને ‘અગતિગમન’ પણ મૂળ સોનેટમાં લખાયું હતું. પણ આ રચના પછીથી લૂહી લાગવાથી આ બધાં કાવ્યો દાક્ષ છે તે રૂપમાં મૂક્યા. અખંડ કે સર્ગંગ કે અલંગ પૃથ્વીનો ઉપયોગ પણ મણિભાઈએ ગ્રા. બક્ષવંતરામના પ્રયોગો ઉપરથી કરેલો. ‘અગતિગમન’ ગ્રા. હાકોરના ‘અદૃષ્ટિદર્શન’ ઉપરથી સૂચિત થયું છે. ‘પ્રણયમાં કાલક્ષેપ’ની પણ મૂળ સૂચના ગ્રા. હાકોરે ‘ઉપહાર’નો પ્રયુક્તર^૧ આપેલો

૧ પ્રયુક્તર કાવ્યરૂપે જ હતો તેનો પહેલો ખંડ નીચે પ્રમાણે હતો:-

“ ગમે તો સ્ત્રીકારે ગત સમય કરાં સ્મરણમાં ”
અરે આખાં વાક્યો, પ્રિયતમ સખે ચાલું પદ માં.

તેમાંથી મળેલી. ‘ પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર ’ અને ‘ અશ્રુને આવાદન ’ એ બે કાવ્યોમા પંક્તિઓ અને પંક્તિના ખંડો પ્રો. દકેશનાં કાવ્યોમાંથી લીધેલા છે. (જુઓ પૂર્વાશ્રવ ટિપ્પણ) આ છેલ્લા કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રો. દકેશ એક ખાનગી પત્રમાં લખે છે:—

ક્રમમમાસામાં કુલ ઉપર પદ છે તે ઉપરથી મેં આંત્રુ વિશે લખવા માંડ્યું જે અત્યંત દુષ્ટ યવાથી મળે ચડીડ માય નહીં; મમ્મિકાઈ :હારી ચડીડથી ખડખડ હસે તેમ તેમ હું વધારે

તમે સંભારો છો સમય જુલું તે હું ય ન હદી,
ભુલ્યો લાગું, એતો દિવસ અવળાની જ અવધી !
નહીં ઉદ્ગારો એ કંઈ લમ કરેલા જ યયલા,
સ્વયંબૂ પ્રીતિનાં અમર ઝરણાંના મુર ભલા !

x

x

x

આ છેલ્લી પંક્તિઓ સાથે સરખાવો
નથી તાર એ કે, સકળ રચના છે કુદરતી.
નિસર્ગે બંધાની, તુટિત પણ મેળે થઈ જતી;
પૂર્વાશ્રવ પૃ. ૫૪

આ પ્રત્યુત્તરની બે પંક્તિઓ
-ભલેને અત્યારે અખિલ નજ ફેલાય વચમાં,
સાશીની મું તેથી ઉદયપલ સારી વિસરશે-
મલ્લિસંકરને અત્યંત પ્રિય હતી.

આખા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૨ પૃ. ૪૩૬

ઝહીડાઈ. . . ખીજ સવારે એમણે આ ક્ષણને મઢને વચાવ્યું હતું પણ મહારો કક્કો એમ છેલ્લું ખરો? નહીં કહ્યું But this is not a પદ । This is quite irrelevant (આ કાંઈ પદ નથી આ સ્ત્રોત જ ચલુ) આમા આવતી 'નથી પાસે કાંઈ ' એ મહારી બે પંક્તિઓ મણિમાધનો બહુ મૂખી ગયેલી અને વારે વારે બોલ્યા કરે પછી એમને અને મઢને ઝહીડવવા જયારા'કર વામજી વ્યાસ અને હાકારી મૂળજી એ બે પંક્તિઓ જયારે તે ત્યારે ખૂબ બગાડીને રામડા તાણવામા જ બડી દ્વેર માણતા

' રાજદંભને સખોધન ' અને ' ગતિને પ્રાર્થના ' એ કાવ્યો પણ ગ્રેા હાકારને ઉદ્દેશીને જ લખાયા છે

આ રીતે આ સાહિત્યમિત્રોમા ગ્રેા હાકારની અમર અવતરણોથી બતાવી તો મણિમાધની અમર ગ્રેા હાકારના કાવ્યો ઉપર કટી ખરી કે નહિ? ગ્રેા હાકારે ' અંજની ગીત ' અને ' અબ્યન્ત સિખરિણી ' વાપર્યા છે તે સિવાય અવતરણોથી બનાવાય તેની અમર નથી કેમકે કાન્તમાથી કાઈ ન લેવા તેમજો માન્યેની મળી છે આના કાગલો બે—નિનમ્રતા અને ટેક

" હું મણિમાધની કૃતિઓને, એમની પંક્તિઓને, એમની રીતીને, એમના કવિવાપ્રવાદના ક્ષણે એમની કરમતની ઝીણામા ઝીણી વિમલને ...એટલી તો સુદર છંદની અને નમુનેદાર અણુતો કે મને એમ જ વસતું જે મારી પોતાની ખડખડ રચનાના સ્પર્શથી તો એ આમડાય-એમાનું કહ્યું મહારામા કહ્યું તો તુરત

એ અવતરણની આગપાસનું નદારું લખાણ છેક કાણું થરી જાય !
 નદારા લખાણમાં મણિખાનું અસંખ્ય નથી, તેનું એક કારણ
 આ હવે તો બીજું કારણ એથી છેક જ હવેની જાતનું હવે
 મણિખાનું તો આત્મીય, તથાપિ એમની પણ કંઈયે સુદતા
 હવેની લઈને હું આગળ ચાલુ તો તેમાં મારું શું વળે ?.....
 એ કરતાં તો ન લખવું બહેતર. ૨૧

આ મિત્રાય પણ એક કારણ છે. પ્રો. હાકોબના
 વિચારો કાવ્યશૈલી વગેરે માત્ર કાન્તથી જ નહિ પણ
 અત્યાર મુધાના સર્વ સાહિત્યકારોથી કંઈક જુદા છે. એ
 લેવા ધારે તો પણ પોતાની મામમી સાથે મેળ ખાય એવું
 ધણું ઓતું લઈ શકે. પણ એક બાબત પ્રો. હાકોબ પોતે
 વાતચીતમાં અને પત્રમાં વારંવાર કહે છે. તે એ કે કંપના.
 મિત્રાય કાવ્યના બીજા કોષ્ટ પણ સંકારો તેમનામાં સહજ
 નહોતા. તે સર્વ સંકારો તેમને મણિખાનુંની મૈત્રીથી મળ્યા
 જેને પરિણામે પોતે કાવ્યમાર્ગમાં કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ
 કરવા પ્રેરાયા.

આ સાહિત્યમિત્રાનો મળધ આપણે આગળ જોઈશું
 તેમ મણિખાનું કિંચન ધર્મ સ્વીકારે છે તે પછીના મર્મવેધી
 મંથનમાં ત્રટે છે, જુસ્ત થાય છે. એ ફરી નહિ જ મંથાય
 એમ લાગે છે. પ્રો. હાકોબના ‘આરોહણ’ના

ત્રયી સમી જરો અમંશુર શુ ક્ષીરસિન્ધુ વિરો ? .

એ અને ' માયી એ મહાગ ' તથા ' વધો એડો ને મફર, મગ્દાની નાવો ' ' એ ઉદ્દગારો આ ગિયતિને ઉદ્દેશીને યથા છે પણ જ્ઞાનના પગેડની મંત્રી મથનનો તાપ મોળો પડતા જીવનસંધ્યામા પરમ્પરને આશ્વામન દેતી કરી દેખા દે છે. મણિભાર્ધ પ્રો. હાકારને પૂર્વાસાધનો ' ઉપદાર ' કરે છે અને પ્રો. હાકાર તે જ રીતે ' ઉગતી જુવાની ' નાટક મણિભાર્ધને આર્પણ કરે છે અને મણિભાર્ધના કમળ અવમાન બાદ તેમની પાછળ કાન્તમાયાનુ આરક કરે છે. એમના જેની, માહિત્યના મર્જન અને ઉપભોગની, માત્તિક અહમદમિકા-રહિત મંત્રી આપણા માહિત્યના ઇતિહાસમા વિરય મગશે.

૧૮૮૮ મા, દિલ્લિશીના ઐરિઝક વિષય સાથે મણિભાર્ધ પામ થયા. ૧૮૮૬ મા થોડો મમય મુરત હાઇસ્કૂલમા કામચલાઉ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ' વમન્તવિગ્ન ' કાવ્ય અહીં લખેલુ. ૧૮૯૦ મા, એ પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ દલ્યાનુદાસ ગજજરના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરા રાજ્યે આપેલા કલ્યાણવનમા મણિભાર્ધ વાઘમ પ્રિન્સિપલ નીમાયા અને તેના અગની ટ્રેનિંગ મૃત્તના મુખ્ય અધ્યાપક થયા. પ્રો. ગજજર જે ક ખામ કરીને રમાયનગાલ્લના પ્રોફેસર હતા છતાં તે પોતાના જમાનાના એક ધણ જ આગળ

પડના વિચારક હતા અને સમકાલીન અગ્રેસર સાહિત્ય-કારોની મંત્રીના મધ્યગિન્દુ રૂપ હતા. ગૂજરાતે એ મહાન વ્યક્તિને ઓળખીને પૂરતું માન આપ્યું નથી તેમની સાથે મણિલાલને અહીં પરિચય શરૂ થયો અને તે અંત સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો.

વડોદરામાં ૧૮૯૮ સુધી મણિલાલ રહ્યા. તેમનો રા. બ. રમણલાલ તથા પ્રો. ઠાકોર સાથેનો અંગત પરિચય પણ આ દરમિયાન વધ્યા કર્યો છે. મણિલાલની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પણ એવી જ વેગવન્ત રહેલી છે. ‘પ્રજ્ઞાઓના ઇતિહાસ’ એ માસામાંની ‘ઈજ્ઞા’ એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો, ૧૮૯૩. એ વરસ પછી મણિલાલનો મહાન ગ્રન્થ ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’ ‘સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા’ ની માસામાં પ્રગટ થયો. આનાથી તથા શિક્ષણકાર્યથી તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક વિદ્વાન તરીકે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા મળી. ૧૮૯૬ માં પ્રો. ઠાકોર વડોદરામાં પ્રાઈમર તરીકે થોડા માસ રહ્યા હતા. તે સમયની મણિલાલની કાન્ય-પ્રવૃત્તિ વિશે તેઓ ખાનગી પત્રમાં લખે છે:—

કામાડી બાગમાં રહવારે, સંજે, જપોરે, મધરાતે—ધૂન આવવી જોઈએ કે જસ હંડો લેતાકેને ચાલ્યા જાય, અને પાછા ફરતાં જ જે કાંઈ રચાયું હોય તે કાગળ ઉપર ઉતારી લે.

૧૮૯૮ માં તેમને વડોદરા છોડવું પડ્યું. પ્રો. ગજજર નીકળી ગયા તે પછી કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલાયું. મણિભાઈને ઈન્સ્પેક્ટરના ત્રેડમાં મૂકતા હતા; તે ત્રેડ હલકો હોવાથી તેમણે વડોદરાની નોકરી છોડી અને ભાવનગર સ્ટેટમાં કેગવણી ખાતામાં નોકરી લીધી, ૧૮૯૮ નવેમ્બર.

તેમના વડોદરાના જીવન વિશે શ્રી લાલશંકર ભટ્ટ લખે છે: " એ જીવનની ઘણી વાતો મુ. લાભી પાસેથી તેમ જ બીજાંઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઈએ જો જીવનમાં મુખ્ય ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. બુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે ત્યાં જ ભોગવ્યો ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણ-શાસ્ત્રની આયોચના થઈ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા. "૧

આ માનસિક ફેરફાર થવાના અનેક કારણો છે. તેમાં મણિભાઈની ધાર્મિક માન્યનામાં થએલા ફેરફારો અને તેથી નિકટમાં નિકટના સ્વજનોમાં થયેલો ક્ષોભ એ મુખ્ય છે.

મણિભાઈનું જીવન મમજવાને એ સમજવું જોઈએ કે તેમનું હૃદય વેગીલુ, આવેશમય, કેમત્ર, વિશાળ, સમસ્ત જનતા માથે સમભાવ રાખનારું, ગંભીર, દુનિયાંના ઉપર

ઉપર દેખાના ચગકાટથી મોદ ન પામના હાડાં ઉતરી તલ-
સ્પર્ગ કરનાકં અને તેથી સત્યાન્વેષણમાં મચી રહેલું હતું.
આના હૃદયને જગતનો અન્યાય, અન્યવસ્થા, જગતની
યોજનાની વિષમતા અસહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આવા
હૃદયો યોજનો મતત અંતસ્તાપ તપ્યા કરે છે. સાધારણ
માણુમને તો આ તાપનો અનુભવ જ હોતો નથી, અને
હોય તો તે સહી પણ ન શકે. પણ મણિભાઈને આ સર્વ
તાપમાં એક હાંફ સાંત્વન હતું—તેમના પત્નીનો પ્રેમ અને
પ્રભાવ. “મણિભાઈનું પહેલું લગ્ન ન્હાની ઉંમરે થયું હતું
અને સાથે સાથે મોટાં થતા પતિ-પત્નીમા કેટલીક વાર
અવર્ણનીય મુંદર મેળ જામે છે તેમ મણિગંકર નર્મદાના
જોડાને જાન્યું હતું. નર્મદા મુંદર, દમમુખી, લહેરી, ઘર-
દામમાં કુશળ, ચક્રાર, તેજસ્વી, સાદસિક, હડીલી માનિની
હતી. દોંગલા દોંગલી ગંદાઈ એવી રીતના લગ્નમાંથી આવી
લાયક પ્રનાળી સદચરી મળી ગઈ એ મણિભાઈનું મોટું
સફળાગ્ય હતું.”^૧ તેમણે તેમના જીવન ઉપર વિરલ અધિ-
કાર અને તેથી તેમના કાવ્યોમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળાન્યું હતું.
‘કન્યા અને કસ્તૂરીમૃગ’મા

મુજ નયનનાં સાથે થાગ્ય જોડું રચાય,
ખજર નહિ પડે ને કીકીઓથી નચાય !

હૈયાના હોજમાથી આ ગુ પાણી છવકાય છે !

પ્રેમ છે એ નહીં જીન્હુ, પ્રતીતિ એમ થાય છે

—વગેરે વર્ણન છે તે નર્મદાનુ જ અપ્સરા રૂપે વર્ણન છે. મુદ્દર પામા પાડેલા હીરા જેવું ‘ઉદ્ગાર’ કાવ્ય પણ આ નર્મદાને માટે લખાએલું અને ‘રતિને પ્રાર્થના’મા રતિનું કરેલું વર્ણન—

મૃદુ મદ ભર્યા માત્રો ત્હારા તછ ન રાડું કદા,
વિરલ ક્યથા આઝાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણા, ગ્રીવા ઘોળી, લલાટ સુહામણ,
અવિરત ફરી સુખી સુખી કૃતાઈ નહીં ગણું

પણ એમનું જ છે.

પણ આવા પત્ની હોવાનું મણિલાલનું જેમ સદ્માગ્ય મોહું તેમ વડોદરે નોકરી થઈ તે પછી થોડા વખતમા જ એ મરી ગયા એ એમનું કુર્ભાગ્ય પણ એવડું જ મોહું. જીવનભર એ ‘અન્તર્ગૂઢ ધનન્યથા’ શમવા પામી નથી.

આ દર્દમાથી ઘણા કાવ્યો ઉદ્ભવ્યા છે. ‘પ્રમાદી નાવિક’મા કવિ પ્રિયાની પાછળ દરિયામા પડી આપઘાત કરે છે, તેવી આપઘાત કરવાની અને સંન્યાસી થવાની વૃત્તિ તેમને વારંવાર થઈ આવતી. આ તીવ્ર ઉદ્દેવેગ ‘વિધુર કુરંગ’મા પણ પ્રતીત થાય છે.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને યતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તેઃ સખી ! સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત સહ્યમાં હૃદયની પચારી યતી.

‘ વિપ્રયોગ ’માં કહ્યું છે

અંત મુધી મહારે રાવાની

દારા એની એ.

(દિપણુ પૃ. ૨૬૧ બુએ)

તેમ અંત મુધી આ નર્મદા માટેના કાવ્યમાં રદન હતું
અને રદનમાં કાવ્ય હતું. ‘ ગાન વિમાન ’ અને ‘ અંદાને
સંબોધન ’ પણ એમને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલું. એ ‘ ગાન
વિમાન ’નો કલદંત તે આ પ્રથમ નર્મદાનો પુત્ર ચિ. પ્રાણ-
લાલ જે થોડાં વરસ રહી ૧૮૬૬ માં મૃત્યુ પામ્યો. ‘ વિધુર
કુર્ંગ ’ માં એનો જ શાવરૂપે ઉલ્લેખ છે.

આથી સ્થિતિમાં, પ્રો. બળવંતરાય દાકેર માત્ર તેમના
માદિત્યમિત્ર નહોતા. ઉપર અવનરણ કરેલી ‘ વિધુર કુર્ંગ ’
ની પંક્તિઓના સ્વજન પણ હતા. ‘ પરંતુ ’ પ્રો. દાકેર
કહે છે —

પરંતુ ખરાં સ્વજન તો મારી બા નીવડયાં મણિબાઈએ
રાજકોટ આવીને એક જે દિવસમાં આ કવિતા લખી. મદારાં બા

પૂર્વાભાષ

જેટલી વાર એ વાંચે તેટલી વાર એમને રોડ આવે મણિશ કર
પણ રોજ એક બે વાર નર્મદાને સલારીને રૂબે પડી એ જ્યા
તૈયાર થયા ત્યારે મહારા બાએ સમ લીધા “જલુ હોય તો
આજીથી સીધા એક ઠેકાણે જાઓ, બીજો દરો જાઓ તો મહારા
સમ” ઘોડી લુપ્તીકત મહારાથી જાણે એટલે અમલો મણિશ કરને
પ્રથમ વચનથી બાધી લીધા અને પડી તે ઠેકાણે એમને
જાણીવું, “જમનગર, શહેરના ભારતને ત્યા” મણિશ કર
પણ એ જ જમાનાના માણસ, તે જમનાખાને વડીલ ગાળીને
એમનો બોવ પાડ્યો, અને બન્યું પણ એમ કે મણિશ કર નવો
સબધ લગલગ બાધીને જ પાછા ફર્યા.

૧૮૬૨ મા તેમનું બીજું લગ્ન થયું તેમના બીજા
પત્નીનું નામ પણ નર્મદા હતું, તેમને ન્હાની પણ કહેતા
‘સુધાને સમોધન’ આ ન્હાની નામથી થયું છે ‘ત્રિધાને
પ્રાર્થના’ પણ તેમને હિંદુનીને જ વખાયું છે આ રીતે
મણિભાઈનું એકાદ અતરણ સન્નતાથી નહીં દિશાએ
વળ્યું પણ જૂનો એક જનાય એવો છીજો નહોતો અને
એ જન્મમાં આખી જીતી કદી રૂઝાઓ નથી એ નર્મદાના
મૃત્યુ પડી તીમ એકતીમ વરસે જૂની મ્મિતાએ તપામતા
‘નયન નમણા ઝીવા ઘોડી, લનાટ સુદામણ’ એ પંક્તિઓ
વાચતા “તેમની આખમા આસુ લરાધ આવ્યા અને અમે

જેઓ તેમની પામે જોઈ હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં, તેમને મોટે તેમના સૌદર્યનું અને તેમના સદ્ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગદ્ય કાલે જ થયો હોય ! ”૧

મણિભાઈના જયપણના ધર્મસંકારો એક સંકારી ઉચ્ચ બ્રાહ્મણગણિના કુટુંબના હતા તેમ હતા સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની વયે આપણે પ્રથમ તેમને નાસ્તિક નહિ તો અગ્રેયવાદી જોઈએ છીએ. તેમનાં કાવ્યો અને તેમના પત્રો આ હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. શ્રીકૃત નરસિંહરાવે મણિભાઈ વિશેના સ્મરણાટ્કમાં કંઈક આવી હકીકત નોંધી છે.^૨ આ અનાગ્યા ૧૭૭ ઔદાસીન્યની નહોતી પણ મનત ખોજ કરનાગની અનુભિતી હતી. દિલ-સુરીના અભ્યાસથી તેમની ખોજમાં જાણ, ચિંતન અને તર્કશીલતા આવ્યા હશે. તેમની ધર્મજિગ્યામાં પહેલેથી જ તીવ્ર હતી પણ તેમના લાગણીવાળા મૌનદર્શપરીક્ષક અને તત્ત્વસ્પર્શી અંતઃકરણને કાર્ધ પણ ધર્મસંપ્રદાય આતુ અ-રૂપમાં ગ્રાહ્ય ન લાગ્યો. પ્રથમ પત્ની નર્મદાના જવમાનના મર્મવેધી શોકથી એક તરફથી મનોજળ ફીણ થતુ ગયુ

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૦.

૨. સ્મરણ મુકુર પૃ ૧૫૩

અને બીજી તરફથી ધાર્મિક સાત્વન મેળવવાની જિજ્ઞાસા વિદ્યવત થતી ગઈ. વળી શિક્ષણના ઇતિહાસ જેવો મહાન ગ્રંથ લખવાનો યાક પળ લાગેયો.^૧ અધૂરામાં પૂરું વડોદરાની નોકરીની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. "વડોદરા છોડવું પડશે એમ લાગે. એ.વ. એ.સ. બી. થઈને વકીલ તરીકે નવો આરંભ કરીશ કરીશ એમ દહેતા તથાપિ હૃદયના ઊંડાણોમાં એમ પાર ઉતરવા વિશે પૂરેપૂરી અત્રદ્ધા લાગે અને બીજું શું કરવું તે ન સૂઝે એવી મનોદશા અત્યંત ગ્હાનિ તેમને ૧૮૯૩ થી થયા કરતી."^૨ આ ગ્હાનિ 'મિત્રને નિવેદન' અને 'વત્સલનાં નયનો' માં પ્રગટ થઈ છે.

મણિલાલને ઘણાં જાંબા વખતથી બાઇબલનું વાંચન અને મેવન હતું. ૧૮૯૭ ના અરસામાં સ્વીડનબોર્ગના સંપ્રદાયના પુસ્તકો તેમના વાચવામાં આવ્યાં અને એકદમ

૧. તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે. "મારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે પણ એણે મને બોલ્યો કે હરી હીથો છે કવિતા હું મુદત વાંચતો નથી. વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણી વિષયક થોડાં વાંચી શકું છું" પ્રો. ડોક્ટર ડીક કહે છે કે આ પ્રસંગે એમને જ માસની ફેર્લો મળી હોત તો કદાચ એમના જીવનનો આજો એ ઇતિહાસ બદલાઈ જતો. કાન્તમાલા પૃ. ૩૩૨-૩૩૩.

૨. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

તેમનું સમસ્ત મન તે તરફ ધણા વેગથી ધમ્યુ. તેમનામાં સત્યાન્વેષક વૃત્તિ હતી પણ એ વૃત્તિને મારે જે વિવેક અને અંકુશ જોઈએ તે તાત્કાલિક ગચિના વેગમાં ધણીવાર ધસડાઈ જતા એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. જાગ્યા અભ્યાસથી જેમનું આંખગવાની તેમને ટેવ હતી તે નર્મદાને વિધિએ ખસેડી લીધા હતાં. ગ્રે. હાકોર અજમેર હતા અને તેમની હાજરી જે કંઈ અસર કરી શકે તે અલભ્ય હતી. ખીજાં કોઈ સ્વજનોનું, ગાતિજનોનું, મિત્રોનું, દિનસ્વીઓનું, મણિભાઈએ માન્યુ નહિ તે નહિજ. એ નહિ માનવામાં પણ આપણે તેમના મનની સત્યાગ્રિયતા, ઉદાત્તાતા, નિર્ભયતા જોઈ શકીએ છીએ. પોતાને ‘પરમ સત્ય મળ્યુ છે,’ ‘સ્વીડનબોર્ગ કહે છે કે જીમ્સ ક્રાઈસ્ટ વગર સ્વર્ગનો પીજો કોઈ ઈશ્વર નથી.’ એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. “હું કંઈ અભિમાનથી ગામ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જળાવું છું. એટલે બેઘડકે કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઈશ્વરી છે. દેશના લોકો જે આંખગશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે” તેઓ ગણતી હતા કે આ તેમના કાર્યથી તેમને ઘણું મદન કરવું પડશે પણ તે તેઓ સત્યની ખાતર સદન કરવા તૈયાર હતા. અને સદન કરવામાં પણ “ગાતિનાં મનુષ્યો મને મૂર્ખ, દુષ્ટ, દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું. તે પણ

હું મદન કરીશ, પણ જેથી મને અનિશ્ચય થેડ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા બેઠીઓ અને મિત્રા પણ મારો ત્યાગ કરશે.”^૧ મહાનુભાવ આન કરણોના દુઃખો પણ અમાધારણ હોય છે. ચારદત્તને અનેક વિપત્તિમા દુઃખ એજ લાગતુ હતુ,

यत् सौहृदादपि जना शिथिलीभवन्ति ।^૨

મનનો આ વેગ કોઈથી અટકાવાયો નહિ ૭-૪-૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે “ મેં ક્ષીન્તી ધર્મ રીકાર્યો છે ” ૧૭-૬-૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે “ મેં બ્રાહ્મણનુ ચિદ્ ઉપનયન દૂર કીધુ છે. અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે શિશ્વિન મડળમા પ્રવેશ કરીશ ” ૨-૩-૧૯૦૦ ના પત્રમા લખે છે કે “ સૌ નર્મના મને “ પવિત્ર ભોગન ” ન લેવાને આગ્રહ કરે છે ” ૨૬-૩-૧૯૦૦ મા લખે છે કે “ મેં ગઈ કાલે “આમીના ભોગન ” મા લાગ લીધો છે ૩”

આ અને આ પછીના ઘણા વરસો મણિલાલને તીન હિંદુ અને મન્થનમા ગયા એડ તરફથી ંરીડનભોગનો શબ્દે શબ્દ ખરો છે માટે તેને અનુકૂળ જ સમસ્ત હવન

૧. કાન્તમાવા પૃ ૩૦૪, ૩૦૫.

૨ કે જનો ગૈત્રીથી પણ શિશ્વિ ગાય છે મુ.૨૭૬૫

૩ કાન્તમાવા પત્રધારા

ધડું એમ થાય. એ એક જ આ સંસારમા ખરું સત્ય છે અને સ્વર્ગના સ્નેહશ્રવનનો પન્થ છે માટે એ લાલ પોતાના સ્વજનોને પણ મળે એવી તીવ્ર અભિલાષા, પણ સ્વજનો તે સ્વીકારવા નથી તેની નિરાશા, એટલું જ નહિ પણ પોતાના આચરણથી તેમને દુઃખ થાય છે એ દર્દ. જેમના સુખનો માત્ર પોતે જ આધાર છે, જેઓ પોતા પામેથી સર્વ સુખની અપેક્ષા રાખે છે, તેમના દુઃખનું પોતે નિમિત્ત થાય છે એ પશ્ચાત્તાપ. જાનિજનો મિત્રો વગેરેના સ્નેહનું વૈપરીત્ય. તેમના દિનસ્વીઓએ તેમના દિનને માટે જ લાઘવનાં પગલાં પણ તે મણિબાઈ ઉપર તો જુલમના જ ગણાવે એવા. સૌથી વધારે અમલ્ય તો તેમને પોતાનાં પત્નીથી પોતાના કુટુંબથી અને વહાલા પુસ્તકોથી પણ વિયોગમાં રહેવું પડ્યું એ. પ્રો. જગવંતરાય સાથેની શ્રવન-મૈત્રી પણ તૂટી. મન્યનો માર્ગ જનતાને જનાવવો એ જ શ્રવનનો ખરો ઉદ્દેશ લાગે પણ જનતા નથી જ સાલ-જવાની એની ખાત્રી થતી જાય. સમસ્ત શ્રવનમાં પોતે એકલા, હેતુ વિનાના, સ્નેહ વિનાના, યદ્ય ગયા લાગે.

“કેટલાક માણસો સ્વભાવથી જ તત્ત્વચિંતનમા નિરાશા-વાદી અને દ્વંધાર લાગણીવાળા હોય છે. પ્રેમ કરવો અને અન્યના પ્રેમપાત્ર થવું એ તેમના ઉત્સાહના નિર્વોહ

પૂર્વાભાષ

માટે આવશ્યક હોય છે. આમપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે નેઈ એ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે મણિમાઈ, એક પત્રમા^૧ લખે છે તેમ, આવા પ્રકારના માણસ હતા. આ ધર્મોન્તરના ક્ષોભથી તેમના મર્વ પ્રેમતન્તુઓ વિગમ ખેંચાણોમા આની છિન્ન સિન્ન થઈ ગયા આખું જીવન જાણે અધકારમય ગદ્દાનિના ગર્ભમા તેમણે ગાળ્યું જે નવજીવનની આશા ગખેલી, તેનો અનુભવ ન થાય; નહિ ધારેલી એની હૃદયમા દુર્બલતાઓ જણાય, પહેલાની અદ્યતા દોરેથી વધી છે, હૃદય વિકસિત થવાને બદલે મંકુચિત થયેલું છે એવું આત્મપરીક્ષણ કિનરે, આમીએ આપેલી સર્વ મામત્રી બૂટાઈ ગઈ, યૌવન ગયું, નવું યૌવન મળ્યું નહિ. હૃદય ઉત્સાહનૂન્ય અને ઝીત થતું લાગે, શક્તિઓના અનુપ-યોગની, અપ્રવૃત્તિની વેદના, નિરાશા, નિર્વેદ, કર્તવ્યમા વ્યામોહ, બધાથી જીવન અસહ્ય થઈ પડે. કેઈ વાર વળી આવેશ કે ઉત્સાહનો જીવાળ આવે પણ તે એવો કે તેથી શુદ્ધિને ફેર ચડે, જૂના સમર્થનતુઓ તણાય, તૂટે, એક પત્રમા^૨ પોને લખે છે તેમ ‘પ્રકૃતિ દામ ન’ રહે, રોગીઓ પ્રતિ અનુચિત, અપ્રવૃત્તિ દહેવંદ જન્ય અને

૧. કીન્તમાલા પૃ. ૨૮૮

૨. કીન્તમાલા પૃ. ૩૭૮

પછી એ બુંવાળના પ્રત્યાઘાત રૂપે જ ઓટ આવે, તેની નિર્બંધતામાં પશ્ચાત્તાપ વધારે કરે. કાન્તમાત્રામાં છપાયેલા પત્રોમાં હૃદયનો આ ઇતિહાસ પારદર્શક રીતે લખાયો છે.

આ સ્થિતિમાં પહેલા કરેલા અનેક નિશ્ચયો પણ ફેરવવા પડ્યા. ઉપનયન તોડેલું, આમિરમા લીધેલું પણ પછી લાગ્યું કે કુકુંબ જનોના સંબંધ વિના પેાતે રહી શકે એમ નથી, રાતિબંધન તોડનારાના સમવાયમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવા એ પાપ જેવું છે, આમિરમા લીધું એ બૂલ છે, તે કરતાં આર્યમંડળમા રહીને જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવો એ વધારે શક્ય અને ડઢાપણુ ભરેલું છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાનમા ગયા અને પત્નીની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ પાછો જાતિ સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો. ધર્મજિગાસાથી ઇસ્લામ અને શીખધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને આર્યસમાજમાં તો ભળ્યા પણ ખરા પણ આ સંજગા ફેરફારોમા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ચલિત થઈ નહોતી. સ્વીડનબોર્ગે કહેલું કે પ્રાચીન શબ્દ તાર્નરીમા સચવાઈ રહ્યો છે તે ઉપરથી એ શબ્દ તે જ ઋગ્વેદ એવો તર્ક આવ્યો અને તર્ક ખરો સાબીત કરવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. સ્વીડનબોર્ગના મત પ્રચાર માટે 'હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા' શરૂ કર્યું. પણ છેવટ કણુવ કર્યું કે ઋગ્વેદ વિશેનો તર્ક અનુપ-

પૂર્વાસાપ

પત હતો ત્રો દાકાર મ્હે છે કે ત્યારથી ખ્રિસ્તીધર્મ
ખાટેની તેમની ઉખાની માના ધર્મ અથવા તેમનું વાર્વક્ય
સર થયું ગણનું જોઈએ^૧ એ હશે પણ અન્ત સુધી
તેમની શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર જ રહી છે

આ અરસામા ત્યારે જૂના સ્નેહીઓનો સખધ
અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો ત્યારે પણ તેમનું રનેહાળ અત કરણ
ખીગત પાત્રા મેગની શકેલુ તેમા પ્રથમ રાજવી કવિ
નાપીને ગણના જોઈએ ખ્રિસ્તી સમ્રાજ્ય તરફ મણિશકરનું
ચિત્ત આશ્ચર્ય ત્યારથી એટલે ૧૮૮૭ થી બનેનો સખધ
સર થયો અને તે નાપીના મરણ પર્યન્ત પહોચ્યો પહેલે
જ પરિચયે મનેને જાણે થણો જૂનો સખધ હોય એમ
લાગેનું બને વન્ને ધર્મ અને કાન્ય સખધી ચર્ચાના પુષ્કળ
પત્રો લખાયા છે ૧૮૮૭ મા 'અગા સખા પ્રતિ' ૨
નાપીના એ પત્રના પ્રાયુત્તરમા નખાયુ છે પણ કનાપીની
ખામ અસર મણિભાઈના સાદિલચરન ઉપર થઈ લાગતી
નથી બનેની ઉમર અને બનેનો સખધ જોતા પણ વિશેષ
અમર કા તની નાપી ઉપર ચચની જણાય છે કનાપીના

૧ કા તમાલા પૃ ૩૧૧

૨ દિપાલુમા ના સખધી સદેહ બલાવેનો છે પણ
'કનાપીના પત્રો' પત્ર ૧૭ પ થી બામા સદેહ રહેતો નથી
લાગતની ધાર્મિક માન્યતા તેમાં છે, તે જુદો રંગ છે

મૃત્યુ બાદ મણિભાઈએ ‘કલાપીનો કેકારવ’ અને ‘હમીર કાવ્ય’ પ્રકટ કરી મિત્ર તરફનું જનધુક્ત્ય કર્યું. કેકારવમાં કેરેલું ‘કલાપીને સંબોધન’ તેમને માટેની મણિભાઈની લાગણીને વ્યક્ત કરે છે.

બીજાં આપો સંબંધ કવિ ન્હાનાજી સાથેના. જાને એક બીજાનાં કાવ્યોથી પ્રથમ એક બીજાનું ઓળખાણ કરવા ઉત્સુક થયેલા, પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયેલો પણ મેળાપ સૌથી પ્રથમ ગ્રા. ગજજરને ત્યાં મુજબમાં થયો. તે પછી જાનેની વચ્ચે મંત્રી જોન જોનામા ગાદ થઈ ગઈ. જાને વચ્ચે થોડાં વરસો અવિચ્છિન્ન પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. કવિ પોતાનાં કાવ્યોની નકલો વખતો વખત મણિભાઈને મોકલતા રહે, મણિભાઈ તે પર દીકા કરે, કવિ સુધારા વધારા કરે, વળી ચર્ચા થાય એમ ચાલ્યા કરે. કૌટુંબિક આપત્તિમાં પણ એક બીજાએ એક બીજાને મદદ કરેલી અને ‘મહેમાનોને સંબોધન’ સૌથી પ્રથમ કવિના કુટુંબને થયું હતું. જાને પછીથી કંઈક વિચક મન થયેલું, પત્રવ્યવહાર બંધ પડેલો, પણ કદી ખાસ વિખવાદ થયો જનજમાં નથી.

દેઠ મુધી એરે! ને એરે! સંબંધ રહેલા, તે હાલ મારતર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કરુણાચકર અને તેમના મિત્ર

પૂર્વાભાષ

શિવાભાષ સાથે. આ સંબંધ શરૂ થયેલા વડોદરામાં. બંને મણિભાઈના પ્રિય શિષ્યો હતા અને પછીથી એ જ ભાવે રહેલા. શ્રી શિવાભાષ તો તેમના નવા મંત્રદાયમાં પણ જોડાયા હતા. આ સંબંધને મણિભાઈના સાહિત્યજીવન સાથે બહુ સંબંધ ન હતો ચકાવ પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે મણિભાઈના પ્રેમજુગ્મમાં હૃદયને આ બંનેના શ્રદ્ધા આદર પ્રેમથી અનન્ય સાત્ત્વન અને આશ્રયન મળતું.

આ જાણા અરસામાં સાહિત્ય કાંઈ છંદ બંધ પડ્યું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર શરૂ થઈ તે ૧૮૯૬-૯૭ ના બે વરસોમાં ટુંકાં ટુંકાં ગેય જીર્મિકાઓ અનેક ઉદભવ્યા છે. પણ પછી અવ્યવસ્થા અને દર્દના સમયમાં કાવ્યસ્રોત ઓસરી ગયું છે. કાવ્યના 'મસ્ત ધોધરા' ને બદલે 'શાન્ત મદાશિવ નીર' વહેવા માટે છે. આ અમપનાં ધણાંખણ કાવ્યો ઈશ્વર પ્રાર્થનાનાં, પંચાતાપના, ધર્મથી ઉચ્ચ પામતી આશાના છે. કેટલાકે અપવાદરૂપ છે. આમાં તેમના પત્ની સૌ. નર્મદા (નંદાની) ને ઉદ્દેશી કાવ્યો મદત્ત્વના છે. 'પ્રિયાને પ્રાર્થના' અને 'મુગ્ધાને સંબોધન' એમને ઉદ્દેશી હતાં તે આગ્રણે જોઈ ગયા હોય. તે પછી 'રંગતી માગણી' 'પુરતી પ્રીત' અને 'વમલનાં નયનો' મા પણ તેઓ જ કાવ્યનો વિષય છે. ૧૯૧૮ માં એ ચુસ્તરી ગયાં.

મણિમાધના હુલ્લ ઉપર ફરી વજ્રપાન ગતયો. આ સમયના એક પત્રમા તેઓ લખે છે- "ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં વાગ્યાર દિવમા અરચગરી થઈ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બગી જાય તેટલી ઝડપથી બગનરા થઈ જાય છે." ૧ મદિના પડી લખે છે- "કવિનાનો પ્રવાહ શરૂ થાય તો મારી શાન્તિ મળે. હાજ તો તે આટે જોઈએ તે કરના વધારે હોજ છે." ૨ છેડે કવિનાનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે અને તેમાથી 'મનોહર મૂર્તિ' અને 'આપણી રાત' જન્મે છે.

૧૮૯૮ થી લાલનગર ઝોટમા તેમણે નોકરી જીધી ત્યારથી ત્યાં જ રહ્યા. ૧૯૨૩ માં તેઓ પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થયા અને કાગ્ગીરની યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમને મુસાફરી કરવાનો અને કુદ્ગતમા અને જાનનામા બધનરહિત થઈ વિહરવાનો ધણો ગોખ હતો. આ પહેલાં પણ નર્મદાની ઉપરવામ થઈ દાર્શી મુધી તેઓ યાત્રા કરી આવેલા, બાવાઓને મળેલા, પ્રવચનો કરેલા, અને ખૂબ ઉત્સાહથી ફરેલા, જોકે તેથી, શંકા મિનાય કશું નહિ સમજનાર સરકારને વહેમ આવેતો અને તેમની રોટની નોકરી જોખમમા આવી પડેલી આ યાત્રાથી પણ તેમનામાં ઉત્સાહ

૧. દાંતમાઘા પૃ ૩૭૫

૨. દાંતમાઘા પૃ ૨૭૬.

પૂર્વાક્ષાપ

આવતો હતો. પણ ત્યાં માંદા પડ્યા અને પાછા ફરતા, રાવળપિંડિથી લાહોર આવતી મેલટ્રેનમાં ૧૬ મી જુનના રોજ તેમનો દેહ પડ્યો. તે જ દિવસે અમદાવાદમાં પૂર્વાક્ષાપની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી—કર દેહ નાશ પામ્યો અને અક્ષરદેહે તેઓ અમર થયા.

આ પહેલાં ઘણીવાર પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવવાની તેમને ઇચ્છા થયેલી પણ કોઈ ને કોઈ કારણથી કામ અટકી પડતું. ૨૧-૫-૦૬ ના પત્રમાં^૧ લખે છે: ‘મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરૂં છું. ‘પૂર્વાક્ષાપ’ નામ આપવા ધાર્યું છે.’ એ વરસમાં પૂર્વાક્ષાપમાં સરઆતમાં મુદ્રવાની ‘ઈશ્વર આર્યના’ લખાઈ અને કાવ્યો બેમાં કરવા માંડ્યાં. ‘પૂર્વાક્ષાપ’માં બહાર પડ્યું છે તે ઉપરાંત મણિભાઈએ કેટલુંક કાવ્યસાહિત્ય લખેલું હતું. પણ ડેન્ટી વાંચ્યો ત્યારે તેમને પોતાનાં કાવ્યો જોડકણાં જેવા લાગ્યા અને પાંચમો આત્મો લીટીનો નાશ કર્યો. આ નાશ કરેલી કવિતામાંથી ‘રમા’ પ્રો. દક્કિર પાસેથી મળી તે પૂર્વાક્ષાપમાં પ્રકટ થઈ છે. આમ કેટલુંક સાહિત્ય મળી શક્યું. ધણુંખૂંડ તેમણે રમરણમાંથી જ ફરી લખ્યું, તેમણે રમરણમાં ધણું સાફ હતું, તો પણ કેટલુંક ફરી ન આવી શક્યું. તેમાંથી જે કોઈ જૂના કાગળોમાંથી મળી આવ્યું તે પરિગિષ્ટ ૩૦ અહીં મળેલ છે

તે પછી ૧૯૧૬માં પાછો સંપ્રદ બહાર પાડવા વિચાર કરે છે. તે વખતે ‘દાન્તકાવ્યકલાપ’ નામ રાખવાની યોજના જણાય છે અને તેમાં ‘પૂર્વાકાપ’ અને ‘ઉત્તરાકાપ’ એ પ્રમાણે બે ભાગ થવાનું જણાવે છે.^૧ એ વખતે પણ કશું પ્રગટ ન થયું.

આ મિત્રાચ ૧૯૧૧ માં મણિભાઈના શિષ્યોએ “પ્રાર્થનાઓ” જ સંપ્રદીને = શિષ્યોના ઉપયોગને માટે” છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમાં કઈ પ્રાર્થના લેવી અને કઈ ન લેવી તે સંબંધી ચર્ચાના કાગળો છે પણ તેનું પણ કશું પગિણામ આવ્યું જણાતું નથી.

‘પૂર્વાકાપ’ નામ સાથી પડ્યું એ સંબંધી અનેક તકો થયા છે. કતાંએ પોતે કસો ખુલાઓ કર્યો નથી એટલે એ સંબંધી તર્કથી વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. એટલું તો ચોક્કસ કે કતાંએ પોતે પોતાનાં કાવ્યોને પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે વિભાગમાં વહેંચવા ધારેલા હતા. આ રીતે એમના હવન અને કાવ્યોને બે સમૂહમાં વહેંચી શકે એવું સીમાચિહ્ન ખ્રિસ્તી ધર્મનો એગીકાર જ છે. કાઠરિટના હવન અને શબ્દના લાભથી જ તેઓ ડેન્ડીને દોમર અને વર્જિતથી વધારે મહત્ત્વનો ગણે છે.^૨ તેમનાં કાવ્યો પત્રો

૧. દાન્તમાલા પૃ. ૩૭૬.

૨. દાન્તમાલા પૃ. ૩૫૬. . .

પૂર્વાશાપ

સર્વમા આ એક જ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. નવા ધર્મના અંગીકાર પછીનાં કાવ્યો ધણાંખરા એ ધર્મશ્રદ્ધાનાં જ છે. એટલું જ નહિ પણ એ શ્રદ્ધાથી અસંગત ભાવનાં જૂનાં કાવ્યો તેમણે ફેરફાર કરી નવી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ કર્યા છે (“અક્ષાઢ મિથુન” અને “વિપ્રયોગ” ઉપરનું ટિપ્પણ). માટે પૂર્વાશાપ એટલે આ નવા જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાના કાવ્યો એટલું ચોક્કસ. અને તેથી ઉત્તરાશાપ એટલે એ નવા ધર્મના મંતવ્યો જેમાં પ્રગટ થયાં હોય તે. ૧૮૯૭ પછીનાં પણ જે કાવ્યોને આ મંતવ્યો સાથે સંબંધ ન હોય તે પૂર્વાશાપમાં જ ગણાય. પણ પછીથી ‘કાન્તકાવ્યકલાપ’ને પૂર્વાશાપ અને ઉત્તરાશાપના વિભાગોમાં પ્રગટ કરવાનો વિચાર બંધ કર્યો એટલે ઉત્તરાશાપનાં પણ જે કાવ્યો આપણા જનસમાજને દુર્ભાવ થાય એટલાં સાપ્રદાયિક ન હોય તેનો પણ પૂર્વાશાપમાં સમાવેશ કર્યો છે એમ જણાય છે.

આશાપ એટલે કાવ્ય એટલો સાદામાં સાદો અર્થ કરીએ તો પણ ચાલે. પણ પ્રો. દાકર વધારે ઊંડા ઉતરીને કહે છે: “અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેય આશાપ માત્ર છે: ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે; અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્ય લોકની સ્થિતિમાં ચઢી શકે એવી; ખરૂં ગાન તો

સ્વામીનો જંદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાંનિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઈને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે ! ”^૧

કેટલાક સારા કવિઓની^૨ પેઠે મણિશંકરને જીવાન વયથી જ સમજતયેલું કે કાવ્ય એ જ પોતાના જીવનનો ખરો માર્ગ છે. તેમણે ઘણી નાની વયથી કાવ્ય લખવા શરૂ કરેલા છે. દરેક કલાકાર પોતાનો માર્ગ પોતે જ નક્કી કરે છે પણ પોતાની શક્તિનો ખરેખરો પરિચય ઘણાને મોડો થાય છે. પોતાની શક્તિને અનુકૂળ માર્ગ જડવા પહેલા ઘણા અનુકરણો કરે છે, નિષ્ફળ પ્રયાસો કરે છે. મણિભાઈએ પણ દક્ષપતરામની શૈલીના અનુકરણથી કાવ્યના શ્રીગણેશાય કરેલા પણ તેમને પોતાની શક્તિની શ્રદ્ધા અને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ખીજની સરખામણીમાં બહુ

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૮૦

૨. સરખાવો ગિલ્ટનનું વાક્ય:-“...that by labour and intense study (which I take to be my portion in this life) joined with the strong propensity of nature, I might perhaps leave something to aftertimes as they should not willingly let die.”

વહેલું થયું હતું એમ જણાય છે. ૧૮૮૯ ના એક પત્રમાં એટલે બાવીસ વરસની ઉંમરે તેઓ લખે છે:—

“ ખરે આવેશથી લખનાર માણસ બીબના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો મને મારા હૃદય ઉપર આર્યા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારે નામ ગુજરાતી સાક્ષર મંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી બુકાઈ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ધણા દિવસની છે. “ ઉત્તમ મર્જી મને પુરી કરે છે, પરંપરા સિદ્ધ અંતરે ધરે છે ?” એ વાક્ય મેં ધણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદી જ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળી ગયું રાખાય. મેં મારી ચોપડી ઉપર આ જ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલું છે કે

The field is universal and allows
Scope to all such as feel the inherent glow.
Lord Byron.^૧

અને આ આત્મજ્ઞાન અજ્ઞાનની નહોતી. ગૂજરાતીમાં કવિતા લખતી કેટલી અપરી છે,—અત્યારે છે તે

૧. ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છૂટ છે

તેવા સૌને ય અંદર પેસવાની જેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે ચોતાનામાં સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.

સંસ્કૃત-ભાષરત. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૨

કરતા તે વખતે લખની અનેક ગણી વધારે અધરી હતી—
 તે તે સમજતા હતા તેમણે સમૃદ્ધ કાવ્યમાહિત્ય મારી
 પેટે વાચેલું જણાય છે. ગૂજરાતી માહિત્ય શુ શુ વાંચ્યું
 હશે તે જણવા માધન નથી પણ પ્રેમાનન્દના ઉત્તમ
 કાવ્યો તો જરૂર વાંચ્યા જણાય છે તેમની માહિત્યની
 જિજ્ઞાસા તીવ્ર હતી. પણ તેમની રમઝતિ અને તેમના
 હૃદયના પ્રવર્તક મંત્રકોગે અગ્રેજી કાવ્યના છે પ્રિન્સિપલ
 વર્કઝર્થ જેવા ઉત્તમ અધ્યાપકના હાથ નીચે તેમણે
 અભ્યાસ કર્યો હતો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની નરીનતા, બધ,
 સજીવનાના પ્રબળ ધમાગનો એ મમય હતો એ મરકારો
 નીચે મણિભાઈની કાવ્યગમિકતા ઘડાઈ અને કેળવાઈ હતી
 એ ઝીંચેલા સંસ્કારોના નવા ભાવો તેઓ પોતાની ભાષામાં
 પડેલ વહેવા જ મૂર્ત કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેમાં પણ
 તેમના કેટલાક ભાવો તો આપણા કાવ્યમાહિત્યમાં હજી
 પ્રથમ જ આવતગવા પ્રયત્ન કરતા હતા આપણી ભાષા એ
 વખતે બિયકુલ કેળવાયેલી નહિ જ, આવા ભાવોને માટે
 તો નહિ જ, એમ કહીએ તો ચાલે મણિભાઈ આ સર્વ
 મુશ્કેલીઓ બગાળર મમજતા હતા ૧૮૬૧ ના એક અગ્રેજી
 પત્રમાં તેઓ લખે છે —

આ આપણી હજી બાંધવાવસ્થા ચાલે ■ તેમાં કવિના
 લખની ઠેકની તો મુશ્કેલ છે તે હું બહુ છું હું પોતે છેક

આશાદીન હું મારું ચાલકચિત્ લખાણુ કશી આશા આપે એક
 નથી પણ અમેજી કવિતાનો અધ્યાસ જે આટલાટયો અવિશ્વાસ
 લખાવે છે, તે કવિતા પગલાણના ફેટવાક અતિ કડક નિયમો
 પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી
 કવિતાઓમાંથી બહુ જ યોગી ગદને સારી લાગે છે ખરેખર,
 સરકૂત કવિતાના પદ્ય મોટા ભાગને કચરો જ ગણ્યો યથો હું,
 અને હું ધાર છું કે પ્રેમાનન્દ કઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો
 હતા એમ બહુ સહેવાઈથી સાબીત થઈ શકે.”^૧

જાપાના વિકાસમાં તે સમયે આપણે કેવી સ્થિતિમાં
 હતા તે મહિમાઈ વિશેના જ એ દાખવાથી સમજાશે
 તેમનું પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલું કાવ્ય ‘મારી કિસ્તી’ કિસ્તી
 શબ્દ નહિ સમજાવે તો હોનાથી ‘મારી કિસ્તિ’ ના મથા-
 નાથી શુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયું હતું, અને નીચે દીપ હતી કે
 નીની લાગવાથી પ્રગટ કરી છે ‘કિસ્તી’ ને બાદે ‘કિસ્તિ’
 કરીને કાવ્ય ઠાપે તેને એ પ્રગટ કરવાને નીનીનતા સિવાય
 બીજું કઈ ન દેખાય એ સ્વાભાવિક છે બીજો દાખલો તેમના
 મિત્ર પ્રો. હાકોર આપે છે —

એક દિવસ અમે સૌ બેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠીને મહિરાકર
 જોડના ઓરડામાં ગયા, સાંજ વાસી દીધી અને પાગેક કલાકમાં

‘ચક્રનાક મિથુન’ના જે શ્લોક, ૧૧ મો અને ૧૨ મો, નવા રમીને પાછા બદલે આવ્યા. અમે બીજાઓથી છટીને ફરવા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં આ શ્લોક સંબંધાળ્યા, અને કહે, હવે પછીના ચિત્રનો આરંભ મંદાકાન્તા કૃતમાં કરવાનો, અને તેમાં એક વાત નડે છે. હમણાં, હવે *next* એ અર્થનો ગુજરાતીમાં એક જે ગુરુના માપનો સંબંધ નથી મેં હજુ કેમ નહીં. હમણાં હવે એનું કવિતાયોગ્ય રૂપ ‘હાવાં’. એમણે એ સંબંધ કવિતાની કવિતાનીને લેયો, મંદાકાન્તાના આરંભના ચાલવામાં આરંભે મળે અને અતિ ગંભીર લેયો; પ્રથમ તો તેમને એ સંબંધનો સ્વાદ એરંડિયા જેવો જ લાગ્યો, જે ત્રણ દિવસ પછી એમણે શ્લોક ૧૩ થી ૧૬ સંબંધાળ્યા, ત્યારે મેં પૂછ્યું એરંડિયું બાબતું કે શું- ઉપાસપર જે ચમચી લીધી ? એ કહે, પુસ્તકલયમાં લેઈ આવ્યો; સારા કવિઓએ વાપર્યો છે. ૧

આત્મારે ગમે ને શિખાડિ પણ કવિતામાં ‘હાવાં’ લખનાં જરા પણ અમકાગે નહિ. તેવા સંબંધે માટે તે કવિઓમાં પ્રમાણુ શોધવાં પડનાં.

૧૪ મેં વર્ષે આપણે મલિયંકરને દક્ષપત્રસેનીનાં અનુકરણ કરનાં જોઈએ છીએ. ૧૮૮૪ માં રમણભાઈને આપેલી ગીતિમાં એની ગંધ પણ નથી. ૧૮૮૬ તું ‘મારી કિસ્તી’

કાવ્ય નહિ સમજીને પણ નવીન તો ગણાયું. અને ૧૮૮૯ માં ‘વસન્ત વિજય’ કાન્તની નવી જ શૈલીમાં પ્રગટ થયું. અને આ પહેલાંનાં ‘મૃગજળ’ ‘રમા’ આદિ એ જ નવી શૈલીમાં તેમણે લખેલા અર્થાત્ ૧૯-૨૦ વર્ષની વયે આપણા સાહિત્યની એવી બાબતરચનામાં તેમણે નવું જ અસ્થાન કર્યું.

ખંડકાવ્યમાં તેમણે સંસ્કૃત ટૂતોનું વૈવિધ્ય દાખલ કર્યું. પ્રથમ તો કદાચ માત્ર રચનાવૈચિત્ર્ય માટે જ એમ કર્યું હશે પણ એક બે અજમાયશ પછી કાવ્યમાં વારંવાર બદલાતા લાવોને તેમાં અનુકૂળ રૂપ મળ્યું. આ રીતિ તરત જ સફળ થઈ, તે જ રીતિનું શ્રી નરસિંહરાવે ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ લખ્યું, સદગત નર્મદાસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટે ‘શાપસંભ્રમ’ લખ્યું, કલાપીએ અનેક કાવ્યો એ શૈલીમાં લખ્યા અને અત્યારે તો એ શૈલી સર્વત્ર પ્રચલિત છે. પણ હજી આ શૈલીમાં એમનું ‘વસન્ત વિજય’ જ અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ કાન્તની વિશેષતાઓ અનેક છે. વ્યક્ત થવા મથતા નવા જમાનાના નવીન લાવો નવા ઇંદો ભાગતા હતા અને તેને માફક આવે તેવાં પદરચનાનાં સ્વરૂપો પણ યોજતા હતાં. કાન્તે આ વિષયમાં ડ્રેસા બીજા પ્રયોગો પણ એટલા જ સફળ થવા છે. ખંડ શિખરિણી સૌથી પ્રથમ કાન્તે યોજ્યો. કેઈ મૌલાગ્યવતી લક્ષનાને

હૃદયે લટકતા પારદર્શક હીરા જેવું એ કાવ્ય છે. હીરાને હાથમાં લઈ આપણે ફેરવીને બધી બાજુ જોઈએ અને બધી બાજુ મુદર પાસા પડેલા હોય, એક દોરાવા પણ ક્યારેય વધુ ઓછું ન હોય, તેવું એ કાવ્ય થયું, તેના ખંડોમાં, ખડોના પ્રાંતોમાં, તેની પંક્તિઓમાં, કડીમાં, ચરણોની અંખ્યામાં, તેના ધ્વનિમાં અનવદ્ય છે. શબ્દો બધા જ પારદર્શક જેની સોંમગં અર્થ બરાબર જોઈ શકાય તેવા છે. ખંડ શિખરિણીનું પણ અનુકરણ શ્રી. ન્હાનાલાલે કર્યું છે અને શ્રી. નરસિંહરાવે કર્યું છે અને અનુકરણો હોવાનો આભાવિક ગેરલાભ બાદ કરતાં પણ, હજી એકેકેય ‘ઉદ્ગાર’ની ઉપર મુકાય તેવું તો નથી જ.

મરાઠી ભાષાભાષી જેમ મરઘ-ગમીર આભંગ ગૂઝરાનીમાં લાવવાનું માન મદ્દગત બોળાનાયને છે તેમ સરસ-મધુર અંગ્રજીગીત લાવવાનું માન મણિભાઈને છે. ‘વિપ્રયોગ’ ‘સ્થિતિભેદ’ વગેરે ગીતોના સંગીત અને અર્થનો રણકાર જાણે ચણીવાર મુઠ્ઠી મનમાંથી ખમતો નથી. એમનાં ગીતો ઉપરથી કદાપીએ અંગ્રજી ગીતો લખ્યાં છે તે અંબંધી તે કહે છે.—

‘આકાશે એની એ તારા’ એ એક દિવસ દોળુ લાગે હું ફેરવી જખત બોલ્યો હમમ અને બીજા દિવસે એ રાતમાં લખવા

જેવી જ કેટલીક લાગણીઓ આવતાં તે એવા કેટલાક કટકો લખ્યા છે ' ૧

અને કાન્તનાં અંજનીગીતોનો એવો પ્રભાવ છે, કે કલાપીનાં કેટલાંય ગીતોમાં કાન્તનાં જ ગીતોનો રણુકાર, શબ્દોનું અનુકરણ, અર્થની છાયા દેખાયા કરે છે. સર્ગંગ વાક્યરચનાવાળો પૃથ્વી અને તોટક લખવામાં પણ તેઓ સફળ થયા છે, જો કે એવાં બધાં કાવ્યો જ છે: પૃથ્વીમાં ' પ્રમાદી નાવિક ' અને ' વિદ્યુર કુરંગ ' અને તોટકમાં ' મિત્રને નિવેદન ' અને ' વત્સલનાં નયનો '.

કાન્તની એક વિશેષતા તેના વાંચનારને સુપરિચિત છે—સંસ્કૃત શબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાનો અસ્વીકાર. આપણી ભાષામાં કાવ્યમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાની પ્રથા ઘણાં લાંબા સમયની છે. મરાઠીમાં પણ પ્રથમ આમ હતું પણ ત્યાંના લેખકોએ એ છૂટ ઓછી કરતા કરતાં લગભગ બંધ કરી દીધી છે. પણ આપણા લેખકો તો એ નિર્વાણ છૂટને પણ કવિતાનો હક ગણવા લાગ્યા છે. હમણાં જ માત્ર શ્રી કે. હ. ધ્રુવે આ છૂટ છોડી દેવાનો માર્ગ શરૂ કરેલો છે. આ રિચિતિમાં પણ કાન્તે પ્રથમથી જ જાણે " એ છૂટ ન લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેમને એ છૂટનો

જાણે તિરસ્કાર હોય એમ લાગે છે. અને આનું કારણ એ છે કે શબ્દના ઉચ્ચારનું માધુર્ય તેમનો કાન બરાબર પારખતો. જેમણે તેમને લાપણ કરતા કે વાતચીત કરના સાંભળ્યા હશે તેમણે જોયું હશે કે તેમના ઉચ્ચાર હમેશા અણિગૃહ રપટ હતા. તેમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં જરા પણ પ્રમાદ તેમને અસહ્ય લાગતો. આ ઉચ્ચાર-સૌજન્યની પરીક્ષાને લીધે—અને કાવ્ય શ્રાવ્ય છે એટલે અંશે એ જ મહત્ત્વનું છે—સંસ્કૃત શબ્દોને તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ-વિરહ દ્રશ્ય દીર્ઘ યતું પડતું નથી. શબ્દો—ગમે તેવા લાંબા સંસ્કૃત શબ્દો પણ, જાણે એમના કાવ્યમાં ત્યાં ત્યાં સ્થાન લેવા જન્મ્યા હોય એમ લાગે છે. જોડાક્ષરનો ચક્રારે પણ ક્યાંઈ વ્યર્થ જતો નથી, ક્યાંઈ છોડી દેવો પડતો નથી. કોઈ જગાએ છૂટ લેવી પડે છે ત્યાં પણ લાપાને અનુકૂલ જ હોય છે અને જરા પણ કર્ણકટુ નથી લાગતી.

દે ખેલાં ન હની કદી અનુભવી આવી હતાસીનતા,
દીડી યું ન કઠોર ! તેં કરજી જે બ્યાપી મુખે દીનતા ?

x x x

વર્ણના સહવાસથી પણ અરે નરસો નહાં તેં મને,
જાણે સા -યદી ચોગ્ય છે પ્રણયના સા વં ઉપાલંબને ?

ઉપાલંબ

x x x

છે તારૂં જ તથાપિ: નિર્મલ નહીં, તો ચે ખરું રાખઈ
વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મજહને રે'શે હમેશાં છડ.

પડેલા રનેહીને પ્રત્યુત્તર

x x x

યં'ડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્ચા વહે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપવિટપે નૃતનશ્રી ભરે છે.

દેવયાની

x x x

નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતમસરને ।
અરેરે રોની રી અનુભવ કરે છું અસર એ ।

વસન્ત વિભવ

આટલા બધા મોટા અને ગૂજરાતીમા હજી રૂઢ નહિ
અએલા સંસ્કૃત રાખેડો કદાચ ભવિષ્યનું કાવ્ય નહિ સ્વીકારે
પણ કાન્તનાં કાવ્યોમા તો તેના ઉચ્ચારની મધુરતાને લીધે
તેની સામે ફરિયાદ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.

આજ 'વાગ્વિભવ'ને લીધે તેમનાં કાવ્યોમા પ્રાસ
પણ બહુ જ સ્વાભાવિક અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળા આવે
છે. આપણી ભાષામા ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રામે
મળેલા છે જો કે તે પણ અમતકારક થઈ શકે. જેમકે

બ્યોમથી જલની ધારા જોશમાં પડતી હતી
દગ્ધ પલંગને પાયે સુંદરી રકતી હતી ।

રમા

પણ આ ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રામે બાદ કરના પણ
ને બીજા પ્રામે આવે છે તે કર્તાનુ અર્થ કૌશલ
જતાવે છે. જો તેમના પ્રામે જ માત્ર બેગા કરીએ અને
બીજા કવિઓના પ્રામે સાથે મરખાનીએ તો કેવળ નીન
પ્રામે કાન્તના ધણા નીડો? પ્રથમના કાવ્યોમા કાન્તના
પ્રામે માફ છે કેટલાક નીન છે પણ એટલા મુદ્દ નથી

દેખી નહીં ગકું ચદર
કેમ દેખું ત્યારે બંદર ?

માન તોફાનીની અદર, કુખી છે ને છીરતી ।

મારી છીરતી

આમા પ્રામે બધા નીન છે પણ એટલા મવાદી
નથી, પણ હથોટી બેમતા બધા પ્રામે આશ્ચર્યકારક લાગે છે
અર્થ જાણે પોતાની નૈમર્ગિક લીલામા રમતો રમતો પોતાને
અધાને પ્રાસ લઈ લે છે 'હિંગાર' કાવ્યની મુંઝતા તેના
પ્રાસ ઉપર પણ એટલો આધાર રાખતી નથી 'મત મયર'
પણ તેવું જ કાવ્ય છે શ્રી નર્મહિંગવત્તુ 'રાત્રિયે કાવ્ય'
એ જ ગદ્ય છે પણ તેના પ્રામે એટલા હૃદયંગમ નથી

૧ કાવ્યના અભ્યાસમા પણ અમુક અમુક દૃષ્ટિએ જો
અસ્થિત કરીએ તો તેથી ઘણા નિયમો અને પ્રશ્નો ઉપર નવો જ
પ્રકાર પડે જો કે આપણે કોઈ તે કરતા નથી

પૂર્વાભિપ્રાય

વાક્યાર્થ એક ચરણમાથી ઉલ્લસાર્થને ખીજ ચરણમા રહે છે ત્યાં આ પ્રાસ વધે ચમત્કારક પામે છે ‘ પડેલા રને-હીને પ્રત્યુત્તર ’ ‘ વિધુર કુરગ ’ ‘ મિત્રને નિવેદન ’ ‘ વત્સ-મના નયનો ’ ની છેત્રી પક્તિઓમા આવે અર્થપ્રવાહ અને પ્રાસ છે. પછીના ગાયનોમા આ પ્રાસની રચના જ પ્રધાન બને છે લગભગના ભયે દાખવા અહીં ટાકતો નથી

પ્રાસમા પણ એમણે કોઈ કોઈ જગાએ વૈચિત્ર્ય દાખવે કંઈ છે

હરિત નીલ સુદર વનસ્થલી—
પર મળી સુકમાર મૃગો રમે,
ઉપવનો તણી સંજવ આવલી—
મહિં જવા પ્રણયી તમણે લમે

અહવાહ મિથુન

આમા વાક્યાર્થ બન્ને લીટીઓમા પ્રસંગે છે અને પ્રાસ જુદી રીતે મેળવ્યા છે. કોઈ કોઈ જગાએ પક્તિઓમા બન્ને જગાએ પ્રાપ્ત મળે છે

મારી હોદી ખસાળામા લૂટી ગઈ,
મારી બેઠી દા ! માયા તે લૂટી ગઈ;

અવિમ પ્રાથના

ભા'વાના આ જ પ્રભુત્વથી તેમનાં કાવ્યોમાં વર્ણસગાઈ અને અનુપ્રાસોનો એવો જ બહોળો પ્રયોગ થયો છે. 'કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના' 'સાગર અને રાક્ષી' 'પરિવર્તસાકાર' 'મત્ત મયૂર' 'સખીને આમન્ત્રણ' માથી આના પુષ્કળ દાખલા મળશે. તે આખી અહીં લંબાણ કરતો નથી. માત્ર 'કસાપીને સંબોધન' માથી એક જ પંક્તિ ઉતારી છું. એ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હેવાનાં હેત વહેલી વાંસળી વાગી,

એ પંક્તિ ઉપરથી લીધેલી છે. પણ બન્નેને સરખાવો—

હેત હયાના વહની વાગે વાંસળી,

કેવી સરસ અને મૂઠ રીતે 'હ'ની વર્ણસગાઈ માથી 'વ'ની વર્ણસગાઈ સરી આવે છે !

ઉપરના દાખલા બધા વ્યંજનના જ છે. પણ સ્વરોનું પણ એવું જ સંગીત, કેમકે વધારે નિમૂઠ, હોય છે.

અમે એલા બધા ઘેલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેલા અને એલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમાસમાં ઠરો ના માલ !

અમે તો મૂર્ખ ને કંગાલ

છતાંએ બાલકો છઠ્ઠાએઃ પ્રભુની પાઠશાલાના !

એમાં 'આ' સ્વર આખી કહીને સંવાદી કરે છે.

પૂર્વાસાપ

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બગેરો આત્મ' એ શો એ સ્વરસનાને ઠરે, આશા

x

x

■

મને મીઠી રહો આસ્યા સદા તવ ગાનમા, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સામરે, આશા !

આશા

આ કાન્યમા તો જાણે 'આશા' શબ્દના જ સ્વરો
લઈને આપુ ગીત રચેલુ હોય એમ જણાય છે

નર્ણસંગાઈતુ ભયરયાન એ છે કે તેનાથી અર્થ ઘણી-
વાર કિયદ ઘઈ જાય છે, પક્તિનો શ્લોક-પદ્યમધ-શિથિન
ઘઈ જાય છે, અને રસને ક્ષતિ પહોંચે છે કાન્તમા એનું
ક્યાર્થ થતું નથી હિપગના કોઈ પણ દાખનામા અર્થને હાનિ
પહોંચતી નથી અને કાન્તનો પદ્યમન્ધ તો બહુ જ દૃઢ
અને મનોહર હોય છે કાન્તે પોતે એકનાર કાન્યચર્યામા
કહેલું કે મુદર પદ્યમન્ધનાળી પક્તિ બ્રહ્મીને મ્મૃતિને બાજે છે
એવી અર્થાનુગ્ન પદ્યમન્ધથી મુદર થયેની અને પક્તિઓ
કાન્તમાથી મગશે થોડા જ દાખના લઈએ

અને કુલે કુલે શ્રવણ કરતો ધાસ પરના
મયૂરોની કેડા નિવ મસતી જુના ગગનમા

x

x

+

અને ત્યાં પામેના તરુવર રવાં દત્સુક બની
એ આખું 'ઉપદાર' કાવ્ય જ સ્ત્રોતો સુંદર દાખવો છે.

તમારી પામે તો કુસુમ સરખો કાન્ત મણ્જી.

રનેદરાંકા

પડયું જે સંગીત શ્રુતિપર નવોમંડળ તણું

પ્રણયમા કાવ્યરૂપ

સદ્ભગત સસ્યમા હૃદયનીપધારી થની.

વિ'તુર કુરંગ

વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય.

કાન્તની મનોહરતા ઘણે અંગે તેમના શબ્દોની અર્થ-
ધનતામાથી પ્રગટે છે. કાવ્યની અનેક કમોડીઓ આપાય છે
તેમા એક એની પણ આપાય કે થોડામા થોડા શબ્દોમાથી
જેમ વધારેમા વધારે અર્થ નીકળે તેમ કાવ્ય વધારે સુંદર.
ટિપ્પણુમા પૃષ્ઠ ૧૭૮ની અને પૃષ્ઠ ૨૦૦ની નીચેની
ટીપમા આ દૃષ્ટિગ્રિન્દુ આવી જાય છે માટે તેના દાખલા
અહીં આપતો નથી. આ અર્થવનના શબ્દોની પસંદગી ઉપર
નિર્ભર છે. તેમની કલ્પમ જાણે થોડા શબ્દને બરાબર સુની
શેતી હોય એમ લાગે છે.

આને જ મળતી તેમની વસ્તુની પસંદગી પણ
છે. તેમના વર્ણનો લાગ્યા હોના નથી. ખીજા કવિઓ

જ્યા કઠીઓ ને કઠીઓ લખી નાખે ત્યા કાન્ત
એકાદ શ્લોકથી જ પૂરું કરે છે અને તેમ છતાં તાદશ
વર્ણન થાય છે. તેનું કારણ વર્ણનની વસ્તુની પસંદગી છે.
'મૃગતુષ્ણા' અને 'રમા' માં એક એક શ્લોકથી જ
ક્ષેષ્ણિનીચિત્ર દોરેલું છે.

નહાતા સાદા સયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
વિદ્યુદ્ગ્રસ્તિ પ્રબળ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
સાદિત્યો કે બદ્ધ નહિ દિસે, એક પર્યંક માત્ર,
ઘોડા ઝીણા રત્નનિવસનો પાસમાં વારિ પાત્ર.

રમા

હિન્દુ દેવતાના સયનગૃહનું આખું દૃશ્ય, સ્વચ્છ દીવો,
એક પર્યંક, વસ્ત્રો અને વારિપાત્ર, એટલી જ વસ્તુઓથી
આભેદુભ ખડું કર્યું છે. આ જ કૌશલ અને છટા તેમનાં
લાળા વર્ણનોમા અને હૃદયના લાવના આલેખનમાં પણ આવે
છે તે આપણે પગી જોઈશું.

કાવ્યમા વર્ણન કરવામા અમુક પ્રકારની કમ્પના,
જે ઉપમાદિ અલંકારની જનની છે, તેની પણ
જરૂર પડે છે. કાન્તની રસવૃત્તિ પશ્ચિમના ઉત્તમ
કાવ્યોથી ઘડાઈ છે એટલે આપણા સંસ્કૃત કાવ્યોમા જેટલા
અલંકાર આવશ્યક મનાય છે તેટલા તેમા નથી આવનાર
કાવ્યની પડતી દશામા સંસ્કૃત કાવ્ય ઘણી જગાએ તો
માત્ર અલંકારના ઘોઠાનું જ, કોટિ ઉપર કોટિનું જ બનેલું

છે, વિશાલ અર્થનું કાવ્ય રહ્યું જ નથી કાન્તની કવા-
દાવની રમણીની પેઠે-ઘોડા અવકારો જ પહેરે છે, પણ
પહેરે છે તે અનુપમ અને અનુત્તમ હોય છે ‘ઉપદાગ’ મા
આવા અનેક મનોહર કંપનાતરંગો છે. ‘મારી કીર્તી’
અને ‘માનમમર’ એ બે તો આખા રૂપકો જ છે ‘ગજ
હંમને સંબોધન’ ‘વિધુર કુરમ’ અને ‘પ્રમાદી નાવિક’
એ અન્યોક્તિઓને મળતા કાવ્યો છે. તે સિવાય ‘ગ્લની
માગણી’ મા હમનું અને ‘મખિને આમત્રણ’ કાવ્યમાં
‘પ્રભુનો ગિરિ’ અને તેમણી અનનગતા ‘ગાત સદાનિવ
નીર’ ની આખી કંપના એની જ મનોહર છે પણ આ
બંધી કંપનાઓને જે અર્થમાં સંગૃહીત કાવ્યોમાં અવકાર
કહીએ છીએ તે અર્થમાં અવકાર ન કહી શકાય મગ્નકાવ્યમાં
પ્રસ્તુતમાં જ્યારે કંપના ક્ષણ અપ્રસ્તુત મૂકી દે સારે જ
અર્થકાર ગણાય. ઉપદાગ કાવ્યોમાં તો કંપના જ કાવ્યની
મમગ્ન વસ્તુને એ કપમાં મૂકે છે, મમગ્ન કાવ્યની પાછળ
રહી છે, કાવ્યની વચમાં અપ્રસ્તુત રૂપે આવતી નથી પણ
મગ્નકાવ્યમાં અર્થકાર ગણાય એવા પણ છે ત્યાં મુદ્ર છે.
‘વત્સલના નયનો’

પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સારસ—
યુગ્મ સમા પરિપૂર્ણ દયારસ
એ જખમી દિલના રાયનો

તરીકે નિરૂપેલા છે તે અને 'સાગર અને શશી' માં શશીને

નવલ રસધવલ તથા નેત્ર

કહેલો છે અને ઉદ્ધિ લહરીઓને 'જલધિ જલદલ' કહેલી છે તે અત્યંત મનોહર અલકારો છે. અને 'મનોહર મૂર્તિ' માં

સ્મિત ભેદને તારક મોહી રહ્યાં.

એ તો કાંઈ અપૂર્વ કલ્પના છે.

કવિની વર્ણનશક્તિની ખરી કસોટી ભાવના નિરૂપણમાં છે. કાન્તે નાનામાં નાના ચાર પદ્ધતિના આત્મલક્ષી મુક્તકથી ૨૦૦ પદ્ધતિ ઉપરના પરલક્ષી ખંડકાવ્ય મુધીના અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. તે દરેકમાં ભાવનિરૂપણ સર્વથા ઉચિત રીતે થયું છે. તેમાં ભાવને ઉચિત વર્ણનનો વિસ્તાર છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યની રીતિ છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યના શબ્દો વળો છંદો વગેરે છે. અમુક ભાવનો કયા ઉદય કરવો, કયા તેની સ્થિતિ કરવી, કયા તેને પરાકોટિએ પહોંચાડવો, કયા તેને શાન્ત કરી નવા ભાવની તેની સાથે સન્ધિ કરવી વગેરે સર્વ અદ્ભુત કલાથી ચાલ્યું આવે છે. જે વર્ણન ત્યાં ઉચિત હોય ત્યાં જ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં એક વિરલ શક્તિ એ છે કે લાખો સમય મુધી તે એક જ ભાવમાં મગ્ન રહી ગઈ છે, અને અર્ધવનું વર્ણન કરવું હોય ત્યાં પણ પોતે અધીર ન થતા, ભાવ ઉપરના વિરલ પ્રભુ-

ધી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે આ સર્વ
શો તેમના ખડકાવ્યોમા પ્રતીત થાય છે. લખાણ લખે
ખાન સેના ઉદાહરણ તરીકે એક ન્હાનું, ૧૯ શ્લોકનું
'અતિશય' વર્ધએ

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવો છે તેને અનુકૂળ પ્રકૃતિ વર્ણન
રે છે. રૂઝ નહ અને આખી દિશાઓ કોઈ પાસેના અનિ
દ્રુ મૂચન કરે છે (૧) ઈન્દ્રપ્રસ્થના લોકો આજે એક બામ
ની રાજા કમતા હતા (૨)—આજે તેમણે દુર્યોધને મોક
મેનો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો
તે સમધી (૩) અને એ રાજા ખરી હતી (૪) ધર્મરાજને દૂત
રમાડનાનું આમન-પણ આપના તે જતો હતો (૫) ન્યેદ
ધર્મરાજને પણ બધુઓને સનાદ માટે જોવાવ્યા (૬) એક
ક્રમ રહી ગયો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે
મહાદેવને સૌથી નાનો ગણીને જોવાવ્યો નહોતો (૭) પછી
તે નાનો ક્યારનો સર્વ જાણી ગયો હતો તેના મો પર વિશ્વા
દની છાયા ટ્રોપીદી ક્યારની ઢળા ગઈ હતી (૮) દારણ્ય
કુમારને ત્રિદાનું જ્ઞાન હતું, ટ્રોપીદીને ચલાનું અપમાન તે
નગરે જોતો હતો (૯) છતાં તેને તે હોવાની રજા ન હતી
(૧૦) આ જ તેની કરણ દશાનું કાગળ હતું અહીં મુધી
ધીરે ધીરે કવિએ નાયકમા જે કાગળ નિર્ણય કર્યો છે

ત્વથી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે. આ સર્વ
ગુણો તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. લંબાણુ ભયે
લાંબાં ન લેનાં ઉદાહરણ તરીકે એક ન્હાનું, ૧૯ શ્લોકનું
‘અતિશયન’ લઈએ.

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવો છે તેને અનુકૂળ પ્રકૃતિ વર્ણન
 કરે છે. શૂન્ય નભ અને ઝાંખી દિશાઓ કોઈ પાસેના અનિ-
 દનું સ્વયંન કરે છે (૧). ઈર્ષપ્રસ્થના લોકો આજે એક બાબ-
 તની શંકા કરતા હતા (૨)—આજે તેમણે કુર્યોધને મોક-
 લેયો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો
 તે સંબંધી (૩). અને એ શંકા ખરી હતી (૪). ધર્મરાજને છૂન
 રમાડવાનું આમન્ત્રણ આપવા તે જતો હતો (૫). ન્યેટ
 ધર્મરાજે ત્રણ બંધુઓને સજ્જાહ માટે બોલાવ્યા (૬). એક
 કેમ રહી ગયો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે
 સહદેવને સૌથી નાનો ગણીને બોલાવ્યો નહોતો (૭). પણ
 તે નાનો ક્યારનો સર્વ જાણી ગયો હતો. તેના મો પર વિપા-
 કની છાયા ટ્રૌપદી ક્યારની કળા ગઈ હતી (૮). કારણકે
 કુમારને ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું, ટ્રૌપદીને ચવાનું અપમાન તે
 નજરે જોતો હતો (૯). છતાં તેને તે કહેવાની રમ્મ ન હતી
 (૧૦). આ જ તેની કરણ દશાનું કારણ હતું. અહીં સુધી
 ધીરે ધીરે કવિએ નાયકમાં જે કરણ નિબ્ધન કરવો છે

તેના કારણે જ, તેના વિભાવે જ કલા. તેમા પણ એક ક્રમ છે. કલામા ઉપાદાનમા શક્ય હોય તેટલે સુધી ભાવને વિશિષ્ટ કરવાનો હોય છે. ભાવનુ અત્યન વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તે કલા એમ પણ કહી શકાય. અહીં ભાવને વિશિષ્ટ કરવામા કવિ ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર સામાન્યમાથી વિશિષ્ટ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે. સૌથી પ્રથમ માત્ર પ્રકૃતિનું વર્ણન આપ્યું. પ્રકૃતિ માણસના ભાવથી દૂરતમ વસ્તુ છે. પછી સામાન્ય જનોનું વર્ણન આપ્યું જે પ્રકૃતિ કરતા કંઈક વધારે નિકટ સંબંધ પાડવો સાચે ધરાવે છે. પછી પાડવોનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું અને ત્યાંથી આપણું ધ્યાન કાવ્યના નાપક મદદેવ તરફ એકાગ્ર કર્યું. પછી વસ્તુસ્થિતિના જે પરસ્પર વિરોધી અંશોથી કરણ નિષ્પન્ન કરવાનો છે તે અંશો દર્શાવ્યા—ત્રિકાલગાન અને જનાં નિરુપયોગી જ્ઞાન, કર્તવ્યમાં ન મૂકી શકાય, કોઈને ઉપયોગી ન થઈ શકે તેવું જ્ઞાન. તે પછી દશ શું થવાનું છે તે કલા વિનાજ કવિસદેવની લાગારી સદેવના જ હૃદયમન શબ્દોમા મૂકે છે (૧૧). તે પછી એ જ ભાવ મદદેવની સ્ફુટ વિચારવાણીમાં મૂકી તેને વધારે વિશિષ્ટ કરે છે (૧૨). મદદેવથી દ્રૌપદીનું અમન્ય અપમાન જામથી તો કહી શકવાનું નથી. વાંચનાર આ પુરાણપ્રમિદ દર્શકન જાણે છે તેનો લાભ લઈ કવિ ૯ મી કડીમા માત્ર તેનો ઇસારો કરે છે. અને અહીં એ

વિચારથી તેની જે કરુણ દશા થાય છે, નેત્રમાં જલ ભરાય છે તે દર્શાવે છે. દ્રૌપદી પર આવતી વિપત્તિથી તે દ્રૌપદી તરફ વધારે આર્દ્ર બને છે: અહીં આ નવીન ભાવ ઉદય પામે છે. તે ભાવમા તે દ્રૌપદીને આલિંગન આપે છે અને સુખન કરવા જાય છે (૧૩). પણ વિચાર કરતા જણાય છે કે જેને તે બચાવી શકવાનો નથી તેના સૈદ્ધ્યના ઉપ-ભોગનો તેને શો હક ? (૧૪). અહીં સ્નેહાર્દ્રતાનો ભાવ શાન્ત ધર્મ વળી કરુણ દ્વિગુણ થાય છે. એ કરુણમા તે પોતાની અસહ્ય દશા દ્રૌપદીને જણાવે છે. “આ નિષ્ફલ જ્ઞાનને શું કરવું. થનાર ચીજો તેથી અન્યથા ધર્મ શક્તી નથી. અને તે સર્વની ચિંતા હું એકલો જ મથા કરું છું (૧૫). પણ આજ સુધી દરેક ચિંતામા જે એક સાન્ત્વન દ્રૌપદીના સૈદ્ધ્યનું પાન, તે પણ આજે તો અવશ્ય છે, તેના ઉપરનો અધિકાર ગયો છે (૧૬). અહીં કરુણ પગકોટિએ પહોંચે છે. ભવિષ્યનું જ્ઞાન નિષ્ફલ તો ખરૂં પણ એટલે સુધી નિષ્ફલ કે પોતાના આત્મીય જનોને પણ હાવી દુઃખથી ચેતાવી ને શકાય !” આ દુઃખની અસહ્યતામા સદેવને માથામાં શૂળ આધ્યું (૧૭) અને તેણે એ જ્ઞાનને મૂર્છામાં લુપ્ત કરવા કોઈ જલદ ઘેનની ઔષધી પીધી (૧૮). એટલી જલદ કે સતી તેની ગન્ધથી જ બેભાન ધર્મને પડી, અને જ્યોતિષીને છાનીથી ખાવી ખમેડવા જેટલું પણ ભાન ન રહ્યું ! (૧૯). લગભગ દરેક ખંડકાવ્યમાં આ

પુર્વાસાપ

રીતે કવિ ધૈર્યથી ભાવોપચય કરે છે દરેકમા ભાન ધીમે ધીમે આગળ વધે છે દરેકમા કાવ્ય અર્થ ઉપર ગયા પછી તેની પરાકાષ્ઠા આવે છે પણ શ્લોકના 'વસંત વિગ્ન્ય'મા ભાવની બાજુ સામગ્રી કવિ 'ધીમે ધીમે છટાથી' ૩૭ મા શ્લોકમા પરાકાષ્ઠિએ પહોચાડે છે—એ અનેકવાર અવનીર્જી થયેલા શ્લોકમા —

ધીમે ધીમે છટાથી કુંસુમરજ્જ્વલ ટોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિભ્રમ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
બેસીને ઢોલ જાણે કથઈ પરમૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે હવાથી રસિક હૃદયને, રસિયી દાબ જાય
તેનાથી પાકુની વૃત્તિ દામ જલ્દાર જાય છે તે વર્ણન ૫૩
મા શ્લોક મુધ્રી ધીમે ધીમે કનિ કરે છે પાકુ અધીરો
થાય છે, પણ કવિ ક્યારે અધીર નથી થતો, પોતાના
ભાવમા એવો જ એકામ સીનામગ્ન રહે છે ૨૯ શ્લોકના
'ચક્રવાક મિથુન'મા કરુણની પરાકાષ્ઠા ૨૬મા શ્લોકમા થાય
છે લગભગ દરેક કાવ્યમા કરુણની સામગ્રી ભેગી થતી હોય
ત્યા વાચનારને એ કરુણમાથી જાણનાનો કેઈ આશા-
તન્તુ દેખાય છે, અને એ તન્તુ તૂટતા કરુણ વધારે ઘેરો
અને નિરાશામય બને છે તૃપ્તાનુર મૃગમાનાને થોડીવાર
વાદળાની છાયા મળે છે, પણ તે વાળાની જ છાયા છે—
ક્ષણિક છે અતિશયનમા આતર કરુણ વ્યથાને સાન્તવન
આપવા સદૈવ પ્રૌપદીને આશ્વિગમ જાય છે 'વમન્ત

વિગ્ન' માં પાંદુ અમદાવ થાય છે તે પહેલાં ગ્નાનથી તેની વૃત્તિ વિભવ ને સાત્ત્વિક થાય છે. પણ એ વૃત્તિને લીધે જ તે નિર્ભય બની માદ્રી પામે જાય છે, એ વૃત્તિને લીધે જ માદ્રી પણ મોટી સાવચેત બને છે, અને સાવચેત બને છે ત્યાં માત્ર પાંદુની કંટાળ દશામા વધારે કરે છે. વળી દરેક કાવ્યમા ભાવની પરાકાષ્ટ થયા પછી તેના પશ્ચિમાર્થ-તેના અનુભાવો એકાએક વેગથી વહી કાઢી વજ્ર-પાનથી કાવ્ય પૂરે થાય છે.

ભાવ નિરૂપણની રીતિની ચર્ચા અહીં પૂરી થાય છે, તે રમનુ પ્રકરણ દ્વારા લેતા એક પ્રશ્નને અહીં સ્પર્શ કરવો પડે. અંગ્રેજી માદ્રિત્યમા કાવ્યની જે રીતિઓ ગ્રીકાગણ છે classical અને romantic. હજી આ અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગૂજરાતી શબ્દો યોગ્યતા નથી. કાઈ બંનેનો સ્પર્શથી નિર્દેશ કરે છે. કાઈ શિષ્ટ અને જીવનના ઉચ્ચાસ-વાળા એમ કહે છે અને કાઈ શિષ્ટ અને આનંદસક્ષી કે એવા શબ્દો યોગ્ય છે. હું મનજી છુ ત્યાં મુધી અંગ્રેજી ગ્રીકાકારોમા પણ આના લક્ષણ સંબંધી સ્પષ્ટ વિચારો નથી. કયા કયા કવિઓ કઈ ગતિના છે તે સંબંધી પણ મનજી છે.^૧ એક પ્રમિદ્ધ અને જીવવાન ટીકાકાર તો, આ, વગુધી

૧. The Nation and Athenaeum, September 4th 1926. P. 644.

હર અપસરની શબ્દાનુપાતી વિવરણ પદ્ધતિનો પ્રુક્ત ઉપ-
 દાસ કરે છે ૨ એવી સ્થિતિમા પશ્ચિમના શબ્દો વાપરવા
 યોગ્ય લાગતા નથી. હું માત્ર એટલું કહી શકું કે
 classical એટલે જે કાવ્યના આદ્ય-પ્રાચીન માટેનો
 આદર, એવો અર્થ કરીએ તો તે કાન્તમા છે પણ આકા-
 રને ક્ષીણે ક્યારે નીરમતા નથી આવી અને તેમણે જૂના
 રૂપોમા ફેરફાર કરી નવા મવાદી રૂપોનો મધ્ય ઉપયોગ
 પણ કર્યો છે જે romantic નો અર્થ રંગ, રંગનું તેજ
 એમ કરતા હોઈએ-અને આ શબ્દ અહીંથીજ અસ્તુદાર્થ
 લાગે છે-તો કાન્તમા રંગ છે અને તે તેજથી છે, પણ
 રૂપ વિનાનો નથી. વળી classical નો અર્થ એવો કરતા
 હોઈએ કે, શબ્દે શબ્દનો બરાબર અર્થ થઈ રહે, તો
 કાન્તની શૈલી classical છે. romanticનો જે એવો અર્થ
 કરતા હોઈએ કે અર્થ, બધાનો એક સમગ્રરૂપે, બરાબર
 સ્ફુટ ન થાય, પણ તેમાથી અસ્ફુટ મધુર વ્યવના નીકળે
 તો કાન્તના 'ઉપદાર' 'કથાપીને મંબોધન' વગેરે થોડાક જ
 કાવ્યો એવા નીકળે. બાકી કાન્તનું વિગિષ્ટ એ છે કે

૦ Sir Arthur Quiller-Couch. On the
 terms 'Classical' and 'Romantic.' Studies
 in Literature.

તેમાં દરેક શબ્દનો પદનો વાક્યનો અર્થ થાય છે અને તે સમગ્ર કાવ્યના વ્યંજનને પુષ્ટ કરે છે. પણ romantic નો માત્ર એટલો જ અર્થ કરીએ કે આપણે સાધારણ રીતે કરી ન શકીએ એવા ઉચ્ચના કલ્પના તર્ંગો, નો કાન્તમાંથી એવું પણ મળી શકે—

જાડાણોમાં પડી મુઠ જતો નિષ્કુરખાણ કાલ
અકબાક મિથુન

× × ×
નદાનાં નદાનાં વપુ ધરી શકે રોધતા એ દિશામાં,
× × ×

કરે એટું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શરાંક પ્રેક્ષીને મુખમ મલિ સેંચે ઝગકતો.

× × ×
વિશુદ્ધ રનેહનું ભેડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં પહે:
વિતાસી વિધુ ને વારા નભથી નિરખી રહે.

દેવયાની

× × ×
દૂની માનું, દેવી કાણ સકલ ને જીવન તણી;
પ્રમનાવચ્ચામાં નજર પણ નાનું જમ ભણી.

હૃદયાર

અને તથા નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને
વખત હું ખોડું તેવો શું, કહે તે એ ખુલે કે ?

ચંદાને સંજોધન

‘માનસમર’ અને કદાચ ‘મારી ક્રીસ્તી’ પણ એ વર્ગમાં જાય.

આથી વિશેષ હું આની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. એમ કરવામાં કદાચ આધુનિક વાચકોની જિજ્ઞાસા પૂરી નહિ પાડતો હોઈ પણ કાન્તના પોતાના અભિપ્રાયની તો વધારે અનુકૂળ થાઉં છું જ. આ શબ્દોની એકવાર ચર્ચા થતાં તેમનાં કાવ્યો કઈ રીતિમાં ગયાય એ પ્રશ્નના સંબંધમાં તેમણે એમ કહેવું સમરણ્યુમાં છે કે આપણા કાવ્યો પશ્ચિમનાં બધાં વર્ગીકરણમાં નાખવા બિલકુલ આવશ્યક નથી.

કવિએ અનેક ભાવોના કાવ્યો લખ્યા છે. મૈત્રીનાં અનેક સ્વરૂપોના ભાવોના કાવ્યો ધણા છે, કદાચ બીજા કવિઓ સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે છે. તે ગિવાય પણ ‘મારી ક્રીસ્તી’ અને ‘માનસ મર’ જેવા કાવ્યોમાં હૃદયનો અદ્ભુત ઉભંગ ઉભાદ અને વેગ પ્રતીત થાય છે. ‘અગતિગમન’માં હૃદયની નિગૂઢ વૃત્તિઓ અને વ્યાપારો શુદ્ધ થાય છે. સામાન્ય રીતે કદી સકાય કે આ બધા વાવો પહેલાં કદી આપણા કાવ્યમાં પ્રગટ નહિ થયેલા એવા જ છે. પશ્ચિમના ગાદિત્યના પરિચયથીજ કવિને આવા ભાવો વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં દેવળ પ્રકૃતિવર્ણનના કાવ્યો નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું

અચ્છું વર્ણન વારંવાર આવે છે પણ તે દરેક જગ્યાએ માનવ ભાવને વધારે વ્યક્ત કરવા અથવા માનવ ભાવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવા. 'ચંદ્રને સંબોધન' છે પણ ત્યાં વિષય દ્વરંચ સ્વર્ગન, જેનું ચંદ્રાચી સ્મરણ થયું છે, તે છે. 'સાગર અને શશી' પિનાતી ભવ્યતાના જ ગાન ગાય છે. કલાને માટે કાન્ત કેવળ પ્રકૃતિ કરતા માનવ સ્વભાવને વધારે ઉચ્ચિત ગણતા જણાય છે અને માનવસ્વભાવ આથે વિશાલ સમભાવ વાળા હૃદયમા એમ જ અને એ સ્વાભાવિક છે *

ખીમ્મ ભાવો વિશે અહીં વિગેપ નહિ લખીએ. માત્ર કાન્તના પ્રેમ ઉપરના વિચારો લેઈશું. મૈત્રીભાવ પણ એક પ્રેમનુંજ સ્વરૂપ છે. પણ અહીં દંપતીપ્રેમ તરફ જ લક્ષ આપીશું.

જગતના હવનમા છે તેમ, કાન્તની પ્રેમભાવનામા સ્ક્રમ ઉપભોગ, મસ્તી અને વિવામ એ મર્વને સ્થાન છે. તેના અનુક્રમે થોડા દાખલા લઈએ.

* સરખાવો કીટ્સ (Keats)નું વાક્ય "Scenery is fine, but human nature is finer. Oxford Lectures on Poetry, p. 232. આ કવિની સાથે અમને કાન્ત પ્રાણી જાણતમ] મજતા આવતા લાગ્યા છે,

પૂર્વાસાધ

મૂલમ ઉપભોગ.

સદા સંભારશે એ માનશે પણ સ્નેહીને
 તુષા રહેશે સમાગમની વને જેવી તેરી ?
 બધું તો રાખજો વહનું નહું કંઈ સંભારી,
 મળી નજ વાસમા વાતો સખી પડશે કહેવી.

રત્નની માગણી

“ રત્નનિ મહિ સખી ધણીક વેળા,
 નયન મળે નહિ જાંવ જાંવ આસી;
 કરી તુજ શિક્ષણ સર્વ લેળા,
 વદન સુધાકરને રહું નિહાળી ! ”

અતિશાન

મરતી —

પ્રેમતાવસ્થામાં નહર પણ નાખું જગ લણી,

ઉદ્ગાર

વિશ્રામ—

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો.

અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;

અને આખર આમ વિયોગ થયો !

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

આપણી રાત.

• પણ એ વિશ્રામ પણ અનુભવની લોચપતાનો નથી, ખરો
 પ્રેમના ઉભરાનો છે. તેમા માના તરફનો આદર છે જે
 પ્રેમના સ્વચ્છ સ્વાર્થી કામમાં લાગે જ એવો ઉમ્મન હોય છે—

શિરકેશ મુકોમલ સોટી રહ્યા,
સ્મિત બેઠને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોટી રહ્યા
તને મૂર્તિ મનોહર માણકની ।

મનોહર મૂર્તિ

અને તેમાં મંથન અને અતિ કામવ માનવનિ પણ છે:—

રેટી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય સરીરથી,
" પ્રિયે સ્પર્શ દર્શ શું હું કે આધકાર જરા નથી ।

અતિજ્ઞાન

અને

પ્રણયની પક્ષ વૃત્તિ થતી નથી;
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;

ચક્રવાક મિથુન

એ શ્લોકમાં પ્રેમનો ગહનમાં ગહન અનુભવ આવે છે.

અત્યાર સુધી જે કાવ્યો જોયા તે સુંદર છે >ચિત્રર છે. પણ કાન્તનું દર્શન તો તેમના કરુણ કાવ્યોમાં જ છે. દરેક કવિને પોતાનું દર્શન હોય છે. દર્શન વિના કવન સંભવે નહિ. માધાગણ મનુષ્યને જે >ચિત્રર સુંદર આદર્શ-દેહ લાગે એને વાઙ્મય રૂપ આપે તે પણ કવિતા તો ખરી જ પણ કવિ કાન્તદર્શી પણ કહેવાય છે. સાધારણ માણસો જે દુન્યો છે તેની પાર જઈ, પોતાના વિશાલ

પૂર્વાભાષ

સમભાવથી કવિ નવુ જ અનુભવે છે. કાન્તમા એ વિશાલ સમભાવ હતો અને તેથી તેમનો અનુભવ પણ અસાધારણ વિશાલ અને ગહન હતો. આ વિશાલ અનુભવને કવિ પોતાની કંપનાથી એક, સમગ્ર, કરી જોવા મથે છે. માત્ર ભુદિથી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ કંપનાથી એક કરી હૃદયમા એક તરીકે તેને અકિત કરવા મથે છે. સામાન્ય મનુષ્યમા અને કવિમા કંપના તો એક જ પ્રકારની હોય છે, કવિની કંપના વિસ્તારમા મોટી હોય છે એ જ મુખ્ય ફરક છે. માણસ માનના અનુભવો એની કંપનાની વિશાલતા ઉપર આધાર રાખે છે. મહાવનમા જે માન એક એક ઝાડ જ જોઈ શકે તે ઝાડ જ જુએ છે તે વનની ગહનતા સમજતો નથી. જે દૂકી નજરે પર્વત જુએ છે તે પથરાળ જુએ છે પર્વતની ભવ્યતા અનુભવતો નથી. જે દૂકી નજરે ઠરિયો જુએ છે તે માન પાણી જ જુએ છે, તે સાગરની વિશાલતા, ગહનતા, ભવ્યતા, નિરવધિ બક્ષ સમજવાનો નથી અને જે સમજતો નથી તે કંઈ શંકવાનો નથી. આવા કાન્તદર્શી કવિઓ જ, જેઓ પોતાની પાર, પોતાની જાતિની પાર, પોતાના જમાનાની પાર, જઈને જોઈ શકે છે, અને જોયેલું અનુભવેલું કવી શકે છે, તેઓ જ સાહિત્યમા અમર પદ પામે છે.

કાન્તનુ દર્શન કાવ્યમા કરણુ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

વિશ્વાસ કંઈપણથી જગતને જોના તેમને જગતની યોજનામાં કોઈ અમલ વિષમતા પ્રતીત થાય છે, એ યોજનાની નીચે કોઈ ફર અમલ અન્યાય તેમને જણાય છે. કવિનું હૃદય એ અન્યાય સામે લડત ચલાવે છે, એ વિષમતાનું મમાધાન કરવા મથનમાં પડે છે અને અમાધાન ન થતા જગતના અન્યાય માટે કરણમાં દ્રવે છે.

તેમના કરણ કાન્યો લગભગ બધા જ ખડ-કાન્યો છે મૌથી નાની વયમાં લખેલું કાન્ય 'મૃગનૃપ્ત્યા' છે. મધ્યાહ્નના ઉત્તર તાપમાં એક મૃગનાથા બિચારી તૃણથી વિદ્વિન થઈ પાણી માટે દોડાદોડ કરે છે. અને વિધિની વિષમતા તો જુઓ આ બાબને પીવાનું પાણી નથી મળતું ત્યારે માણુમો ધાગમૃદોમાં જલક્રીડા કરે છે વિધિ કેટલો કદરહીન ! નિર્દોષને બચાવવાને પાણી પુરવડે આપે. જગતમાં આવી વ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો જીવનનાં દીન-દયાન શી રીતે કહી શકાય ?

દિગે કે ફરતા કેની ક્ષતિની કાણી મર્દા !

ત્રાતા ને દોષ, તો આની કેમ સંભાલ લે નર્દા ?

કેટલાક શાસ્ત્રો કહે છે કે દુઃખ એ પાપની સજા છે. પણ

અરે ! આ કામલાગીએ કેવા પાપ કર્યા હશે !

આ નિર્દોષ બાબા કયા પાપ કરવા ગઈ હતી ? અને કઈ હોય તો પણ—

કયા હોય, તથાપિ આ કૂર શિક્ષાથી શું થશે ?

શિક્ષા તો પાપીને સુધારવાને માટે હોય ના ! આ તો પાપીને બસ મારી જ નાખવાની વાત ! અને તે પણ પાણી ન પાવા જેની કૂર રીતે ! કવિને આ કશું સમજતું નથી. જ્યાં માણસો પરમ દયાળુ પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમા જે સાન્ત્વન લે છે તે કવિને લબ્ધ થઈ પડે છે અને તેની નિરાશામા કવિ હિંમતો કાઢે છે —

નથી ઈશ્વર દુખીનો. મથું જે જે હલું થલું
દુનિયામા હવે શાને, અરેરે ! હાથ જપવું

‘રમા’મા પણ કરણુ જ છે અને તે જુદી જાતનો છે; જે કે અત, કરણુ નથી અને આખું કાવ્ય કરણુ લાવને ચોખ્ખું ઉમાવમા મૂકી શકતું નથી

એમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી ;

હળી પક્ષગને ખાચે સુદરી રહતી હતી

ગા માટે ?

નિઃ

આપાદી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા,

પતિની રાહ જોવામા બે કલાક થયા હતા !

પતિ બે કલાક મોડા આવે એ અહીં કરણુનું કારણ નથી એમ હોત તો ઉપદેસનીય કરણુલાસ થાત. પણ કરણુનું ગરણુ માનની લગ્નજીવનમા રહેલી એક ગૃહમા નૂદ વિપમના છે.

“ લગ્નના દિવસમા નવી હતી,
 ઠીક તેથી રમણીય લાગતી,
 આપ તો પણ હતા જ તે રહ્યા,
 માદરા ગુણ બધા ગયા વધ્યા !

સ્ત્રીની નરીનતાનો મોહ ઉતગ્ના પુરપનો એક મંદ થાય
 છે; સ્ત્રી ખિચારી એના એ જ એકથી ચાલ્યા કરે છે,
 —તેનો એક વધનો જાય છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમા રહેલી
 આ વિષમતા લક્ષણ, જે ઉપર સમસ્ત વ્યવહારનો
 આધાર છે, તેને ગેમરોમ વિષમય કરી નાખે એવી નથી ?
 એ જ અહીં કરણનું કારણ છે.

સામાન્ય ગીતે માણુમ માને છે કે દુનિયામા દુઃખ
 હોય પણ કંપનાના વિહારમા તો માત્ર સુખ જ હોય !
 ત્યાં તો બંધુ મુદર મુદર જ હોય ! કાન્તદર્શી કંપનાથી
 કવિને ઉલટો અનુભવ થાય છે. કવિની હૃદયરાસી કવિનાની
 દામી કંપના કવિને દુનિયાની રચના એવા લઈ જાય છે.
 કવિ એક મુદર ગિગિપ્રદેશ જુએ છે. ત્યાં દૂરથી એક
 દોડતો આવતો કચ્છરીમૃગ જુએ છે જે

વૃત્તિની કે ખજાર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે !

એ મૃગ કોઈ સંગીત તૈરફ આકર્ષાઈ ધસ્યો જતો હતો.
 કોઈ ગાર્દી અસામાન્ય ઘટાથી બીન બગ્નવતો હતો.

મૃગને જોઈ લુપ્તકેનુ ચિત્ત કમ્પરીમા લુપ્ત થતાં બીનનો નાદ મદ પડે છે એ નાદ સાલગના ખિચારો મૃગ દરેક નાડીને કૂવાનીને તગ કરે છે તે પ્રાણુદાન દેના તૈયાર છે, માત્ર મરતા મુઘી મગીત સાલગનાની તેની એક યાચના છે પણ પારાધિ તો શર મારનાની તૈયારીમા જ પડ્યા છે કવિને આ અસહ્ય લાગે છે તેને શિક્ષા કમ્પાની ધરજ થતા કમ્પના શસ્ત્ર આપે છે કવિ તેને તરવાર મારે છે પણ તેથી શુ ? બીન તો નજ બચ્યું અને તે પડના મૃગ મર્જિત થયો હવે કવિ પાસે ઉપાય ન રહ્યા આ નિર્દોષ રાગમદ્દ મૃગ, તેને સગીતથી ખેંચવાની શક્તિ નિષ્કૃત પારાધિમા, અને સૌથી ખગળ તો એ કે પાપીને પાપની સજા કરતા પણ નિર્દોષને તેની પૂર્વની સ્થિતિમા મુકી ન્યાય આપી શકાતો નથી જગતની ગ્યનામા સજા શક્ય છે, ન્યાય શક્ય નથી । કમ્પના આ વિમત્તા બતાવી આપે છે, તેનો ઉપાય બતાવતી નથી આદલે લાગ્યા પડી

કમ્પના ભય છે બી, એકડો રટી ભડે છ ।

તૃપાકુન મૃગી અને રાગમદ્દ મૃગી કરણામ્થા થઈ તેનુ કાળુ તો કદાચ એમનામા માનવ જેવુ જ્ઞાન નથી એ હોય એ મૃગ અને મૃગી પણ વાસ્તવિક રીતે તો માનવ નિર્દોષતા અને માનવ રાગમદ્દતાના પ્રતીક જ છે પણ

તેમનામાં માનવજ્ઞાનનો આરોપ કવિએ નથી કર્યો એ ખરું તો હવે માનવજ્ઞાન જોઈએ—માત્ર જ્ઞાન શા માટે અતિજ્ઞાન જોઈએ. એને માટે કવિએ કરેલી વસ્તુ અને નાયકની પસંદગી અતિ ઉચિત છે. સહદેવનું અતિજ્ઞાન, ત્રિકાલ જ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેને જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ દેવતાની મના છે. તેનું જ્ઞાન જગતને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી, અરે ! તેના સ્વજનોને, તેને પોતાને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાનથી બીજાં માણસો જે વિપત્તિ પતન પછી જ અનુભવે છે તેને તે પતન પહેલાં પણ અસહ્ય ચિંતારૂપે બોગવે છે. અને એ ચિંતા કોઈને કહેવાય નહિ ને સહેવાય નહિ ! આવી ચિંતામાં તેને એક સાન્ત્વન હતું, જે રમણીના પ્રેમના સદ્બોધાગી પુરુષને હોય છે—સૌંદર્યનો સાત્ત્વિક ઉપભોગ. પણ અહીં તો દ્રૌપદીનું જ ભયંકર અમાનુષ અપમાન થવાનું છે અને પોતે તેનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી, ત્યાં તેનાથી એ ઉપભોગ શી રીતે થાય !

પ્રિયે ! સ્પર્શ કરે શું હું, અધિકાર જરા નથી.

નિરાશાનો ઉપાય માત્ર એક રહ્યો છે. એ જ્ઞાનને જ બેશુદ્ધિમાં ટુપાવી દેવું. અતે આ ત્રિકાલજ્ઞાની જ્યોતિષી કોઈ જલદ થેન લઈ પી જાય છે, જેની ગંધડી જ સતી તો બેલાન થઈ જાય છે. આ અતિજ્ઞાનની દશા !

આ અપૂર્ણતા માત્ર અતિજ્ઞાનની નથી માણસના જ્ઞાન માત્રમા કઈક એવી અપૂર્ણતા છે કે તે બરાબર ંવનવિગ્રહમા પડ્યા હોય ત્યા, કર્ણના અસ્ત્રોની પેઠે, તે તેને કામ આપી શકતુ નથી દુનિયાની યોજનામા કઈક એવુ છે જે સમજતુ નથી, જે માણસ જેટલુ જ્ઞાનવાન નથી, છતા જ્ઞાનવાન માણસને યુદ્ધમા હરાવે છે આ સત્ય 'વસન્તવિજય'મા પ્રતીત થાય છે તેનુ પણ વસ્તુ મહા-ભારતમાથી લીધુ છે પાકુ રસિક છે, પત્ની તરફ તેને ધણુ પ્રેમ છે છતા એ પ્રેમનો રસાસ્વાદ એ જ એનુ મૃત્યુ છે આ ઘટનાનુ કારણ જે શાપ હતો તે વસ્તુ કવિ આમણુને કહેતો નથી કારણ કે કાવ્ય-નિષ્પાદ કરણમા તે બાધક છે તેણે એવે રસાસ્વાદ લેતા મૃગયુગલને માર્યું હતુ એમ જે વાચનારના મનમા સ્ફુટ વિચાર આવે તો તેને પાકુનુ મરણુ પણ કમણુ છતા ન્યાયી લાગે અને તેથી કવિને નિમતામાથી જે કરણુ ખવનિ ડરવે છે તે ન થાય માટે એ શાપની હકીકત બહુ જ દૂર રાખી પાકુ અને કુન્તા તથા માદ્રી વનમા રહેના હતા ત્યાથી કાવ્ય શરૂ થાય છે ત્યા કામીઓને ઉન્માદક વમન્ત ઋતુ બેસે છે સવારથી જ સ્વપ્ન અને ઉજાગગથી તેનુ ચિત્ત આજે અસ્વસ્થ હતું તેમા પાણુ 'માદ્રીવિલાસ' સરોવર માદ્રીના નામથી તેના મનને વધારે સક્ષુબ્ધ કરે છે રાજા સ્નાન કરી નિત્યકર્મમા

તેમ અહીં પણ પાકુ પોતાની વૃત્તિ સાથેના યુદ્ધમાં હારી જાય છે અને એ વૃત્તિ જ એને હિચલાવી પાડે છે. પણ નૈતિક યુદ્ધનો ચિતાર આપવો એટલું જ આ કાવ્યનું રહસ્ય નથી. તેમ જ માણસનું જ્ઞાન એકલું માણસનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એટલું જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિને એ ખતાવવું છે કે હારજીત કેની કેની વચ્ચે થઈ તે જીત્યો. એક બાજુ રસિક પ્રણયી ચેતનવાળો પાંકુ છે અને બીજી બાજુ વસન્ત છે, જેને નથી ચેતન, નથી રસ, નથી પ્રેમ કે દેવ. સૃષ્ટિની રચનામાં ક્યાંક એવું કોઈ ગૂઢ અચેતન બંધ રહેલું છે જે માણસને, જ્ઞાનવાન પ્રણયી ચેતનવન્તા માણસને હરાવી દે છે. જગતની યોજનાની જ આ વિચિત્રતા છે.

‘ ચક્રવાક મિથુન ’નું વસ્તુ ‘ મૃગનૃષ્ણા ’ અને ‘ કલ્પના ’ અને કરતૂરી મૃગ ’ની. પેડે કવિસમયમાથી લીધું છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને અત્યન્ત પ્રેમ છે પણ રાત્રિએ બન્નેને વિયોગમાં રહેવું પડે છે એવો કવિએનો સમય છે. કાન્ત આ જ સમયમાથી એક જોડું કશ્પે છે. તેમની વચ્ચે પહેલેથી પ્રેમ શરૂ થાય છે, અને વખત જતાં તે ગાઢ થતો જાય છે.

પણ પ્રેમ શરૂ થયો ત્યારથી જ રાત્રિવિયોગ પણ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. ત્યારે કાલ જતા એ વિયોગ સહન કરવાની ટેવ ન પડી જાય ! કવિ કહે છે ના, પ્રેમ વધતો

જાય તેમ તેમ એ વિયોગ વધારે અસહ્ય લાગતો જાય. પ્રેમ અનંતકાલમાં વિદરનાર બાવ છે.

સમયનું લવ જાન રહે નહીં:

અવધિ અંકુશ રનેદ સહે નહીં:

આ ચક્રવાક મિથુન પ્રેમની આવી પરાક્રમણ્ય પડે-
મેક્ષાં છે. તેમનાથી વિયોગ સહન થતો નથી. સૂર્ય પશ્ચિમ
તરફ નમતો જાય છે તેમ તેમ સૂર્યના તેજમાં રહેવા હંપતી
હોયે હોયે ચડનાં જાય છે. આ નિત્યપાતી વિરહમાથી બચવા
ચક્રવાકી પતિને અચના કરે છે:-

ચાલો એવા સ્વલ્પ મહિ, વરો મૂલ્ય જેમાં સદૈવ;

આનાથી કે અધિક હૃદયે આદ્રે જ્યાં હોય દૈવ.

પાનુ આ ત્રિયનિમાંથી બચાય તેમ નથી. આતુ જમાનાની
શોધખોળો પાનુ તેમને બચાવી સકે તેમ નથી. ધીર ચક્રવાક,
ઉત્તર દ્રુવપ્રદેશને અનુલક્ષીને, જવાબ આપે છે:-

લાંઠા છ જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! શત્રિએ લેખે તેવી,

આ એકધર્મે પ્રભુપ્રખની, હાય ! આશા જ કેવી !

માનમાં બક્ષે ગમે તેટલી પ્રગતિ કરે પણ જગન ઉપર
જ્યાં સુધી આવું કોઈ નિષ્કુર 'અર્થ' ચાલે છે ત્યાં સુધી
પ્રભુપ્રખની આશા જ કેવી ?

આશાનો નહિ પણ નિરાશાનો એક ઉપાય ચક્રવાક

પૂર્વાસાપ

નિષ્પન્ન કરે છે તેનો નાયક એ વિષમતા સામે યુદ્ધ કરતો સહૃદયમા સમભાવ, આદર, બક્ષ અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતો વિપત્તિ પામે છે. કરણમા વીર અને અદ્ભુતના મિત્રણથી ભવ્યતા આવે છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકી રાત્રિવિરહમા દીન થઈ જો માત્ર ક'પાન્ત કરતા ચીતર્યા હોત તો તેથી પણ કરણ નિષ્પન્ન થાત પણ આ યુગલ એમ ન કરતા વિષમતા-અન્યાયની સામે સર્વાત્મથી લડે છે અને એમા ચોતાના ઔદિક ઉપનનો ભોગ આપે છે. 'વસન્તવિજય'માં પાંડુના મરણથી માદ્રીને ક'પાન્ત કરતી ચીતરી હોત તો મૃદુ કરણ નિષ્પન્ન થાત પણ કાવ્યમા એ અંધ ચેતનહીન અર્થહીન વસન્તબક્ષ મામે થતો, તરફડિયાં મારતો અને અંતે માનવ મર્યાદાને વગ થઈ મૃત્યુને બેઠતો આપણે પાંડુને જોઈએ છીએ. 'અતિ-ગાન'માં મહદેવ એ જ રીતે ચોતાના ગાનની વિષમ મર્યાદા મામે લડતો અને વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતો કરણ અવગ્યામાં ફળે છે. 'મૃગનૃપણા' અને 'કલ્પના અને કરતરીમૃન'મા મૃગ વસ્તુચિતિની મામે થઈ શકે તેમ નથી પણ એ ચિતિના અન્યાય સામે કવિમાનસ એવો જ શોભ અને તડકડાટ અનુભવે છે. આ રીતિ આપણા દાન્યરાત્રમાં સ્પુટકે રીકારાઈ જળાતી નથી. આ કરણ, વીર અને અદ્ભુતના મિત્રણથી સામાન્ય રીતે 'કરણ' ગણાતા કરણથી ભિન્ન સારવાદ આપે છે અને પશ્ચિમમાં. tragic ગણાતા રમને

વધારે મળતો આવે છે પણ આ પ્રકારનો હોભ આપણા કાવ્યોમા કોઈ રીતે અમંગત નથી મુટ મીકારાયા વિના પણ તેની જ ખી ઘણી જગાએ થાય છે બીજા દાખલા ન રોધતા કહી રાકીએ કે કાવ્યમિથુનમાના એકના વધથી આઘકવિ વામીકિનો શોક ન્યોકત્વને પામ્યો તેમા આવે જ હોભ અને પુણ્યપ્રકાપ હતો.

કમ્પુનો શામક શાન્ત છે રોકથી ક્ષુબ્ધ થયેલુ હૃદય કોઈ મહા સત્યમા શાન્તવન રોધે છે જગતની વિષમતાથી ક્ષુબ્ધ થયેલુ હૃદય વધારે જાએ ચડે છે અથવા આત્માના ગહનમા વધારે જાડે જતરે છે અને એવુ કોઈ વિશાલ મત્ય ગોધા કાઢે છે જેમા વિષમતાના બને વિરોધી અગોનુ સમાધાન થઇ જાય.

કાન્તમા પણ એ જ રીતે શાન્ત પ્રગટે છે. તેમને વિરોધનુ સમાધાન થાય છે જગત પરની અપૂર્ણતાઓ દેવામીના ધામમા પૂર્ણ થવાની છ એની એમને અચળ વ્રદા ઉત્પન્ન થાય છે આ શ્રદ્ધામાથી કાવ્યના 'સ્કટિક વિગદ' 'શાન્ત મદાશિવ નીગ' અનરે છે પણ હવે એ નીર એમરી ગયા છે મચનના તાપમા તેના બન વિપુલતા મોમાઈ ગયા છે કાવ્યની મધુગતા એની એ જ છે પણ સગીનનુ પ્રાધાન્ય, વિન્નાગની અપના, પક્તિઓના પુનરા-

વર્તનો વગેરે આતની કીલુનાના ચિહ્નો જાણના લાગે છે વળી ક્રિશ્ન સપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓને બને ત્યાં સુધી મળે રૂપમા જ રાખનાના આગ્રહથી અને ક્રિશ્ન ધર્મશાસ્ત્રની કથાના આતર્ગત હિ મેખથી કેટલાક કાવ્યો સામાન્ય ગૂજરાતી વાચકને સમોદ્યોગિક થઈ શકે એનાં નથી ' કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થના ' કે ' મખીને આમ ન્ત્રણુ ' જેવા કેટલાક મગીત કાવ્યોમા અદ્ભુત સફળતા મળી છે, પણુ ઝમનું અધિકરણ અનેક મૈકાથી સિદ્ધ થયેલુ વાચકનુ હૃદય છે અને ગૂજરાતમા ક્રિશ્ન મપ્રાપનો વિચારો અને ભાવનાઓ એના એ અરૂપમા લજી સમોદ્યોગિક થયા નથી.

કાન્તની એ મદન મગ્સની એકાએક કેમ ખુમ થઈ મઈ!—મદન શમ્ એમના કાવ્યોને બગમગ ચોગ્ય કે એમના અનુભવો મદન છે, એમના મન્યનદુગો મદન છે, એમના કાવ્યોના ભાવો મદન છે અને એમના કાવ્યોમા એ શમ્ જ વારવાર આવે છે—એ મદન જલો એકાએક કેમ અટકી પડ્યા ' ' એ માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવનો ' મેર કેમ અદસ્ય થયો ' કાન્તના કાવ્યરમનુ વિગેર પાન દરવાની ધરજાના જ આ ઉદ્ગારો હોય નો તેને માટે કઈ કહેવાનું નથી

એટલું જ કે એ ઉદ્દગારો વ્યાપારિક છે. પણ જે એના
ગર્ભમાં કાન્ત ઉપર જંગ પણ આક્ષેપ હોય તો તેનો ઉત્તર
આપવો જોઈએ *

મણિભાઈના જીવનના બનાવો દાખાને એમ કહેવું

* આવો જ પ્રશ્ન અમેજ કવિ કવરિજ વિશે પૂછ્યો છે
તથા તેને વિશે જરા વિરોધ લખતું અપ્રસ્તુત નહિ બધાય તેણે
The Ancient Mariner કરીને એક અદ્વિતીય કાવ્ય લખ્યું
જેનો જાદુ શેક્સપિયરથી પણ વધારે ચમત્કર્મી ગણાય છે તે પછી
Christabel અને Kubla Khan એ કાવ્યો આરભ્યા પણ
જો તે પૂરા કરી શક્યો નહિ કેટલાક વાચકો તેના કાવ્યની
સ્તુતિ કરી પછી તરત જ પ્રશ્ન પૂછે છે 'પણ તેણે વધારે કેમ ન
લખ્યું ?' જે તેણે જવાબમાં એક એકાદ કાવ્ય જ આપ્યું હોત
તો અચેજ સાહિત્ય 'ટુંકું સમૃદ્ધ થાત ?' આ અણુસમજના
પ્રશ્નને અણુસમજનો દત્તર મળી રહે છે કાવરિજે પછીની વયમાં
અફીણનું સેવન આરંભ્યું, તેની કર્તવ્યભૂષિ નિર્બળ થઈ ગઈ,
તેની કલ્પનાની પાખ નમી પડી ગઈ અને કાવ્યતા પ્રયત્નો
બધા નિષ્ફળ ગયા કાવરિજનો મિત્ર વર્જવથ મહાન નવિ
થઈ ગયો અને કાવરિજે પોતે કાવ્ય છોડી વત્તવજ્ઞાન હાથમાં
લીધું પછી તેની લાખી જીવનસંધ્યામાં અફીણનું સેવન, મિત્રો
સાથે ઝગડા અને વળી પુનઃસંબંધ, દેશાન્તરમાં રખડપની અને
ખાત્રુ રનદેરાગમન, વ્રતો અને વ્રતમનો, થોડી સ્વસ્થતા અને
ખોળી વયલા નિરોશા સિવાય હતું રહ્યું નથી

સટેલું છે કે તેમણે દિવમુશી અને ધર્મની રોલમા ન પડતા કાન્યમાર્ગે જ પ્રગતિ કરી હોત તો વધારે સારું પણ આપણે

પણ દિવિમાનસને સમજનાર દીગકારે તેને ન્યાય આપેલા છે તે કહે છે કે એ એક નવું ગાંધી વખતમા જ કોલરિજને શ્રમ પડયો તે એ લો ખરો હતો કે તની બધી ગતિ તેમા જ ખરી ગઈ અને માણસની સકિતને મર્યાદા ન હોય એવું સ્વીકાર્યું હતું આ આખો ધારિત્રી ઉદારનો ઉચિત ધાર હું —

"All this is true enough, or at least can be made convincing by any one who sets forth the story of Coleridge's subsequent aberrations. But before we blame his weakness let us ask ourselves if it be conceivably within one man's measure to produce a succession of poems on the plane of *The Ancient Mariner*, and, next, if—the magic granted, as it must be granted—it would not almost necessarily exhaust a man. In other words, let us enquire if, in a man who performed that miracle, his failure to perform others may not be more charitably set down to a divine exhaustion than

જાણું જોઈએ કે એ કાવ્યો પણ, જે સત્યની ખોજ તેઓ કરતા હતા તેમથી જ ઉદ્ભવતા હતાં, અને એ સત્યની ખોજે જ ધર્મમંથનનું રૂપ પકડ્યું. મલિલાર્થના પત્રોમાંથી સાબિત કરી આપું સહેલું છે કે દેવળ આવેશમય ન બની જતાં તટસ્થ રહી વસ્તુઓની પરીક્ષા કરવાની તેમણે ટેવ ધાડી હોત તો તેમને અને ગૂંજરાની સાહિત્યને ધણો લાભ થાત. પણ વસ્તુઓ સાથે સર્વોત્તમથી સમલાવ કરવાની ટેવથીજ તેમનું હૃદય સમૃદ્ધ બનતું, જેનાથી તેમના કાવ્યો વિશાળ સમલાવવાળા અને માત્ર પરદક્ષી જ નહિ પણ જગત્સદ્દક્ષી થયાં છે.

charged upon his frailties.....in his struggles to finish it (Christabel) he was fighting against stronger adversaries than opium; against fate and a providence under which things being what they are, their consequences will be what they will be." Sir Arthur Quiller-Couch. Studies in Literature. p. 222, 223.

* હાન્ત પોતે જ એક પત્રમાં લખે છે:-

"I have told you in self-disparagement

તેમનો કાન્યસગ્રહ ઘણો નાનો છે તેનું કારણ તેમના
અન્નમાયી ગમે તે શોધાને મનની સકાય પણ આપણે
ગળણુ નોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય

that I was very impressible Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things But this I think is again that I can sympathetically view more things than some of my friends can And besides it gives richness to ones feelings when he hears agreeable responses in various quarters."

(હાન્તમાગા પૃ ૨૬૩ બાવાન્દર માટે જુઓ પૃ ૨૬૪)
આની સાથે સરખાવો અમેજ કવિ દીક્ષ વિશે મિ ઔક્ષીનો
અભિપ્રાય —

"He has had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, identify himself with it, without first asking whether it is better or worse than another, or how far it is from the ideal principle "

Oxford Lectures on Poetry. p 237

છે. હરકોઈ ઉત્તમ સર્જનમાં તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શું જાણીએ ? તેમાં પણ કાન્તને તો બધી બાબતમાં નવું જ પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. તેમને જે ભાવો વ્યક્ત કરવાના હતા તે નવા જ હતા—હજી સુધી ગૂઝરાતી સાહિત્યમાં નહિ પ્રગટ થયેલા હતા. ભાષા વગેરે હજી તેને અનુકૂળ કરવાનાં હતાં. અને એ સર્વ જોના કાન્તે જે કર્યું છે તે કોઈ ઓછું નથી. દસપતસૌથીના પ્રયત્નો જતા કરતા તેમણે પ્રથમ સ્વનંત્ર કાવ્ય ‘મારી કિસ્તી’ ૧૮૮૬ માં લખ્યું. તે પછી ૧૮૮૯ માં બાળીમ વરસની ઉંમરે તો સાહિત્યમાં નવો વીક્ષો પાડનાર ‘વમન્ત વિજય’ સર્વાગસુદર બહાર પડ્યું. તે પછી ૧૮૯૦ માં ‘ચક્રવાક મિથુન’ એવું જ કાવ્ય. તે જ વરસમાં ‘ઉદ્ધમાર’—નવો જ ભાવ નવી જ શૈલી. ‘દેવયાની’ એ જ અરસામાં આરંભાયું. ૧૮૯૧ માં પ્રથમ પત્ની સૌ. નર્મદાંતું અવમાન અને એ વરસે શ્રી. નરસિંહરાવ સાથેની વાતચીતમાં મણિભાઈ કહે છે: “કોણ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિ ?” બસ આવી જ કવિને સર્જનનો થાક લાગ્યો. કોઈ કોઈ કવિ અત્યંત મંથન, સંવેગ, દુઃખના અનુભવથી જ કાવ્ય લખી શકે છે. * જગતની વિપત્તિના ચિંતનનાં મહામંથનો સિવાય, સદેવનું અને પાંડુનું દુઃખ સમભાવથી ભોગવ્યા સિવાય, એ

* ફરી સરખાવો ક્રાંતિ વિરોધી મિ. બ્રૅડશીનાં વાક્યો:—

તેમનો કાવ્યસગ્રહ ઘણો નાનો છે તેનું કારણ તેમના જીવનમાંથી ગમે તે શોધીને અત્યંત શકાય પણ આપણે બાણકું જોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય

that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is again that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters."

(કાન્તમાળા પૃ ૨૬૩. બાલાન્દર માટે જુઓ પૃ. ૨૬૪)
આની સાથે સરખાવો અમેજ કવિ કીટ્સ વિશે મિ. ઝેડકીના અભિપ્રાય —

"Keats had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, identify himself with it, without first asking whether it is better or worse than another, or how far it is from the ideal principle..."
Oxford Lectures on Poetry. p 237.

છે. હજારો ઉર્તમ સર્જનમા તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શું જાણીએ ? તેમા પણ કાન્તને તો ખરી ખામનમા નવું જ પ્રધ્યાન ઢરવાનું હતું તેમને જે લાવો વ્યક્ત ઢરવાના હતા તે નના જ હતા—હજી સુધી ગૂંજાતી સાહિત્યમા નહિ પ્રગટ થયેના હતા ભાષા વગેરે હજી તેને અનુકૂળ ઢગવાના હતા અને એમને જોના કાન્તે જે વ્યુ છે તે કાઈ એાહુ નથી. દરપતસીની પ્રયત્નો જતા કરતા તેમણે પ્રથમ રાનત્ર કાન્ય 'મારી કિસ્તી' ૧૮૮૬ મા લખ્યું તે પછી ૧૮૮૮ મા ખાતીસવરમની ઉંમરે તો સાહિત્યમા નવો ચીલો પાડનાઃ 'વમન્ત વિજય' મર્યાગમુજ ખદા પડ્યું તે પછી ૧૮૯૦ મા 'ચક્રવાઃ મિથુન' એવું જ લખ્યું તે જ વખતમા 'ઉદ્ધાર'—નવો જ લાખ નરી જ રૂની 'દેવયાની' એ જ અરસામા આગલાયુ ૧૮૮૧ મા પ્રથમ પત્ની સૌ નર્મના અવમાન અને એ વરસે શ્રી નરસિંહરાન સાથેની વાતચીતમા મણિભાઈ કહે ડ "કાણુ જાણુ એ કાવ્ય હુ પડ કરીશ કે નહિ ?" જમ આહો જ કનિને મજનનો થાઢ બાગ્યો કાઈ કાઈ કવિ અત્યન્ત મથન, મનેગ, હુ ખના અનુભવથી જ કાન્ય લખી શકે છે *

જગતની વિપમતાના ચિંતનના મદામથનો મિનાય, સદ્દેવનુ અને પાહુનું હુ ખ મમલાનથી ભોગ્યા મિત્રાય, એ

* ફરી સરખાવો ડ્રાગસ વિથેના મિ બેંડનીના વાક્યો -

કાવ્યે। એટલા લવ્ય બન્યા હોત ? અને એ દુઝો, એ મંથનો, ભોગવવાની શક્તિને સીમા હોય તો તેમા કેનો દોષ કાઢવો ? એટલા ગહન સુદર કાવ્યો એટલા ગહન દર્દો સિનાય નથી ઉદ્ભવતા અને એ દર્દોનો થાક લાગે છે એ પણ, કાન્તે કરણ કાવ્યોમા નિરૂપેલી વિષમતા જેવી એક કરણ વિષમતા છે. અને જેમ કાવ્યમા તેમ જીવનમા એ વિષમતા મામે પણ કાન્તે લવ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે એ તેમના જીવનમા અપ્પ જણાય છે.

એમના મંથનોનું ફળ સર્વગ્રાહ્ય થયું નથી એ ખરું પણ મનુષ્યની મહત્તા તેના મથનના પુરપાર્યથી માપવાની

“ But the other kind [of Beauty] is won through thought and also through pain And this second and more beautiful kind is also the higher, the fuller, the nearer to the Principle [of Beauty]. That it is won through pain is doubly true. First, because the poet cannot reach it unless he consents to suffer painful sympathies.....and, in the second place, it has pain in itself, or at least appears in objects that are painful.” Oxford Lectures on Poetry, pp. 280-81.

છે, તેના ક્ષણી નહિ. અને એમણે સ્વીકારેલો ધર્મસંપ્રદાય આપણને ગ્રાહ્ય થયો નથી એટલું જ, બાકી એમણે સ્વીકારેલાં મંત્રો તો ધણાંખરાં સનાતન સત્યનાં જ છે અને એ જ એમણે પોતાની અમર વાણીમાં ગાયાં છે.

અને આવાં મંથનો એ કંઈક આ યુગનું લક્ષણ નથી ? પશ્ચિમમાં પણ મહામન્થનમાં પડેલા કવિઓનું આમ જ નથી બન્યું ? ઈબ્સેને તપ અને આનંદનો સમન્વય કરવા કેટલા પ્રયત્નો કર્યા, તેમાં તેનું બળ ઘટતું જ ચાલ્યું, તેણે જેને સમન્વય માન્યો તે કોઈએ સ્વીકાર્યો નથી, અને તે પોતે અંતે કેટલાંક વરસો ગાંડો રહી મૃત્યુ પામ્યો. ગોગોલે ધણું જ આશાજનક હાસ્યનું મહાકાવ્ય આરંભ્યું, ધીમે ધીમે તે કલા તરફ બેઠરકાર બનતો ગયો, છેવટે તેની પ્રતિભા પ્રેનાવાહનના અગમ્યવાદમાં ગુમ થઈ ગઈ. નિચ્ચે પણ આવા જ મહામન્થનમાં પડી શુદ્ધિ જોઈ ખેંડા. આપણા જમાનાની એવી મહામન્થન નિમિત્ત બે વ્યક્તિઓ: પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિ અને પછી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. નર્મદાશંકરની શુદ્ધિએ પણ જિજ્ઞાસા ખાધેલા. સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું પણ એક પ્રકારનું સમન્વયનું મંથન ગણીએ-જો કે ખરૂં મંથન સરસ્વતીચંદ્રનું હતું અને કર્તા તટસ્થ વધારે હતા, અને મંથન હૃદય કરતાં શુદ્ધિનું વધારે હતું. એમનો સમન્વય પણ ક્યાં સર્વસ્વીકાર્ય થયો છે ? આ યુગ જ કંઈ એવો છે. હજી વધારે જોવાં માગેલો દેશે.

પૂર્વાલાપ

સર્વ જોતા પૂર્વાલાપ વિષુવ ગ્રન્થ નથી જતા તેનું
સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય
જ્યાં સુની વચ્ચારો ત્યાં સુધી તે ટકી રહેશે તેમાં સશય
નથી તેનું માધુર્ય, તેના ઉન્નત અને ગદન ભાવો, તેની
લક્ષ્યવેદી તરગમય શૈલી, તેનું સંગીત સર્વ અનુપમ અને
અનુત્તર છે

અને એ કાવ્ય જે કવિજનનમાંથી પ્રસવ્ય છે તે
જનન પણ તે કાવ્યમાં એવું જ મુરખ પ્રતિનિધિત થાય
છે વ્યક્તિની પરિસીમાં તથા કાન્તે નિશાન ક'પના અને
સમભાનથી જગતમાં ગૂઢ રહેલી વિમતા જોઈ તે તેમનું
કાન્તદર્શિત્વ છે. એ જગનની નિમિત્તા માટે તેઓ અત
આપનું તપ તપ્યા તેથી તે આપણા પૂજ્ય છે એ અનુભવને
મુદ્દર સર્વગ્રાહ્ય વારૂંમયમાં તેમણે મૂક્યો તે તેમની કનાશક્તિ
છે અને તેઓ સસારના મહામથનોની ચાતનાની મુક્ત
થઈ પોતાના ઇષ્ટ જનનમાં ગયા છે એમ વિચારીએ
છીએ ત્યારે

આજે અન્ય પ્રમારે આ માથૂં તમે
નમતો સાથે આત્માનો એ તર જો

તા ૨૮-૮-૨૬

ગુજરાત મહાવિદ્યાલય

નામનારાયણ વિ. પાઠક

અ મ દી પાદ

કાવ્યોની આનુપૂર્વી*

મારી કીરતી. ૧૮૮૬. શ્રી કરણાચકરની પ્રત ^૧ .	}	પ્રો. ઠાકોર
સૃષ્ટિસાદ્યથી મન ઉપર ચતી અમર		
રમા. ૧૮૮૭. કાન્તમાલા પત્ર ૯૦, પત્ર ૬.	}	"
કલ્પના અને કમ્તૂરી મૃગ		
સ્વર્ગગગાને તીર.	}	"
પ્રિયા કવિતાને આશ્વામન. કાન્તમાલા પત્ર ૬.		
મૃગનૃધણા	}	"
અતિશાન. વમન્ત વિજય ઉપરની મકરન્દની ટીકા. પૂર્વાધાપ પૃ. ૧૬૯.		

• અને ત્યાં સુધી રચાવાના સમયથી કમ નક્કી કર્યો છે અને તે ન મળ્યો ત્યાં પ્રસિદ્ધિના સમયનો આધાર લીધો છે. તારીખ, મહિનો, સાલ, બધાંમાંથી જેટલું નક્કી થઈ શક્યુ તેટલું આપ્યું છે અને જ્યાં એ નક્કી ન થઈ શક્યું ત્યાં અમુક અરસાના કાવ્યો કૌંસ કરી ભેગાં મૂક્યાં છે. દરેક પ્રસંગે સમયનિર્ણયનું પ્રમાણ આપ્યું છે.

૧. કાન્તનાં લગભગ બધા કાવ્યોની નકલો શ્રી કરણાચકરે એક ચોપડીમાં દતારી લીધી છે અને તેમાનાં ઘણાખરાની નીચે રચ્યા સાલ કે તારીખ આપી છે આ ચોપડી પ્રો ઠાકોરે જોઈ છે. એક બે ઠેકાણે એમાંની તારીખ વિસ્મૃતિને લીધે ખોટી પડતી. તે પ્રો. ઠાકોરે તે સમયના કાગળોને આધારે સુધારી છે.

પૂર્વાભાષ

વસન્ત વિજય. એપ્રિલ ૧૮૮૯. કાન્તમાલા
પત્રો ૩, ૪, ૫. } ગ્રે. હાકોર
મિત્રને આમન્ત્રણ

રાજહસને સંબોધન. જાન્યુઆરી ૧૮૯૦, યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.
મતમયૂર. પ્રસિદ્ધ, ઓક્ટોબર ૧૮૯૦ છુદ્ધિપ્રકાશ. પણ
લખાયેલું તે પહેલા. ગ્રે. હાકોર.

અશ્વમે આવાહન } ૨૮-૫-૯૦ પહેલા.
સ્નેહશંકા (મૂળ 'કોમલ ઉપાસંભ') } કાન્તમાલા પત્ર ૯
ઉદ્ગાર. ઓગસ્ટ ૧૮૯૦ છુદ્ધિપ્રકાશ. } ઉપરની ટીપ.

અકવાક મિથુન. ૧૮૯૦ ની પહેલી ટર્મ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

દેવયાની. ૧૬-૧૦-૯૦ પહેલા. કાન્તમાલા પત્ર ૧૨.

રતિને પ્રાર્થના. ૨૨-૧૦-૯૦. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

ઉપહાર. ૧૮૯૧. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

વિધુર કુરંગ. ૧૨-૧૧-૧૮૯૧ ના અરસામા. કાન્તમાલા
પત્ર ૧૬, ટીપ. પ્રસિદ્ધ આપાઠ ૧૯૬૫ વસંત.

પ્રમાદી નાવિક. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ સંવત ૧૯૬૫. લખેલું
છ. સ. ૧૮૯૧. કાન્ત*

માનસસર. સંવત ૧૯૪૯ ના કાર્તિકના જ્ઞાનદર્શનના અંકમાં
પ્રસિદ્ધ થયું. છ. મ. ૧૮૯૨. ગ્રે. હાકોરનો
ખાનગી પત્ર.

* મૂળ 'નિરાસ નાવિક' લખેલું ૧૮૯૩ એમ ગ્રે હાકોર લે
ઉ. જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૩ અંક ૧૧ પૃ ૪૬.

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય. ૧૮૯૩ મુગધર્મ	}	ગ્રો. હકોરનો ખાનગી પત્ર
૪, ૨૭૬. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના		
પોપના જ્ઞાનદર્શનમાં.		
અગતિગમન. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના ભાદ્ર-		
પદના જ્ઞાનદર્શનમાં		
પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના		
એક માટે સ્વર્ગત્યાગ		

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ. ૧૮૯૫-૯૬. ગ્રો. હકોરનો ખાનગી પત્ર.
મુગ્ધાને સંબોધન. ૨૪-૮-૯૬. શ્રી કરુણાસંકરની પ્રત.
વત્સલનાં નયનો. ૬-૧-૯૭ કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૧-૪૨.
આશા. ૧૦-૩-૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬ ની દીપ.
અજ્ઞાન મખા પ્રતિ. માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૯, દીપ.
રત્નની માગણી. ૨૧ કે ૨૨ માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા,
પત્ર ૩૬, દીપ.

પડેલા રોહીનો પ્રત્યુત્તર. ૨૩-૩-૯૭ ના પોસ્ટકાર્ડમાં.
કાન્તમાલા, પત્ર ૩૫, દીપ.

વિપ્રયોગ. ૨૭-૩-૯૭ પહેલા. કજાપીના પત્રો, ૧૨-૫.

પ્રિયાને પ્રાર્થના. ૧-૪-૯૭. શ્રી કરુણાસંકરની પ્રત. જુઓ
કાન્તમાલા પત્ર ૩૬ની દીપ.

પૂર્વાંશાપ

અનામી નામ. ૧૦-૪-૯૭. શ્રી કર્ણાશંકરની પ્રત કાન્ત-
માલા, પત્ર ૩૭, ટીપ.

પુરાની પ્રીત. ૧૬-૪-૯૭. શ્રી કર્ણાશંકરની પ્રત.
ગાનવિમાન } પ્રાણુલાલના અવસાન (૧૮૯૮) સમયની
મિત્રને નિવેદન } પ્રે. હકોગ્ને ખાનગી પત્ર
સ્વર્ગગીત ૧૩-૪-૯૮ પહેલા. કલાપીના પત્રો ૩૬-૩૨
પવિત્ર ભોજન ૨૫ કે ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૦. શ્રી કર્ણાશંકરની
પ્રતમા પ્રે. હકોરની ટીપ.

બિરાદરોને પ્રાર્થના ૨૫-૫-૦૧, કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૫
અન્દાને સખોધન. ૧૯૦૧ માણેકઠારી પૂનમ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭
વસતને પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ ચૈત્ર ૧૯૫૮ વસત. ૧૯૦૨.
બાલરદન. મે ૧૯૦૨. શ્રી કર્ણાશંકરની પ્રત.
સ્થિતિભેદ. ૨૬-૬-૦૨. શ્રી કર્ણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ
આવણુ ૧૯૫૮ વસંત.

પ્રભુ પ્રાર્થના (પૃ. ૮૪) ૨૮-૬-૦૨. શ્રી કર્ણાશંકરની પ્રત
પદ. (વહાણાઓ શા માટે સતાવો.) ૨૯-૬-૦૨. કાન્તમાલા
પૃ. ૨૮૬.

મહેમાનોને સખોધન. ૧૯૦૨. શ્રી મુનિકુમાર
સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના } કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭
સાગર અને શશી- } ૩૦-૬-૦૨. શ્રી કર્ણાશંકરની
પ્રત. પ્રસિદ્ધ આપાંદ ૧૯૫૮ વસંત.

૫૬. (દીન ઉપર દયા કરજો.) ૧૧-૫-૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭.

૫૭. ૧૧-૧૦-૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

કલાપીને સંબોધન. પ્રસિદ્ધ, કલાપીનો કેકારવ ૧૯૦૩.

વ્હાણાંને આરામ. ૧૯૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

રનેહગીત. નવેબર ૧૯૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

ચંદાને સંદેશો. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૦ વસંત. ૧૯૦૪.

કુસુમની બિમારી. ૧૯૦૪. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ
શ્રાવણ ૧૯૬૧ વસંત.

કાકનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ પોષ ૧૯૬૧ વસંત. ૧૯૦૫.

પ્રભુ પ્રાર્થના. (પૃ. ૯૫) ૧-૪-૦૫. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

પ્રસિદ્ધ, ભાદ્રપદ ૧૯૬૧ વસંત.

આંતર સમપદી. ૩-૬-૦૬ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૭૫.

એક પ્રશ્ન. ૧૯૦૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

વ્હાણાંઓને ઉપદેશ } ૧૯૦૬-૦૭. શ્રી મુનિકુમારજી
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ } પ્રત.

મખીને આમન્ત્રણ. ૧૯૦૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

પ્રભુની પાંડસાલા. ૧૯૦૭-૦૮ માં સાંભળેલું.

હૃદયગીતા, પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૪ વસંત. ૧૯૦૭-૦૮.

અપાવરણ પ્રાર્થના. ૧૯૦૮. પ્રસિદ્ધ માર્ગશીર્ષ ૧૯૬૪ વસંત.

કાન્તની રમરદશા અને સલીમશાહ નાટકના બીજા સંગીત કાવ્યો.

૧૯૦૮-૦૯ શ્રી મુનિકુમાર.

પૂર્વાભાષ

ધ્વિરરુતિ ૧૯૦૬ શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

ઉત્પન્ન આલિંગન. ૩૦-૪-૦૬ ના કાન્તના પત્ર સાથે. શ્રી

કરુણાશંકરનું દક્ષતર.

સામ. ૩૦-૪-૦૬ અને ૧૩-૬-૦૬. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

અનન્ત સદચારની પ્રાર્થના. ૧૨-૬-૦૬. કાન્તમાલા

પૃ. ૨૮૬.

નવમ નિવેદન. ૨૭-૭-૦૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

અનન્ત વાતસલ્ય. પ્રસિદ્ધ આશિર્વાદ ૧૯૬૬. વસન્ત. ૧૯૧૦.

નયન પ્રાર્થના. ૧-૧૧-૧૦. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

દ્વિપર આશીર્વાદ. પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૯ વસન્ત. ૧૯૧૨.

કાન્તાની પ્રાર્થના } ૧૯૧૩. શ્રી મુનિકુમાર.
સ્મરદશા

પરિપક્વકાર. ૧૯૧૬. શ્રી મુનિકુમાર.

તારક સ્તોત્ર. શ્રી મુનિકુમારનો પત્ર.

મનોહર મૂર્તિ. પ્રસિદ્ધ નવેમ્બર ૧૯૧૭. વીસમી સદી.

દ્વિ માતાને સંબોધન. ૧૯૨૨. શ્રી મુનિકુમાર.

અંતિમ પ્રાર્થના. ૧૯૨૩.

અનુક્રમણિકા

અગતિગમન	...	...	...	...	૭૨
અતિશય	...	...	...	...	૧૮
અર્કત	...	...	...	...	૫૦
અનામી નામ	...	...	...	...	૬૮
અનંત વાત્સલ્ય	...	...	...	...	૧૦૪
અનંત સહચારની પ્રાર્થના	...	...	...	...	૧૪૪
અપાવગ્ન પ્રાર્થના	...	...	...	...	૧૦૩
અશ્રુને આવાહન	...	...	...	...	૫૨
અશ્વત્થ સખા પ્રતિ	...	...	...	...	૬૬
આંતર મનપદી	...	...	...	...	૧૪૨
આપણી રાત	...	...	...	...	૧૦૮
આશા ગીત	...	...	...	...	૬૭
ધર્મર સ્તુતિ	...	...	...	...	૩
ઉદ્ગાર	...	...	...	...	૪૮
ઉપહાર	...	...	...	...	૧,૨
ઉપાવહ	...	...	...	...	૩૪
એક પ્રશ્ન	...	...	...	...	૬૬
અંતિમ પ્રાર્થના	...	...	...	...	૧૫૮

પૂર્વાભાષ

કલાપીને સંબોધન	...	...	...	૧૧૧
કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ	...	...	...	૧૩
કવિતા દેવીને પ્રાર્થના	...	..	...	૧૪૫
કાતની સ્મરદશા	...	...	...	૧૫૩
કાતને સંબોધન	...	...	...	૧૫૬
કાનાની પ્રાર્થના	...	...	...	૧૧૮
કાનાની સ્મરદશા	...	...	...	૧૫૫
કાતાનો ઉદ્ધાસ	...	...	...	૧૫૨
કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના	...	...	...	૮૭
કુસુમની ખિમારી	...	...	...	૧૪૮
ગાનવિમાન	...	...	...	૭૭
ધવાયલો બુધબુધ	...	...	...	૮૧
અકલાક મિથુન	...	...	...	૩૬
અદાને સંબોધન	...	...	...	૯૩
અદાનો સંદેશો	...	...	...	૧૩૯
છેલ્લુ આલિંગન	...	...	...	૧૨૪
તારક સ્તોત્ર	...	...	...	૧૦૫
દેવયાની	...	...	...	૪૨
ધર્મ વિજય	...	...	...	૧૦૦
નમન પ્રાર્થના	...	...	...	૧૪૨
નવલ નિવેદન	...	...	...	૧૦૧

પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર	...	...	૩૫
પતિપત્ની સંવાદ	...	...	૧૪૯
૫૬ (દીન ઉપર દયા કરજો)	...	...	૧૪૭
૫૬ (વ્હાણાંઓ શા માટે સતાવે)	...	...	૧૪૩
પરિવત્સલકાર	...	...	૧૧૩
પવિત્ર ભોજન	...	...	૮૩
પશ્ચાત્તાપ	...	...	૯૨
પુરાની ગ્રીત	...	...	૬૯
પ્રણયની ખાતર જ પ્રભુ	...	...	૭૫
પ્રણયમાં કાલક્ષેપ	...	...	૫૪
પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના	...	...	૭૩
પ્રભુની પાઠશાલા	...	...	૯૯
પ્રભુ પ્રાર્થના (નમું નમ્ર જગત્પિતા)	...	...	૯૫
પ્રભુ પ્રાર્થના (સાગર મોટા તાત દયાના)	...	...	૮૪
પ્રમાદી નાવિક	...	...	૫૮
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ	...	...	૯૮
પ્રિયા કવિનાને આશ્વાસન	...	...	૧૩૭
પ્રિયાને પ્રાર્થના	...	...	૬૪
ફકીરી	...	...	૧૨૦
બાલ રુદન	...	...	૯૧
બિરાદરોને પ્રાર્થના	...	...	૧૪૩

પૂર્વાસાપ

મત્તા મયૂર	...	...	...	...	૬૩
મનોહર મૂર્તિ	...	...	.	...	૧૦૬
મહેમાનોને સંબોધન	...	...	...	...	૮૮
માનસ સર	...	..	...	..	૪૯
મારી કીમ્તી	..	..	...	...	૪
મિત્રને આમત્રણ	...	...	...	...	૭૧
મિત્રને નિવેદન	...	...	...	...	૭૮
મુગ્ધાને સંબોધન	...	...	...	...	૬૫
મૃગનૃણ્ય	...	...	...	...	૬
મેનાવત્તીનું મૃત્યુ	...	...	...	...	૮૫
રત્નની માગણી	...	...	...	...	૭૦
રતિને પ્રાર્થના	...	...	...	...	૫૫
રમા	...	...	...	...	૯
રાજહસને સંબોધન	...	...	...	...	૨૩
રામ	...	...	...	...	૧૨૨
વત્સલના નયનો	...	...	...	...	૭૬
વસંત પ્રાર્થના	...	...	...	...	૮૯
વિદ્યુર કુરંગ	...	...	...	...	૬૦
વિપ્રયોગ	...	...	...	...	૬૨
વિરહાનલ	...	...	...	...	૧૨૧
વ્હાલાઓને ઉપદેશ	...	...	...	...	૮૬

પ્લાયાંગેને પ્રાર્થના	...	...	૭૬
પ્લાયાંગે આરામ	...	...	૮૪
શાંતિ પ્રાર્થના	...	...	૧૪૧
શાસ્ત્રોપદેશ	...	...	૧૫૧
સખીને આમંત્રણ	...	...	૮૭
સાગર અને શશી	...	...	૯૦
સામ (Psalm)	...	...	૧૪૦
સૃષ્ટિસૌહર્યથી મન ઉપર થતી અમર	...	...	૧૨૮
સ્થિતિભેદ	...	...	૮૨
સ્નેહગીત	...	...	૧૪૪
સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ	...	...	૭૪
સ્નેહશંકા	...	...	૨૨
સ્મરદશા	...	...	૧૧૯
સ્મિતપ્રભાને	...	...	૧૨૭
સ્વર્ગગીત	...	...	૮૦
સ્વર્ગગંગાને તીર	...	...	૧૩૨
સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના	...	...	૧૪૬
હિંદ પર આશીર્વાદ	...	...	૧૧૨
હિન્દ માતાને સંબોધન	...	...	૧૧૪
હિન્દી વીરોને સંબોધન	...	...	૧૫૭
હૃદયગીતા	...	...	૧૧૭
ટિપ્પણ	...	...	૧૫૯

શુદ્ધિ

ઉપોદ્ધાત

પૃ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬	૫	બાજાવરયામા	બાજાવરયામા
૭૨	૬	લબ્ય	અલબ્ય
		પૂર્વાલાપ	
૩૭	૮	અભોદ	આભોદ
૮૬	૧	બહાલાંઓનો	બહાલાંઓને
૧૨૫		પરિશિષ્ટ	પરિશિષ્ટ
૧૨૭	૮	માટે	માટે
૧૩૪	૧૫	પારવર્તન	પરિવર્તન
"	"	આસપાની	આસપાસની
૧૪૭	૩	આવો,	આવો, આવો,*
"	૫	માગુ,	માગું, આવો,*
૧૫૧	૩	બેબોને	બેબોને
૧૬૩	૧૬	૧૬૧૨	૧૬૦૮
૧૬૬	૧૦	સ્વાનુભવ-	સર્વાનુભવ-
૧૭૪	૧	શાન્તમા જ	શાન્તિમા જ
	૨	રહેતુ-	રહેતુ દર્શોવનાની
"	૫	પ્રિયવદા	પ્રિયવદા
૧૭૯	૩	વિષયવ્યાવૃત્ત	વિષયવ્યાવૃત્ત

* જાને પકિતઓમા આકવાર "આવો" વધારીને વાચવાનું

શુદ્ધિ

૧૮૦	ટીપ,	૨	દાખવાનો	દાખવાનો .
૧૮૩	ટીપ,	૪	કરતાં જ	કરતા
૧૮૮	ટીપ,		[* જોષએ]	
૧૯૪		૧૧	મારૂં	મારૂં
૧૯૬		૪	' પહેલાનું '	' પહેલાંની '
૨૧૫		૮	વર્ણવતો	વર્ણવો
૨૧૬		૨	હોસે°	હોસે°
૨૩૪		૮-૯	[૧૮૮૯ ડિસેમ્બરમાં પ્રો. બક્ષવંતરાય દકોરે ' અદિદર્શન ' લખ્યું તે ઉપરથી તે જ અર- સામાં આ કાવ્ય લખાયું છે. ભુચો મુગધર્મ ૪, ૨૭૬.] એમ જોષએ.	
૨૪૫		૩-૪	[<i>stare</i> it <i>still</i> સુધીની સતત પંક્તિ અને <i>Will</i> થી નવી પંક્તિ જોષએ.]	
૨૫૨		૧૬	વાગે	વાગી

पूर्वाक्षप

ક્યાં તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે * સૌમ્ય વયના
રહવારોને • જોતો વિકસિત થતા શૈલશિખરે,
અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ધાસ પરના
મધુરોત્તી કેકા ધ્વનિત ધમતી જ્યાં ગગનમા !

તરંગોના સ્વપ્રસ્થિત • સરિતમા જ્યાં વિકસના
વિક્ષાકીને વેયો વિમલ કુમુદોનો ગણ, અને
મરી આલ્યો ને તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પામેના નરુવર રથાં ઉત્સુક બની !

હરી રથાને રથાને, કુદરત બર્ધાને અતુલવી,
ક્યાં ઉદગારો, તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા;
સખે ! થોડા ખીણો ગદન મહિં તેણે રટી ગયા,
કક્ષાથી વીણામાં ત્રુટિત મરખા તે આદિ ભરે.

અને તેને આજે તરલ ધરે તારા અરણ્યમા,
ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા રમણમા !

* આ સંજોગન મી. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને જે

ઈશ્વરસ્તુતિ

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિશ્વ આ મહત્ત્વની છે સર્વ જે તાત્પર્ય,
 ઉદ્ધારાર્થ મનુષ્યના અવતરે જે માનવી માન્ય,
 જે ધાતા જગનો, પવિત્ર, પ્રભુ, જે જ્ઞાતા સ્વયં નન્દન,
 તે શ્રી સાંજ દયાળુ શંકર પિતા ! ગીઝારજો વંદન !

મારી કીસ્તી

નવ સુખે ઉપાપ કે : કોલાપ મારી કીસ્તી !
આવા તોફાનમાં જરૂર, કુળસો મારી કીસ્તી !

સવમનુદ છે સખત .
બચે જો હો સખ્યુ સખત
મહસા તોયે આ વખત, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

અજાણ્યો છું જો કે, અગર
નથી ઠીકું ખીજું નગર :
વિચાર કે ક્યો વગર, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

અન્ય દશા જોઈ કરત :
ધામે ધામે ગતિ કરત :
પણ અરે ! આ તો તરત, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

દેખી નહોં શકુ અદર :
કેમ દેખુ ત્યારે બંદર ?
મેળત તોફાનીની અદર, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

સકરનો હતો ચરસ :
 ગણતોતો ધણી સરસ :
 દિગે ધણાં ચયાં વરમ ! બૂકાવી છે મેં કીરતી !

નવ મુઝે ઉપાય કે : ડાકાય મારી કીરતી !
 આવા તોફાનમાં જર, કુળમે મારી કીરતી !

જાગી મધ્યાહની વેળા સ્વચ્છાને સુ, વનય છ
અરેરે ' કોણુ ખાના આ દોરી અમિત માય હ ?

આકાશમા રવિ અતિરાય હિમ માય,
વાયુ પ્રચડ અતિ આકરે આમ વાય,
એવે સમે અગર ' આ હરિણી બિચારી,
દોડ તૃપા થકી જલ્દાય ગયેન હારી '.

કરે આકુન દોરીને શુકમાર ગરીરને
પ્રયામ ડગીને, જાવે, અરેર ' હાય ' નીગને '.

નદાની હજી, નથી અનુભવ કાઇ એને
પુઠે, કહો, જન હશે અહિં, એમ કેને ' .
આભાસ જોઇ મધ્યાહ સ્થગમા લમે છે,
અત્યંત હિમ્નુ ગરિ આતપને ખમે છે ' .

ધારાગૃહ રિમે એની મનુષ્યો હાન નહાય હ,
એ મમે, હાય ' નિર્દોષ માયા આ આમ હાય છે ' .

આખો અતિશય પ્રયામથી લાત્ર થાય,
ને સ્વેદગિદ્ધ વપુનાં જલદી સુકાય;
ચાલે નહીં ચરણ, ફાકર ખૂન ખાય,
શુદ્ધિ રહે નહિ જ, મૃદ્ધિજન થાય, દાય !

દાસ ! આ ગમથી આશુ, મૂર્ધ આમળ વાશુ;
જામે થમે જરા તેથી, અને શાન થયું ગયું !

નીચે પડી નયન તોય જરા ઉઠાડે,
ટેપી જતાશય વળી વપુને હિપાડે;
અત્યંત દુઃખ પખુ એ નનમા મહે છે,
મંકલ્પ-ત્યાં ગમનનો મનમાં લહે છે.

અરે ! એ મૃગતૃપ્ત છે : બાંધે ! દા બૃક્ષ ખાય છે ?
આનુભવ વિના તારો શ્રમ મૌ વ્યર્થ જાય છે.

રે શું વિધિ કદરવીન દમે બલુ જ,
નિર્દોષતા તખી નહીં કંઈ દોષ ખૂજ ?
આકાશમા ક્યમ ચલી નહિ મેધ આવે,
આ નિષ્કલંક પશુને દુખથી મુકાવે ?

દિને છે કૂરતા કેવી કરોની કરણી મદી !
ત્રાતા જે દોષ, તો આની કેમ મંબાળા યે નહીં ?

પૂર્વાસાય

ઝે ! આ સમે જન્મ મહી રમતો કરે છે,
સાથે રહી રમિક દંપતીઓ તરે છે;
વાળા તણી અતિ મનોહર ગંધ વ્યાપે,
હિંમ કેમ નરનારી જળાય તાયે ?

અરે ! આ કામલાગ્રીએ કેવા પાપ કર્યા હશે !
કર્યા હોય, તથાપિ આ કૂર સિક્ષાથી શું થશે ?

થોડો રલો વખત ઝિંદગીનો, અરે રે !
માતાપિતા સ્મરણ આર્ત દિલે કરે રે !
હા દૈવ ! આંખ પણ બંધ જરાક, થાય,
ને પ્રાણ છેવટ તમામ વિદાય થાય !

નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : થયું જે જે હતું થવું ;
દુનિયામાં દવે સારે, અરેરે ! હાથ ! જીવવું ?

રમા

બોમથી જન્મની ધારા જોરમા પડતી હતી ,
દળા પવનને પાથે સુધરી ગતી હતી ।

નહાના સાદા શયનગૃહમા સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
ત્રિચુદ્ધિ પ્રબળ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે,
માહિત્યો કે બહુ નહિ દિમે, એક પર્યંક માન,
થોડા ઝીણા ગજનીવમનો, પામમા વાગ્ધિપાન

આવાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા ,
પતિની ગદ જોવામા એ ક્યાક થયા હતા ।

વારે વારે પ્રથમ દ્વિસો વમના યાદ આવે ,
માથે માથે અનુભવ તણુ ધ્યાનમા ચિત આવે,
બાવાથી એ નહન ન થયુ, આર્દ હૈયુ ભગયુ,
મુઝાવાથી કચ્છ નજમા ગીત એકાદ ગાયુ

પતિનુ ભવભૂતિનુ ત્યા ભાગ્યતઃ માર્ગ્યુ.
પોતાને ચોગ્ય શોધીને અથુ માથે શઙ કધ્યુ—

“ જત જોવા બેઠા દત્તા પિતાજી ,
 “ સમગ્રચિ અલિનવ ગમાવ તાજી ,
 “ જનેતાઓ રહેતા મરિત જ્યારે ,
 “ ને અમાગ ફિવમે વડી ગયા કે .”

કરતી, પયટારીને વનિતા ગતી હતી ,
 બાગીએ જનની ધાગ જોરમા પડતી હતી .

ચોટી વારે ત્વરાથી પગિચિત ચરણો સીટીએ સમજાવ્ય.
 “આવ્યા છે, હાથ .” એના વચન ઉચરતી દાદરા પામ ધાય
 માતી, પ્રેમી, પ્રમાદી, અનિયમિત પતિ વાકને કેમ જાણે ?
 પોતાની ન્યૂનતા છે પ્રખુય મદિ, કદી એમ ચિત્તે ન આવશે

“ બહુ વાર થઈ .” એક કતી માન રતી ગયો ,
 ગમાફિયનો અંત, હાથ . તેથી વતી ગયો .

વડનકમલ મનાનના ધરે છે,
 જગજગિયા નયનો જરા ભરે છે,
 પતિ પાત્ર નિગળી દવે રહે છે,
 હૃદય દમાતી પત્રી પ્રિયા કહે છે -

“નગર નાથ ! તમે કરતા નથી,
પ્રજાત ખેદ યનો દરતા નથી;
નહિ જરા દરકાર દિસે, અહો !
અરર ! ચાંકે યગે મુજ ! શું, કહે !

“આપાદી કૃપા રાત્રિના બાર સુદાં થઇ ગયા,
ન આવી આપને તોયે આવવા જેટલી દયા !”

નીચું જોયું તરત પતિએ, જૂવને સ્પષ્ટ જોઇ,
હૈયું બીનું મદ્ય બનતા માનિતા મર્મ ખોઇ;
ચાલી લે છે કર મહિં પ્રિયા, હાથમા હાથ જોય,
“દેવી ! મારી થઈ દહિનતા : છું ક્ષમાપાત્ર તોય !”

“નથી, નાથ ! તમારો હૈ, ચાંકે મારો જ છે નહું;
ક્ષમા હુંકમથી માગો, દીનતા ન કરો બાહુ !”

“મારા મલ્લી જ નથી માલ ખડે કહું છું,
મિયાલિમાની મન નાહક હું રહું છું;
તે ! આપને સુખ જરાય કરી શકું જો,
જાને રહેા અવર પામ કરી તમે તો ?

“ સમના દિવમમા નથી હતી,
 ઠીક તેથી ગમણીય લાગતી,
 આપ તોપણ હતાજ તે રહ્યા,
 માહરા ગુણ જધા ગયા વધ્યા !”

“ પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં,
 કામા, નાથ ! નહીં એ મેં જાણેલું મનની મહી !”

ત્યાં તો આથી કંઈ થઈ ગઈ જોતતી જંધ જાયા,
 મજ્જો જોયો પતિ પણ, અરે ! તે નહીં સંભળાયા,
 કાંકે જ્ઞેતા ઝટ થઈ ગયું મેઘનુ ખૂબ જોર,
 વ્યાખ્યું આખા નગગની મહીં પુર્ત અંધાર ધોર !

રહી જરા જરા જ્યોમે ચમકારી થતી હતી.
 સુવાદી સર્વને ગાત્રિ એ પ્રમાણે જતી હતી !

કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ

“ મુરમ્બન તણી જે વાડીઓમા રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમસ્બન તણો એ અપ્પરાનોજ માથ,
નમન મદ મને આ મોકલે, પ્રાણુનાથ ”

આ-વો હતો પગ્મ યોગ થકી પ્રમંગ,
જાઓ હતો મકલ પ્રતિની માહિ રમ,
શમ્લો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેના,
તાજ થયા હૃદય સાથ તન્મ તેવા ’

માયું ઊંચું કરી નમનને સ્વપ્ન ઊંચું કડ હુ,
જેવા જેવું નિરખી મનને હૃ સુધાયી ભડ હુ.
અંગે અંગે ખૂબી નિરખીને આપ તે જન્ય ઝોડી,
માયુ માને નહિ હૃદયને વાત દેખાય ખોડી ’

એક અદ્ભુત વચ્ચેમા અપ્પગ નજરે પડે,
પ્રતિએ થાય છે ન મુગ્ધાની મોહની વડે.

અધઃ મધુર તેનો મેક પામે વિકામ,
વિવિધ કુમુમની ત્યા નીકળે છે સુવામ,
મુન નવનની માથે યોગ્ય જોડે ગગામ,
ખમર નહિ પડે, ને કીકાઓળી નચાપ.

હૈયાના હોઝમાવી આ શુ પાળી છવકાય છે ?
પ્રેમ છે, એ નહીં બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

બોલે પછી પ્રણયથી નહવરાવતી એ
વાણી સુધારમ ગદે છવરાવતી એ
“ જાગરુ હશે, હૃદય એમ મને કહે છે
કે આપની ઈતર શોક વિશે રહે છે

“ કવિના દેનીની તેથી અમે દામી જ આપની
દેખીએ દિવ્ય ચમુચી બિના આપ પ્રતાપની.

“ આવો નહી વિષદ આપ મમી જરાય
ગતી રહો અમર એ કવિના મદાય
જેની કૃપા થકી થયો મુરશોક વામ
માહિત્ય જ્યાં મુખ્ય કોટિ જણાય પામ !

“ રચના દુનિયાની હુ દેખાઉં સગરને :
પાખ ઉપર બેઠાને જુઓ દેશ હમરને ! ”

આદા ! એવું વચન વક્તા અન્ય દેખાવ થાય :
પામે ઉઝ્યા મિચ્છિત બને, નેન ગોલા જાણાય :
ધોળા ધોળા કરલુ ટપકે, વાળ્યાઆ ઘસાય .
આલુબાણુ ગદન વન આ એક જિબુ જ થાય.

રેલો, એ કંઈ જોવાનું દિમે છે આ દિશા મલી .
 • આવે છે કોઈ પ્રાણી એ : મને સંશય છે નહીં !

છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેસ સામી :
 આખો થઈ કદી શકાય અર્ધ કામી .
 કનુરિકા મૃગ સમાન વપુ જાણાય :
 દેખાવને નિરખતા મન ત્યા જણાય.

જાળે કોઈ શર શિર વિગેતીજનુ વાગેત દાય,
 ટોળું છોડી પરમ દુખથી જેમ ભાગેત દાય,
 તેથી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધમે છે,
 વૃત્તિની છે ખજર ન પડે, એ પ્રમાણે હમે છે .

અચાનક મને એનું અનુમાન થઈ ગયું .
 વાદ્ય અદ્ભુત અસ્પષ્ટ સંભળાય અહીં કયું ?

કિંચે બધા શિખર સ્વેન થયા જાણાય,
 નીચે નદી ગદનમા તરંગો તાણાય;
 વચ્ચે જગા ટિકટ ઉપર એક ચાસે,
 ગારડી કોઈ નજરેથી શુદ્ધ નિદાસે.

અમામાન્ય જટાળી એ ગળાવે હાય બીનને !
 ચાલે છે ચિંતાના તંતુ યાન ક્યા રમડીનને ?

પૂર્વાસાપ

દેખે છે કાનને મામે તોય પાછો નહીં રહે.
જવાની તો કહે, કેમ આજા સગીનની મળે ?

અત્રુ પડે નવનથી, બહુ ખિન્ન લાગે
છે મૃત્યુની ખગ, તોપણ બહુ ગમે
કેદી સમાન હાલે કમળા હરે છે,
અત્યંત હર્ષ મહુ ચિહ્ન બધા કરે છે. *

આમે શ્યામની પામે, મુણે એકાગ્ર ચિત્તથી
બુધ્ધ બુધ્ધકનુ ચિત્ત થાય કન્નગિવિત્તથી.

ધીમે તેથી કદ પડી ગયો બીનનો એલ નાહ
૩. ૨. કેવો શમગ્ધતિ આ થાય તારો પ્રમાદ.
જાણુ તેથી મુખ થઈ ગયુ એમ જોતા નજાણ,
ધીમા તોયે સ્વર અમજના નાડીએ ડુર થાય.

જલ કરણુ ચીસોમા “ અરે ૩. આમ શુ કરે ?
પ્રાણુ દાન કરે તોયે તૃણા અત્યંત શુ ધન ? ”

અરે ! ખૂની સામે મૃગનર નિચારો દળરજે,
તથાપિ પાશધિ હૃદય તણી પીડા કયમ કરે ?
કરે તંવારી એ શર નણી, કરે ચિત્ત મુગ્ધન,
પડે ' પાપી પ્રાણી નિવન કરે હૃદય તુગનુ.

આપે છે સત્ત્વ તેજસ્વી સખી એ અપ્સરા મને
દોનું ચાકાકની સામે રાખીને ખડ્ગને કને.

માફ જઈ શિર પરે તરવાર એને :
નીચે પડે, અરર ખીન ! બચાવું કેને :
તે જોઇને જ મૃગ મર્દિજન ચાપ, હાથ '
આવું યતું નિરખતાં જ મિજાઝ બનય !

" અપ્સરા, અહીં ક્યા લાવી ? " કહી હું ફુલ યાઉં છું :
કમ્પના ભય છે બિટી, એકલો રહી જાઉં છું '.

“ હા ધિરૂં ! હા ધિરૂં ! કૃતઙ્ગી હું આમ મૌન ધરી રહું :
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશું કહું ! ”

વિચારના નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે,
લઈ જઈને પ્રિય વક્ષની સમી.
મહી કરે મસ્તકથી રત્નોં નમી !

રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી :
‘ પ્રિયે ! સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી ! ’

“ કરાય શું નિષ્ફલ ગાન મર્વ આ,
અથવા ચીજો નવ થાય અન્યથા :
સદૈવ ચિંતા દિલમાં વણા કડ,
અનેક હું એકલડો મલ્લા કડ ! ”

“ રજની મહિ ચળી વણીક વેળા,
નયન મળે નહિ હૃદય જન્ય ચાલી.
કરી ટુચ્છ ગિરકેશ સર્વ બેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિદાલી ! ”

આવું ક્યું, ત્યાં સિર ચૂળ આલ્યું.
રહ્યું નહીં મસ્તક મત્ત આલ્યું,
મારી કુમારે અતિ આર્ત હાથ,
કહ્યું, “ હવે એક જ છે ઉપાય ”

આતી જંગ ને અડી એઠ મીઠી,
 પ્યાતી ભરી દત્તી એઠ પીઠી,
 ખાતી ફરી ફડ રિને ત્વગતી,
 મયો બવો એ જલવાઈ આતી'

મતી એભાન ગમ્યામા મધથીજ પરી મન,
 મનો જ્યોતિષી પ્યાતીને જની માથે જડી ઢળી.

નૌના વૃક્ષાને તગણ વયમા ૪૮ વરના
જશે તે રૂઠાઈ, તન્ય નર પ્રી નાગ વરના
જનોમાએ તેના જગ હૃદયમા તેમ મનસુ,
થતા થોડી વેળા, ક્ષત-હિન પાણુ થઈ જણુ '

મને મીઝઓના નથી વચનની લેતા પગના
સાં ચિંતા જેની અભિમુખ રૂં દિત્તિ દરના

નરુ એવે-જાચારે જગત ભણી દૃષ્ટિજ નવરુ,
પદ્મે એવો તેણે પ્રિયજન સમીપે શિયુ રૂં .

નહીં તેના સમ્બો કહિન કનિષે યાચ મહન,
જરા તેને રાગ મન મળિં કરે દુષ્ક મહન,
નિપત્તિમા ક્યારે પણ નયન જે રૂં ન કગતા,
કહે થોડુ ને, ત્યા તગત જન એ પૂર્ણ ભગતા '

જનેતા ' ને જ્ઞાતા ' પ્રિયનમસખા ' ને પ્રિયતમા '
જણાણુ હુ, મારે તમ વગર કોની નથી તમા,
નહીં વેળુ કાઈ સકગણુ રહો સ્વપ્ન પણ ને,
તમારી પામે તો કુસુમ મગ્જો ગત ગણુને '

રાજહંસને સંબોધન

જાનુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાન શરૂ કર્યો,
સર મરિન કે જોનાં જોનાં અનેક જગે કર્યો;
દશ પાનુ, સખે ! પામે આશ્ચું ન માનસ તો દિમે,
વિરતિ કરી સે માટે આજે હવે રથસ આ વિગે !

વિકટ વનથી યાત્રી દષ્ટિ જરા આંધ્યા હરે,
અનિલ લહરી આવી પામે તનુશ્રમને હરે;
મૃદુ રવ વળી ધીમે ધીમે વડી ઝરણા કરે,
સકલ રચના મેળે મેળે પ્રસન્ન તને કરે !

અનુભવ નથી રમ્માનો કે હવે પછીના તણો,
શ્રમ પાનુ, સખે ! આજે જના કદાચ પડે ધણો;
ત્વરિત ન થના માટે આવી જરા હવું ધટે,
મધુર જલમા ચિના હાડી જરા નરવું ધટે !

કમવવન છે ફીડી માટે મમીષ મનોહર,
કુસુમિત જનાઓમાં પેત્રી પરાગ બધે ભર;
જાણુ મુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકલે યા તું સાંપ્રતની મહી !

વસંત વિજય

“ નડી નાય ' નડી નાય ' ન જાણો કે જલવાર છે '
 આ જલુ ઘોર અધાડ દશ તો જાણુ વાર છે ”

દમરો વર્ષો એ વચન નિઠ્ઠાને વડી ગયા,
 ખરે ' વડના શ્રાતા નથી તદ્દપિ એ વિશ્વન થયા,
 નાડુ માદા પાડુ તરત જ પિછાને ઉચરતા,
 વડી જોડે વેળા નિઘ્રધિ સતશુગ દગતા

ગિગિના પ્રાતમા કોઈ બાધી પર્ણકુરી દય,
 અને મસી તથા મગ્ન કરતા કાંઈ ત્યા લય

નિદ્રા પ્રમાત જગિયે ન હતી ચમેલી,
 દુઃસ્વપ્ન દર્શન મહી જ નિશા ગમેલી,
 “ ખુશા પ્રદેશ પર જૈ કંઈ થોડી વાન ,”
 જોડ્યો નેંદ્ર મનમા કરી એ વિચાર

ધામે મયનને છોડી જગ એ બદાન જનમ ત્યા,
 “ નડી નાય ' નડી નાય ' ” સમ્પ્રદો એ મમમાય ત્યા

‘ પ્રિયે માછી ’ શું છે ? નથી નથી જતો રત્નાન મ્હવા
 નદી નિના, માટે અર્ધિ તર્ધિ જરા જાઉં રૂપા
 મન્યુ આ અધાર્ડ તગ્ન, નથી ગત્રિ પાડુ બાદુ
 દમેશાને ધ્યાને પડી કમીસ પૂ આદુનિક મનુ

ન જ્યાનુ કરી દેવી નિદ્રાવસ થઈ હતી
 જગતિ દાણ રોમાંઈ કરી પાછી મઈ હતી ’

‘ માઈ થયુ પ્રિય નખી થઈ છ પ્રસુમ
 નાચી મિના નદિ જ ગાખી સકાત શુભ
 સનોાથી નૃપતિ થાય દવે વિનાય
 છ અરકાં પા જુન જગ ન ધાય

કમારી નમરાએના અવાજને આનંદા દતા
 ધ્યન કાન જા માત મનેને ભાવના દતા ’

નહ થડા વાયુ કરી દઈ મધે શાન્તિ વનમા
 ૧ ॥ ધો ॥ આજે ઉડુગલ પ્રકામે ગગનમા
 ૨- એકે પ્રાણી ગિરિ મર્ધિ નદો જગત દિમે
 ૩- અમાગમા ૧ ૪ અમારી ૧ ૫ વિમે

પૃથ્વીલાપ

ત્યા જવું હતું તે આવ્યું નહીં મુંઝ પામવું,
આવ્યું હતું પુગ જેને નામ “ માટી વિવામ ” નું

ઝાખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જેના જ તર્ક નૃપના મ્હલિએ તણાય,
એસે શિક્ષા ઉપર ચાલી સચિત ગાય,
હાડા વિચાર મહિ જેવડ મમ થાય

અનિદ્રા શ્રમથી તેનો દૈર્ઘ્યવ્રશ થયો હતો,
પર્વના ઝમરજો માલો વણો કાપ મગો હતો

થવા માડયા ત્યાં તે ગવિઉંધના ચિહ્ન મ'રજો,
હોયી નૃપિના વિષમ મ્વગ સાથે સકું ભજો,
જ્યાં માડ્યું સર્વે અધ્યમમહિથી અધાતું ઝડ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમા નવલ સુરજો રગ પણ ત્યાં !

કાલાલય થના લાગે અરણ્યોદયથી બધે,
પર્વની રક્તિમા માથે મહુ આક્ષોભ એ વધે !

વક્ષો અદશ્ય મનના નજરે પડે છે .
ધોળા બનેકે ગમથી ઝરણા ફડે છે
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
કાંચા પ્રચડ શિખરો નબને આવે છે.

“ અટે ! શુ આટલો કાલ નિષ્કારખુ વઢી ગયો ! ”
મઘ એવું કહી રાત્રી અવધાનેથી ઉભો થયો.

હડી જોતા શોભા જાલુજ જલસાયેલ નિરખી .
હાથું પાછું દેર્ય, અરણ્ય મહિ આવી પ્રિય મખી .
“ નિહાળું છું શુ હું મનદર વસંતપ્રસરને !
અરેરે મેની મી અનુભવ કંઈ છુ અમઝ એ ! ”

મૃષ્ટિમૌદર્યને જોના કં રોમાય થયુ હતુ;
પ્રણા સ્વિમનું પેલુ યોગાધત્વ ગયુ હતુ.

હોડે, દોડે, એવી જલ્લચર કરે મન્મન ધણી.
નિહાળી તે, જોયુ વળી પગી જરા પર્વત બણી;
મખીના એ જ્ઞાતિ, હૃદયરમથી સંયમ ચડ્યો,
“ થઈ ન્દાવાવેળા.” નૃપતિ કહી એવું મહિ પડ્યાં.

આનથી થઈને શાત પડ્યાં એ નિત્યકર્મમા,
જતાં રૂઝ જની જ્ઞાતિ પાછી તરૂપ ધર્મમા.

પૂકં કરી નગ્ન ને અધનને તજે છે.
દમ્બ વિમ્બ દટ આગ્રહને સજે છે
“ જ્ઞાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી
મૌન્ય મું? જગત મું? તપ એજ આથી. ”

પૂર્વાસાપ

ત્યા જવું હતું તે આપ્યું મર મુજ પામનું;
આપ્યું હતું પુર જોને નામ " માટી વિલામ " તુ.

ઝાખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોનાં જ તર્ક નૃપના ક્યદિએ નજાય,
એસે શિલા ઉપર ચાલી મચિત ગાય,
કોડા વિચાર મલિ છેવટ મમ થાય.

અનિદા શ્રમથી તેનો દૈર્ઘ્યશ્રેય થયો હતો;
પર્વના અરણ્યો માર્ગો ઘણા કાલ ગયો હતો.

થવા માડ્યા ત્યાં તે ગવિઉદ્યના ચિહ્ન મધળે,
ઉઠી સૃષ્ટિના વિષમ અર માથે મહુ જળે,
જ્યાં માડ્યું સર્વે રથમમલિથી અંધારૂં જટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીન નવજ મરણો રંગ પલુ ત્યાં.

કોલાલ થવા સાગ્યો અરણ્યોદ્યથી બધે,
પર્વની રક્તિમા માથે મહુ આલોભ એ વધે.

જક્ષો અદસ્ય મધળા નજરે પડે છે :
ધોળાં અનેક ગમથી અરણ્ય દે છે :
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
કાચા પ્રચંડ શિખરો નબળે ચડે છે.

જઈ આશ્રમમા વે છે નિત્ય માફક ભોજન
 છડે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસતવા વન
 હાથો ઘોડી વારે નૃપનિ જ્યમ નિદ્રા ક્ષય થઈ
 મનોદત્તિ તેની સ્થિર, વિમન ને માત્સ્વય થઈ,
 જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
 પડે દષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિગ્રખવા ।

અમુખ હૃદયે જોઈ ગ્યના એ ઋણ તણી
 મળવાને પછી આપેા બીજી પર્ણકુની લણી

માદ્રીજ માન હતી હાજર એક વાર,
 કુતા ગયેન ક્ષય કાગલુથી જહાર
 માતા મતી નકુન ને મહદેવની એ,
 હા ! તાપમી નૃપની માથ હતી બની એ

ઝીણા વ'કનને આજે એણે અને ધૈર્ય હતું
 નહીં લાનખતે એણે નનવામે કૃત્ય હતું

“ નથી થ કુતાજી ? નહિ અરજ આવી રહી શકે
 ત્રિણે તુ એકાખી ? અજન વિષુ વૃત્તિ ક્યમ દંકે
 ખરે લાગે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ
 જરા આ પામેના ઉપનન ત્રિણે કાઢ કરીએ ”

પ્રમંથ બદલાતા એ સિદ્ધાંત વિસરી ગયો :
મરી તાપસ એ પાછો ભર્તૃ-સ્વામી-ખરે' થયો !

ગાત્રિ મહો નહિ થયો ક્ષય ફેરફાર,
તેથી જ દાસ નૃપતિ વિસર્યો સ્વવાર :
મારી નહોં કરી શકી દંધએ નકાર :
જાણેય હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

પૂર્વાશ્રમ તણી છુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી :
ફરે સાંપ્રતને બૂલી વનમા માથે દંપતી

વહી જતા ઝરણા અમને હરે,
નિરખતા રમના નયનો હરે .
મધુર શબ્દ વિહંગ બધા કરે,
ગમિકના હૃદયો રમથી ભરે !

વમને આપેયું પ્રજ્ઞા નિજ આત્માન્ય મધ્યે,
નવા રૂપ વસ્ત્રો તરંગ ધરે છે મધુ સ્થળે,
બધી મામત્રી એ મન્નરમત્રી અદિ ભરતી,
જનોના લુપ્તમાને અતિ મધ્ય હૃદય કગતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ આવમાન થયો નહોં :
ત્રીમંગે નર્મગોત્રીમા વધે છે વનની મહો.

હિતુગ નમ્ર નલકાર દિમે વલ્લુપ,
લાખો વળી અનુર ચદન ત્યા જાણાય,
પ્રક્ષો, લના, નકલ કેક અપૂર્વ કંઠ,
જનમે ન કા પ્રમથ મિત્ર વડે અનગ ?

ફરતા ફરતા આંખો એક માયનિમદપ,
પ્રવેશ અતીતી માથે કંઠે છે તે મહીં નૃપ

ધીમે ધીમે છટાથી કુમુંભરજં લઇ રાખતો વાયુ વાય,
ચોપામે વલ્લિઓથી પગિમવ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
બેગીને કાળુ જાણે ક્યારે પગ્મૃતિકા ગાન અર્ગીય ગાય,
ગાળા નાખે હવાથી રમિક હુફ્યને, પ્રસિધ્ધિ દાખ જાય

“ મામળ્યું મોહ પાળીને હવે કાલિકલ્પજન.
પ્રિયા પથમ પ્રપ્રિયી ન્દાવાનુ થાય છે મન ”

જગ નંકા પાળી, તરપિ નાદિ કાઈકાદી શપ્તો,
વળી એવી નીનિ નૃપવદન જોતા નાદિ દટ્ટી,
નહીં ગમ્મજનો દુકમ ખલુ પાછો કદિ કંઠે,
વિચારી એ માટી તરન જ જગાં કે સંકટ કરે.

જોયું મેં ન મળ્યું મને નયનમાં, ગાંઠો મહીંએ નહીં,
હોઈ-મત્ત સર્વે છે જનતો તે કે આજે ક્યહો
તે પહેલાં ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીડી શું ન કરેર ? તે કરણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

હૈયાનું ઝરણું રસાક્ષ સદમા ખૂટી પડ્યું શું સખે ?
પૃથ્વી કંઈક જોઈ કાપર ચના બીજે વળ્યું શું રમે ?
આર્થી છું ન ગણી શકાય મનથી તોયે રહું રોપમાં,
મર્મોદાત ન શાન્ત થાય નિજને માનું બધા દોષમાં.

વર્ણના સદવામથી પણ અરે જનપથો નહીં તે મને,
જનલે ગા થઈ યોગ્ય છે પ્રણયના સા તું ઉપાસજને ?
એલી, સ્નેહ તણો અનાદ્ય કહે શી રીતથી હું સહ ?
આત્મથી ઉઠેલ કેવલ રહું ગાથી નિરાધાર હું ?

✓ જો કે હોય વિકાર વૃત્તિ મહીં તો છે વ્યર્થ આ બોલવું,
જાને નિર્દયની કને હૃદયને મર્માનમાં બોલવું ?
પ્રેમી છું નહિ, પ્રેમથી અવશ છું, આતમ્ય તો કે નથી,
રાખી તોય શકીશ વૃત્તિ મનમાં તાટસ્ય સામે મથી.

પડેલા રનેહીનો પ્રત્યુત્તર

મોઢો હુ દગથી, દગે નમન ના કીતુ પછી કાઢને,
ગાંબીર્ય, દડના, અને સરસના તારા, સખે ! જોઈને;
મર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ કે જૂઝ્યો, પડ્યો ગર્વરે,
રનેહી માનવ ! સાથ તું પછુ પડ્યો એવો જ ! શુ તુ કરે ?

દાવા કે રમૃતિસાગરે જલરમા આશુ મિલાવી, અને
દેવાને નદવરાવનો, પણ સખે ' ના એ પુરાણું બનો
છે તાંજ તથાપિ- નિર્મલ નદી, તોમે ખજં રાખતુ
વાતસલ્ય પ્રતિજિમ આતમગહને રે'શે હમેશાં 'હતુ' !

પ્રસરી રહી ચોપામ શાખાઓ સંયગજની .
ન જણાય, જરો કેવી મધ્યા એ મધ્ય આજની ' .

મરિનના જવ કૃષ્ણ જગ થયા,
કિરણ સૂર્ય તણા શિખરે મધા,
મમય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે.
વિગદ મલવ આકુચના કરે ' .

ગાખા જૂગ ગિરિ ઉપગના એકથી એક મુગ
નાંકાવે જલધિન્યના હોય જાણે તરંગ !
પામે નામે તમ પ્રમગના એક ઉદ્ગ્રીન વેળે,
બીજ રથામા પાણ નયનમા આંનતુ અશ્રુ ફેણ

ત્રિદગયુગ્મ કિમોઝ ગમન એ,
રમ મલો જ પદ્મપદ મન્ન એ,
નિમ્ન આન અદર્શિશ આવતુ,
ગમાનુ આચરના મન બાનતુ !

ગને બેગી ગનિઉદયને જેદ સામે વિનાકે,
ધેના જેવા મીઠા અમ્બુનિ થના જે પિમે દર્શનોકે;
ચાટા બીના વિદગ પદ એ ત્યા નિદાને મુનાર્ન,
મામિક્ષેયોથી મચિત નુખા ગ્ય જ્યા થાય પાનું

હરિત નીન સુદ્ધરે વનસ્થની—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે,
ઉપવનો તણી સટ્ટન આવવી—
મહિ જવા પ્રણયી તરણો ભમે ।

ન્હાના ન્હાના ક્યહિં શુચિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
રમેહે જોવા થકી ઉપજતી જાનના કે અમમ્મ ।
આધું આધું મુદિત રવનુ ચિત સગીન થાય
રાનો ક્યાથી કષ્ટ નિસરતો મિષ્ટ અમો વાય ।

અસર મુદર અદ્ભુત રગની,
સકન સૃષ્ટિ નનીન ખરે જની,
રવિમરીચિ જો હિમને હરે,
ગદનમા તદનનર જિતરે

જાખાઓમા તરવઝ તણી ચક્રવાળી જુપાતી,
ગોધા કાંઠે દયિત નયનો, જોધને હૃદ યાતી
ચચૂ નચૂ મહિ વધ પછી પક્ષને પક્ષમા લે,
દીડા એની કહ' કષ્ટ કરે મૌઘ્યમા દપતી તે

મુડન બે વગ્ગો થકી જીડતા,
પનનથી પગતા, કૈ જૂડતા
નિમુખ એકની ન્હાતી પ્રિયા શિરે
પતિ જઈ અભિરોડ કદી કડે ।

પૂર્વાસાપ

કાંઈ જોતી નજર કરતા આત્મછાયા જણાય,
ખીગ્તેની ત્યા પ્રતિકૃતિ ભણી એક દષ્ટિ તણાય
પૂરા અગો નહિ કંઈ નિસે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતા જોતા મુખ અવરતુ ગાઢ આશ્લેષ સાધે !

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી .
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી .
સમયનું લવ લાન રહે નહીં :
અવધિ અકુશ એક સહે નહીં !

હાવાં રક્ત છૂતિ ઉડી જતા યાપ વૃક્ષો મરોય,
હાવાં ચંદી નૃદુ વદનથી સૂચવે છે પ્રદોષ :
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવનાઓ ભડોયી,
જગ્યાં પ્રેમી વિરલ મુખની મોહનિદ્રા મહોયી.

અધારાના પ્રત્યક્ષવર્તી યામિની ૧ પૂર્ણ ઘોર,
એન્ધાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ અવ્યક્ત શોર,
જાગ્રણામા પરી સુષ્ક જતો નિષ્કુરંગાણુ કાવ
આભામેથી થતુ યુગલ ઉન્મત્ત એ એદબાવ

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પામથી-
મિથુન એદ ચડે અનકાશમા,
ગિયતિ કરે દિનતેજ સકાશમા
અવગ કાઈ હવે નથી દેખતા
અવગ કાઈ હવે નથી લેખતા
અપન, આખરની, કાણુ એ છતા,
ઉભય યુગલ એક થતા દિમે

ધામે ધામે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે મુર્ચ જોમ,
જોડી બને પ્રદક્ષુ કરતા ઉન્નત સ્થાન તેમ,
દષ્ટિ ગ્રેરે વિનન ગગને, કાનિ કે ના જણાય,
આગી આગી રસ ગહિત ત્યા વાદ્યગીઓ તણાય

ઉદધિને સ્વિર્ગિય દરે અડ,
અતિ અમુચ્છિત તેય દરે ચડે
કાણુ વગી પગિંલ કરી ગરે,
હૃદય કપિત નાથ ધરી રહે

✓રામે રામે વિરહભાવની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સદન ન થતા, મત્ત પાછા મળે છે,
વેળા થાતા વિધિમનની માન ખેંચાય સામા,
પ્રેમી બને ધૃતિ અતિ છતા થાય સમૂદ આમા

ટળાવળે નિરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારને
શ્વસન દુષ્કિત છેવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી -

“ પોપાણોમા નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ ! રહેવું :
સાને આણું, નહિ નહિ જ, રે ! આપણે, નાથ, ' રહેવું ' !
ચાલો એવા સ્થવ મહિ, વમે સૂર્ય જેમા સદૈવ,
આનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જમા હોય હવે ? ”

પ્રવહતા અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં,
થઈ નિરાશ હવે લખના રવે,
મહુલ પિન્ન થકી પ્રિય તે હૃદયે !
પણુ દૃઢ દિન ગેવ રહ્યા જન,
નગર ફેરવી જોઈ બધી ધરા,
પ્રણયવીર લહી અચિન્તા કહે,
બગર જો રજ અંતરમા મહે —

હા ! રાજદો આ સરન સરખા મરને તીવ્ર ભેદે,
જલોત્માને સ્પુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે,
“ લાખા છે જ્યા દિન, પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ અંશ્વર્યે પ્રણયમુખની, હાય ! આસા જ કેરી !

“ અવર કાઇ ઉપાય હવે નથી .
વિગદ, જીવન, સહરીએ મથી .
ગદનમા પડીએ દિન દેખતા :
નયન મીચી કગી દઈ એકતા ! ”

~ * ~ * ~

પાછું જોતા દ્વિજયુગલને અન્યથા ચાલ લામ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમુ કેંક દેખાય દામ,
આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ' ધન્ય ! ” એ બોલતામા,
નીચે નીચે હતરી પડતુ વેગથી દપતી ત્યાં !

અધિક એક પ્રકાર થતો જતો,
જવ જનત તણો વધતો જતો,
અમિત એ અનજાગ તણી મહો,
ક્યદિ અચેતન એક ઝિમે નહો !

“ રજનીથી ડૂં, તોયે આજે એ લેખતી નથી,
 ય્યા હો? જ્ય 'સખે' જ્યા હો? કેમ હું દેખતી નથી? ”

લમાવેલા ઝવર મધુર આ બોમ માહે કરે છ,
 પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે,
 ન્હાના ન્હાના વપુ ધરી શકે ગોધતા એ દિશામા,
 રેલના એ રતિ વિવિધ શી ફે સગીની નિશામા ।

દિવ્ય પ્રભા નિરખી હિંસુડ જે થયેલી
 દેખાડવા સુહદને પ્રણયાર્દ્ર થેની,
 તે આ સ્વભાન સરવા કરી દોડ ન્હાની,
 બોલાવતી ધસતી બાવક દેવયાની

૧ તરે જે શોભાથી વન વન વિશે બાલ હરિહી,
 મરે વા જે રીતે સુર સંગિતમા સૌમ્ય કન્હી,
 કરે એવું જ્યોત્સ્નાબ્રમણ, બ્રમણે જ્યા અટકતો
 ગણાડ પ્રેક્ષીને મુલગ મણિ એથે જમકતો ।

તરઓ અભિનદે આ અગો નલિતને નમી,
 અમત્ર નલ રહે છે, આદા ! બિપરથી બમી ।

ધંડો મીડો કુમુદ્યનનો માનુરિશ્વા વદે છે,
કીડંતો ત્યાં તરણ અણકથેણિ સાથે રહે છે;
આજ્ઞાને એ અજ્ઞન કરતો દાખવે આલિંગનત્વ,
પ્રેરે નૃત્યે પદ રમિકનો અગ્રણી દક્ષિણાત્મ !

જેની તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ત્રઃસ્પર્શે શિશુ મમી મળી મિધુ રાચે;
અજ્ઞાન તેવું રમણીય નિદાસી લાસ્ય,
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય દાસ્ય !

દવે તો મેદાને વરનનુ દિસે છે વિચરતી,
વિશેષે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ યતી;
રથાં બંને બાણુ તગ્ગર, નહીં કાઈ વચમાં,
વક્ત્રેધું આવીને પણ મહત્ત મૌહ્ય કચમાં !

રોદિણીપતિના બાણે રગ્મિઓ રમતા દતા :
તુદિનાચક્રના મળે ગુંગમા ભમતા દતા !

ગોહિતા શા મદુ અવયવો, રિનગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
ગોગાબ્યાસ પ્રજાત મક્રી શા યોગ્યનામાં રેતા :
ગાણે, નેત્ર, મહત્ત વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર બામે,
જ્યોત્સ્નાનેએ વિશદ કરેનો અચળ આત્મીય દામે !

આકાશ મંડલ લણી દગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રા નિમ્મલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિંતન નિમગ્ન થયો જણાય.

હવે તો આ આવી નિકટ મુરુકન્ધા કય તણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી;
“ નિકાસે શું ? હા ! તો સફળ સમજું આગમનને !
નહીં : નીચી દષ્ટિ : અરર ! અવમાને ગગનને ! ”

કર સાહી કહે માફ : “ વ્યેભસાગરને તટે,
મુખ તો વિદુષકમીનું જો, મળે ! આમ ના ધટે ! ”

પાણી નાંખે તત્તુ પર પડ્યું જિંદુ જે હંમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાજી જેવો હસાવી ;
કાંઈ નીચે મુલનુ કરને એ પ્રમાણે કયે જ્યાં,
• ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નજો ત્યાં !

માશ્રંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ,
ન્હાનું દીસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;
ધીમે હવે કય લણી જ્યમ એ વળે જો,
તેવું જ હા ! ઉતરતી દગને મળે જો !

જરા જોયુ, ત્યાં તો અતિશય દિમે છે પ્રેમગી,
કુમારીને લગ્ન, નવન પણ નીચા જ ધગી,
રદી વેળા થોડી દય પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમુ તોયે, પગિચા જા એ પણ હે !

“ અવગ્યાભેદનું, દેવી ! તને જાન દિમે નહીં .
મુઘ્ધ ! શું મમજો છે તું બાલબાલ બધા મદો ? ”

રે રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલુ,
દેયું એવું મૃદુલ વિરલુ ગર્ભમાથી ધડેલુ,
આસુ આખ્યા નહિ, પણ જની બાલિકા છેક આખી,
ક્રીડા ધરને, વિવશ અણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાખી !

આ તે ઉભી કુમુદિની મગખી નમેલી,
જે ચંદની વિદ્યુતિને ન કદી ખમેલી,
સાવળયને વિવશ નેહ નહીં રોકે જે,
ચિત્તે બાહુ વખત ગાય ક્યહા દોકે તે ?

સ્વમા જેવી, જેને દિવગીર કરેલી નહિ કદા,
ગદી માથે જેની શિશુ મમ બનેલો પણ મદા,
હરી તેની આવી ગિચા નિજ કંઠો પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રખય મનમા ઘૂર્ણ ક્યને

પૂર્વાભાષ

શબ્દ માત્રને માટે શોધે, પણ મને નહીં,
 વિચારે બહુધા, તોયે કઈ એન વળે નહીં ।
 રેાતી હોશે અનનત મુખે એમ શકા કરીને,
 હાથી લીધી તનુ કટિ કને ગાહુ સાથે ધરીને,
 " બાપે ! શુ છે વદ નલ વિગે, મજ્જા છુ સર્વ જોવા,
 નારી સાથે, અધિક રંગે તો પછી માથ રોવા । "

રોકેલ અશ્રુનુ ને હંમે જરીને,
 ભીંજે કપોત કચના હમણા પડી તે,
 ગાયુ હતુ ધનપટે મુખ ખેન્નાએ,
 ત્યાએ સુહાસ્ય વિધુના મમ અપ્પ થાય ।

ધરી દેવા સાથે સદ્ય મુદુ આલિંગન કરું,
 વહીને ઓખેથી મધુર વદને સુમન દર્શુ,
 કરી નીચી હાવા સજલ નયને એ નિગમ્પતો,
 જ્યાએલું હંમે વદન સ્મિતા હર્ષિત થનો ।

મુરે વાનસ્થનુ શુ આ પગિનન અગમા
 ગમતી ગમણી ભામે દિવ્ય વતન રગમા ।
 શોભે જોવી શુચિ નિમગ્ની માનમેથી મરાલી
 નર્મો કેગ વિમલ જન્મમા નાયતી વા મૃણાલી,
 ઓચિની વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
 માયા તેવી ની ગર્જ, ખરે અદ્ભુત અપર્શથીજ ।

ગ્રતાંન પૂર્વ મધ્ય વિમરી ગર્ભ એ,
 દ્રષ્ટ્યમાં દિગ્ગુચ્છ દલે યમ એ,
 એતદર્શિથી મન્યની યર્ષ આંખ બીની,
 જ્ઞેનો રથો મરણના ક્ય મુંડરીની !

તરે જે ગોમાયા વન વન વિગે બાલહરિણી,
 મરે વા જે રીતે મુરસરિનમા મૌખ્ય દરિમી,
 કરે એવું ન્યોન્ના જમણ, જમણે ત્યા અટકતો
 શશાંક પ્રેક્ષીને મુખગ મળિ મેંધે જમકતો !

વિગૃહ એદનું લોડુ વિશ્વમૌદર્યમા વહેઃ
 વેલામી વિધુ ને નાગ નભથી નિરખી એ.

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્યો હૈયે તારે :

રણો એ આધારે :

પ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો !

નવા સંબંધીનો મમય રમીતો પળુ ગયો !

નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :

નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દષ્ટિ, બહાલી, સદય મૃદુ તારીજ રજને !

મદા રહેશે એવી :

મુધાવર્ષા જેવી :

પ્રીતી માનું, દેવી ! કાળુ સકલને જીવન તારી :

પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પળુ નાખું જગ ભારી !

૨૪

માનસ સર

અંતર ઉજ્યુ હો ! સદસા ધૈર્વ ગજ્યુ હો !
 દોભ થયો વૃત્તિમા અનિચય, તરંગ જળખર ચાલે :
 માનનનર માંડે ડોળાયુ, ખુળ ચલિન જલ હાલે .
 ગ્યાનક ન મજ્યુ હો ! સહસાં

હાય ! વધે જલ, અપ દિમે રથલ, છેવટ રે' શુ યાગે ?
 નાણુક પાગ, પ્રચ્છંભ ભરાવો : હા ! શી રીત સમાગે ?
 જલમય ન ચજ્યુ હો ! સહમાં

આવે ઉગ્ર ઉઝાગા ઉપર, તોફાન ખર્ચે જનમે :
 ન્હાનું સર, દેખાવ લયાનકે ! ચાથી સઘ વિરામે ?
 પાછું ન વજ્યું હો ! મહમાં

રંગ ગયો બદલાઈ, પરિખર નિર્ભયતા પલુ ઊડી !
 જલસેના ઉઝરાવા માડી, પાલો પલુ ગઈ બૂડી :
 રથલ માથે લગ્યુ હો ! મહસાં

ઉપર થઈ ટોળાય ખગેલી મસ્ત ઘોઘવા દોડે :
 જંગ ખરાખર ચાતા નિર્ભય પરિભ્રમ્યાને તોડે :
 આખર ન કળ્યું હો ! સહસાં

એક જ અપ્રમ્ય સત્ત્વ વ્યાપ્ત સર્વ વિશ્વ વિ,
 અવકાશ કાલથી અનત જેવું ભાવ છે,
 જ્ઞાન, પ્રેમ, દયાથી વા દૃષ્ટિજનક હર યના
 ભિન્નત્વ પ્રતીતિ પણ સ્વપ્ન વાગ નહાસે છે,
 અભેદની સાથે ઐક્યાનુભવ પ્રસંગોપાત્ત
 અજ્ઞાન અરૂપ આ મર્વ કોઈ પામે છે,
 પ્રમા વિશે સમય વા અવિશ્વાસ લાગી જેઓ
 તદ્દપ ન બને તેવા પછીથી વિમામે છે ।
 ફરતરને ફર કરી એક જ જણાય તેમ,
 અનુકુલ માતા બાપ હૃદય સમુ ધરે,
 ગરીબ જ ભિન્ન, નહોં અદા, એમ સચવના,
 સખાઓ મખાઓ સાથ રમેલથી કોટી કરે,
 અનુમદ વા તો અનુક્રપાની અવસ્થા નિમે,
 મનુષ્ય અમાનુષ્યને ઓળખે નહોં, ખરે ।
 પ્રેમથી ઘણો મગ્ત, એકત્વ જાણી, કઠીને,
 યોગ્ય હૃદય, યુગ્મ રસસાગર નિમે તરે ।
 નવોદાશિશ્વતિમા જ્યારે અન મૌઁધ્ય હતું, ત્યારે
 એવત્વ વિશેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી,
 જડ દૃષ્ટિનેજ માત્ર અનુમગ્નાની બાવાં
 તાતપર્ય અભેદ તણુ કરુ નહી જાણતી,

અશ્રુને આવાહન

ખધે આ વેળાએ ગદન સરખી શાંતિ પ્રસરી,
વહી ચાલી રાત્રિ જગ સકંચને નિદ્રિત કરી,
ક્યાં કોટી યત્નો, બહુ મહુ ઉપાયો પણ વળી,
નયાપિ ભારી તો, અરરર' હજી આખ ન મળી !

મળે એ શી રીતે ? નથિ હૃદય પ્હેલા તાણુ હવે,
બન્યુ એ તો બીજું બહુજ બદલાયુ અનુભવે,
હવે સૂના દેતુ નથિ સયનમા તુર્ત પડતા,
નિશાએ ગાણુ છુ અતિશય ઘણી વાર રડતા !

અરે ! એનો એ હુ, બહુ વખત વીતી નથિ ગયો,
હતો કેવો ! આજે, અરર ! પણ આતો કયમ થયો '
જરા નહોતી ચિંતા, હૃદય સુખમા રોજ રમતુ
ખુશીથી, સૌ રીતે, સદા વખતે, સર્વ ગમતુ

અરે ! આજે તો આ રુજ હૃદયને દારુણ દમે,
બહુ રાખુ ધૈર્ય, પ્રમાણ પણ આધાન ન ખમે,
નહોં આવે આમુ, કદિન જય સાખી કયમ મકુ,
નથી ગ્રાના છાતી, અશ્રુરણુ હવે હું નહિ ટકુ !

અંગે ! આવો, આસા ! અવર નથિ આધાર જ રહ્યો,
 વહો, આમુ મીઠા ! વિષમ ભર જાનો નથિ સહ્યો;
 તમે આવો, વર્ષો, નયન થકી ધારા થઈ પડો,
 અધે, અંગે અંગે, સુહૃદ સરખાં મત્વર દડો !
 રહ્યા છોશ મારા શિશુપણ હનુ તે સમયથી,
 વિનંતીને મારી કદિ પણ અકારી કરી નથી,
 ધમ્મી વેળા ભીંત તનુકુમુભને સૌમ્ય કરતા,
 ગમવાને દેયુ તરત વળી સ્વમ્યાન સંરતા !
 નથી પામે કોઈ પ્રિય હૃદયને શાત કરવા,
 ધરી માથે ઝાતી જ્વલિત મદિ પીયૂષ ભરવા;
 વહો મારે હાવા, વિનશ બનતા હું કરગર,
 તમે આવો આસા ! સ્ફુટિતહિર આવાહન કરે !
 ખરે ! સા તો મોટી મળ દિલમા ફૂગ ઉગળ્યા,
 મડયા હિયે વેગે, ઉગમ નયનો સ્પર્શ મળ્યા,
 પટ્ટી ધારા ધોળા અમૃત સરખી શીતલ હવે,
 નહોં થાતા ઓછી પ્રચલિત રહી તાદશ જવે !
 વિચાર્યું મેં, વસ્તુ પ્રણય સગળી છે નહિ અહીં,
 પ્રતીતિ કાધી, કે ફક્ત લવ નથી જીવન મદો;
 દગ્ગે વાતોના અરણ્ય ગદને જ્યાં પટ્ટી ગયો,
 રહ્યા એ અશ્રુ તો નહિ, તલપિ નિદાનશ થયો !

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

નહીં આવે આંડે પ્રણય પ્રણયીના હિત મહીં
કદા, કહેવું એવું, પ્રિયતમ મમે' લાયક નહીં;
હિમે તેણે ખોડું, સદય પર શુ નિર્દય થવું?
તપામી જો, જોશે અનુભવ વિશે અંકુર નવું.

વિચારે કે મોડું કાણુ પણ હોતે, હા! નહિ વળે,
મળે ત્યારે ત્યારે; સમય વહી જતાં નહિ મળે;
સખે' ધારા પ્રેક્ષી જલદ રસમા આન કરવું,
જરા જોડું? હૈયે નહિ, અરર! એવું ન થરવું!

નથી તારું એ કે, સકળ રચના છે કુદરતી,
નિસર્ગે બંધાતી, તુટિત પણ મેળે થઈ જતી;
પડયુ જે સંગીત શ્રુતિ પર નબોમંડળ તણું,
અરે! જે મા તારો સમય, વિરલું, અંતર ધાગું!

સુધાના મત્તેનાં મધુર મધુ કોને નરિ ગમે?
સ્વભાવે પ્રેરાતુ પ્રિય હૃદય નિષ્કારણ હમે!
ઉઘાડી દે દાવાં પણ વિહંગને પિંજર ગળા,
જની ઘેલું પેલી કુમુરજમાં મૂર્ચિત થવા!

રતિને પ્રાર્થના

રમમય અન્યા કે કે કીડા પ્રદર્શનથી પ્રિયે !
વિવશ કરવા, સ્પર્શે સ્પર્શે, સગર્વ મથી પ્રિયે !
નવસ મધુરા હાસ્યે દેયુ દવી ગરબે ગયુ,
રતિ વિરમવું દેની ' હાવા બચાવ ગદ્ય થયુ

મૃદુ મહામયી માંત્રા ત્હારા નહ ન ગદ્ય કદા,
વિરજ કચથી આગ્રહીને પ્રમત્ત રહું સદા;
નયન નમણા, શ્રીવા ધોળી, લજ્જાટ મુદ્દામાણુ,
અવિરત ફરી ચુંબી ચુંબી ફૂનાર્થ નહીં ગણુ '.

અધિક મુખના કાંચે આજે નિયોગ દરે જરા,
વિનત કરવી પક્ષે કાન્તે ! પ્રવાસ પડે જરા,
હુડગણુ હજી ભામે ઓમે સહવાર પડે નહીં,
નયન નિચરવું નેએથી ત્યા વિમોહમયી મહીં !

નિજ સદનમાં શય્યા મધ્યે નિહાળીરા ચિત્રને,
ચપલ દગધી જોરો રોધી સમાગમ ચિત્રને;
પ્રદર પણ આજે વીને તેજ એક જ અંનને,
સ્નિહ આજે ત્હારા પ્રિયે ! બસવતનો !

પૂર્વાસાપ

સ્તુરિત કરજે સ્વપ્ન આલુ સખી ! હળવે રહી-
 સુહૃદ પળતો રાત્રિમા જ્યા પરિક્રમણે વહી '
 વિમલ કુસુમો વર્ષે હર્ષે સુમિશ્રિત વિરમ્યે.
 ત્વરિત નિરખે ત્યા ખાલા જે રસાલ નવી વયે,
 લક્ષિત નમનેથી ' આયુષ્માન ' થવા વરદાન દે,
 " જ્ય જ્ય " તણા મીઠે કંઠે વળી વચનો વદે,
 કરી અલિનયે અંગેની કે સુકોમલતા છતી,
 જલધિજલના તારાઓમા પડી ઉતરી જતી
 સ્વન મધુરતા વાદ્યે જેની પ્રશાન્ત થતા વધે,
 પરિમલ જતા આગે અગે મહો પ્રસરે બધે,
 સહજ હળવે તેવી રીતે પ્રબોધ થવો ધટે,
 અમર સુખની ઉડી જેથી નદી સદસા મટે '
 રવિકિરણને રંગી લેજે મનોહર રગમા '
 મૃદુ પવનના મોજા દેજે સુસીતલ સગમા '
 વિજ્ય સરખો દર્શાવીને મહોત્સવ સૃષ્ટિએ '
 પ્રણવ દરતો જેજે હર્ષ પ્રકાશિત દષ્ટિએ '
 નજર જ પડે તેવામા જે કદી પ્રતિમા લાગી,
 નરત જગતી દેવી તારે પ્રભા નયનો નળી,
 વદન હમણા માગે જાણે હસી અલિનન્દરો,
 પ્રકર્ષિત થતા સ્નેહ સ્નેહી સખા અલિનન્દરો.

શુચિ હૃદયના સૌદાદોની-સખી ! અધિદેવતા !
 પ્રભુપ્રભ આ વિશ્વે બાલો ! ત્હને મદુ સેવના;
 રતિરસ બધે ગેલાનીને ફરી વળજો પ્રિયે !
 સદય રહીને ક્યારે ક્યારે મ્હને મળજો પ્રિયે !

સશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ઝાડી કરી,
સુદ્ધર દગથી કુડુળારત તારલાઓ ફરી,
સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભમ્મ હેયા પેરે,
ફેરે તરફડે, હજો નહિ જ, દેદ સાથી ધરે !

મિયા મિયતમા ગતા ! જગત સર્વ બાબુ થયુ,
ગયુ સુખ, ગયું બધુ, ન પાયુ જીવવાનું ગયુ,
તથા ગઈ વિશ્વાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
સુતો મૃદુલ બાલ તાત ચરણે, ન માતા કેને !

દિશા કમ ભવિષ્યની ન કંઈ જૂત તે સુચવે,
પડી વિષ્ટ વર્તમાન કુદરે ગહેતું દવે;
પડી હિયરવું, ગડી હિયરવું દ્યુ મર્ત્ય :
પ્રિયા ' હૃદયવેના ' પ્રિયતમા ! મખી નર્મદા !

કની રમન્જી આત્મા રહિરનીર નેને ઝરે,
દ્યા સ્વર્ગનને થના વન પામ પાખી ધરે,
નદી અગ્નિ તે : મખી ! સ્વર્ગન એકવી તુ દતી,
નદસરાન સસમા હૃદયની પથાગી થતી !

(અજની ગીત)

“ આકાશે એની એ તારા
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા
નરુણ નિશા એની એ દારા—
ક્યા છે એની એ ?

‘ શુ એ હારા નહિ જોવાની ?
આખડી શુ નહિ જોવાની ?
ત્યાએ ત્યારે શુ રોવાની—
મારા એની એ ? ”

✽

✽

✽

✽

‘ છે, જ્યા છે આમીની તારા
અગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા
નહિ જ નિશા જ્યા આવે, મારા—
ત્યા છે એની એ !

“ છે ત્યાએ એ ત્યા જોવાની
આખડી એ ત્યા જોવાની
આમી માથે નહિ રોવાની—
મારા એની એ

૬૬

મત્ત મયૂર

નામે અબીનો અવભેવો આવી રંગમા રે !

સ્થામા મગમા રે !

વીજળા વ્યોમ છટાથી તરે છે,

ધોર ઘટા ધન મોઠ કંઈ છે,

જોખન જોર ભરે છે એના અંગમા રે !

દર્પ ત્રિષા નિઝખી પિયુ પામે,

લોચન ભોચન માદિ વિગમે,

પ્રેમ પગ્ગપગ જામે પૂર્ણ પ્રમગમા રે !

રાગ પ્રમજ, મનોદર, ઘેરો,

દારક નાલુક દેવટી કેંગ;

કરતો વિવશ નમેંગે છેક અનગમા રે !

હૃદ હોર ચરણો ત્રિપ પામ,

મોટ કંઈ મધુક મુખ દામે

ધમનો ભામે વીર કશવ નિહંગમા રે !

પિન્ડ પ્રદેગ જલે જવગણો,

મર્જનનું દગી પાન ધગણો

આવી દવે ત્રિપ પામ ભગણો મગમા રે !

મિયાને માર્થના

મને તુ એક દુનિયામાં રખે ઠપકો, મિયે, દેતી !
રહી એ એક ઠપકાની મને પાવા : રખે દેતી !

થડ્યો સંગીતને નાદે : જન્યો ચકચૂર હું રસમા :
તને સ્વર જો સુનાવું તો, અરે ! ઠપકો રખે દેતી !

નહોં એ નાહી, ખાલે ! કદર કે પામરો સમજે :
કદરની ના મને આશા ! કહું, બેદિલ રખે ઠહેતી !

ન હાવાં કાલ પશુ, વ્હાલી ! જતો રસપૂર્ણ જીવનનો :
નહોં દોલત તહોં મારી : રખે કંઈ મોદમાં રહેતી !

ખનાવીશ કેક જો કે હું તને જાવના ચમકારો :
ગરીબી તોય રહેવાની : રખે મદ્દ ગર્તમા વહેતી !

કદાપિ ના સકીશ બોલી ફરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો :
કુખી રસમાગરે પડના જના ઠપકો રખે દેતી !

મુખ્યાને મંથોધન

તને રાખુ દરેકા નેદબ- દેવે ન્હાની ।

કદી તકમીઠ તોપખુ થાય તો કદીયે ન્હાની ।

નિયા નિયત । ગણી દીનના મારી ઉપર

જરા કર્મ મરકડી મરેવાય તો મદીયે ન્હાની ।

“ દયા મેળી થના મુખ્યા કદી સકશે ક્યાથી ? ”

નિચાની એમ મરે- મુખ્યાના મદીયે ન્હાની ।

ખટ્ટ સમમાળી જે તુ તો ન હું ઓછો અદર

અમે તો મર દિઅમ ન્હાની વહીયે ન્હાની ।

કડીને ખ્યાન ખાતે । આય જે મદીયે ન્હાની ।

મદી અમ આમગી મોતે પડી વહીયે ન્હાની ।

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

નહિ નહિ કેદા તારે શબ્દે જરી લઘુતા ધરે :
 નહિ કયમ હજી માયાની એ તને જડતા મટે !
 હૃદય પણ શું બૂલે ? આસ્થા કે ? નહિ સાંભરે,
 પ્રાગૃય ગસની આહ્વી'વસ્થા ? મખે ન ધરે ખરે !

નહિ રસ, સખે ! આત્માનો એ કદાપિ કમી થનો :
 રસમય લસે આત્મા તો એ અરાચરમાં છતો !
 સ્મરણ કરજે માટે, બદાલા ! સ્વરૂપ તણું, અને
 મકલ્પમયતા ગ્યાને આવી પછી મળજે મને !

આશાગીત

અહા ! ના આનંદ વર્ણવે સ્વર્ગે આત્મા પડે, આશા !
જાણેશો આર્ત એ મો એ સ્વગ્મનાને ત્રે, આશા !

ખરે ! શુ આવશે ત્યાં ફરીશુ સાથ એવો દિન,
હાપિ એહને જાગે ? કરે છે શુ ખરે, આશા ?

અને શુ ફરશે આખિય જામ એ દુઃખ દેવાનો ?
જાને એ આવશે સાથે ? દયા કરી કરે, આશા !

નહીં પરવા જગ જામને કરીએ નશુ અંદિકની
જ સતોષ ને તેને, મને તો ઉદ્ધરે, આશા !

નિદાશુ હા ! લવિયે ને ધરી પણ નેનમ જૂનો,
મખાનો સૌમ્ય, દેયુ તો મુખે લગમા તરે, આશા ?

મને મારી ગઈ આગ્યા મન તર ગાનમા, દેરી !
જાને એ દિવ્ય જીવનને જા ને જાણે, આશા !

અનામી નામ

અનામી નામ તારુ હા ! સખે એ રહેવાનું !
 નહીં મારે કદાપિ કોઇને એ કહેવાનું.
 તને પણ આખરેજ પ્રતીત છે રનેહી થવાની :
 નહીં મારે અહીં સૌહાર્દ સુખ હા ! દેવાનું !
 મરે આરમાન તુ, હું તો હજી પોપું પાંખો :
 તને દેખાય ક્યાંથી રૂપ મારા જેવાનું !
 છતાં સાચી પુરાની પ્રીત તારા આત્માની :
 મને સરન્થું જ આત્મ વિયોગ અંતર સહેવાનું !
 તથાપિ એક દિનની સાલરે આશા ન્યારે :
 રસીકા કોઈ જીવન સાગરે છે વહેવાનું !
 અને ન્યારે અનામી વિશ્વને પ્રહાલું એ નામ :
 રતિદાસ અર્ચના વીળા મુખે છે સેવાનું !

પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારા મને મીઠા સદા લાગે વ્હાલી !
છતાં આત્મા સદા ખીજન સ્વરો માગે વ્હાલી !

તને ચાહું હમેશાં પોષતો આશા અંતર :
છતાં સંતોષ હાવા ના ખીજન રાગે વ્હાલી !

નહોં એ છે અગ્નિયો રાગ છેક તને ખાગે
મુજે તેવી સ્મૃતિ લહરી તરે વાગે વ્હાલી !

સખી ! ને સાલજે હિન્દની કે એ બાની;
મુખે જમજેદ આત્મા તો બધા ત્યાગે વ્હાલી !

અને અઘાડમા પ્રતિશબ્દ ફેલાતા, આખર
પુરાની પ્રીત સાચી અમથી જાગે વ્હાલી !

રત્નની માગણી

રત્ન ત્યાં હસ માનસને, સખી ! હાવા દેવી
વ્યથાઓ રનેહની સૌને, સખી ! માઠી રહેવી !

રત્નો સાથે ખલુ કીધુ જગ કંઈ મીઠા ગાન
જવા દેવો ઘટે માયેકની મરજી એવી !

જવાનુ જો ખધાને એક દિન ત્યાં આત્માને,
વે જુદા થતા કંઈ કાન તો સ્થિરતા લેની !

મન સલામશે એ માનમે પણ મેહીને,
ત્યાં રહેશે મમાગમની તને જેની તેની !

નધુ તો રાખજો જૂનુ નવુ કંઈ સલામી,
મળા નિજ વાસમા વાતો, સખી ! પડશે કહેવી !

૪ મેત્રને આમંત્રણ

તપની રાને મુખ્ય ! તપે સૂચ ધામમા રે !
ગુરુબાની ગભીર મંગેવર નીતન પામમા રે !

એહી છ માટે નમનલુ
નદિ આ જડ પાણીનુ નદાલુ
જાનવગનુ ગાલુ આનમ વાસમા રે !

દોન ને યાન ને મીડી,
અરુણી ને માયાની હીડી
મોદાધીન પચા તુલ્યર્થ પ્રામમા રે !

✓ જાન મમી રાતિ ના તેમા
બોગા રે ! ભગમાયો મેમા ?
શ મેડો દગ ખોઈ અવિઘાખાસમા રે !

આન, સખે ! દાવા તો સાથે
ગોનાન્યા મને નાથે !
દને અદ્યે કાથે નિર્મન કામમા રે !

રજની માગણી

રજ આ હસ માનસને, સખી ! દાવા દેવી :
વ્યથાઓ સ્નેહની સૌને, સખી ! માઠી રહેવી !

રહ્યો સાથે બહુ કંઈ જરા કંઈ મીઠું ગાન :
જવા દેવો ઘટે : માસેકની મરજી એવી !

જવાનું જો બધાને એક દિન ત્યાં આત્માને,
ઘટે છૂટાં થતાં કંઈ કાલ તો સ્થિરતા લેવી !

સદા સંભારણે એ માનમે પણ સ્નેહીને,
નૃપા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી !

બધું તો રાખજે જૂનું નવું કંઈ સંભારી,
મળા નિજ વાસમાં વાતો, સખી ! પડશે કહેવી !

મિત્રને આમંત્રણ

તપની શાને, મૂરખ ! તાપે સૂક્ષ્મ ધાત્રમાં રે !
ગુરુખાની ગંબીર સરોવર શીતલ પાસમાં રે !

સ્નેહી છે માટે સમજાવું :
નહિ આ જડ પાણીનું ન્દાવું :
જ્ઞાનસ્વરનું ગાવું આનન્દ વાસમાં રે !

દોષન ને કારત બે મીઠી,
ઝરણી તે માયાની દીઠી;
મોહાધીન પડ્યાં તું વ્યર્થ પ્રવાસમાં રે !

✓ જ્ઞાન સખી શાંતિ ના તેમાં :
બોળા રે ! જરમાયો શેમાં ?
શું બેઠો દગ બોઈ અવિદ્યાખ્યાસમાં રે !

ચાલ, સખે ! હાવાં તો સાથે :
મોહાધ્યા બંનેને નાથે !
હંમે મદશે હાથે નિર્મલ દાસમાં રે !

:

રજની માગણી

રજા આ હસ માનસને, મખી ' દાસ દેવી
વ્યથાએ એકની સોને, સખી ' માટી રહેવી '

ગથી સાથે બહુ કીધું જગ કંઈ મીઠું ગાન
જવા દેવો ઘટે માનેકની મરણ એની '

જવાનું જો બધાને એક દિન ત્યા આત્માને,
રે છૂટા થતા કંઈ કાન તો ચિંતના લેવી '

મગ સલાગે એ માનમે પણ રેડીને,
ત્યા ગ્હેમે મમાગમની તને જેની તેની '

બધું તો રાખજો જૂનું નવું કંઈ મહારી,
મગા નિજ વાસમા વાતો, સખી ' પડે કહેવી '

મિત્રને આમંત્રણ

તપની શાને, મૂરખ ! તાપે સૂક્ષ્મ ધાસમાં રે !
ગુરુબાની ગંભીર સરોવર જીતલ પાસમાં રે !

સ્નેહી છે માટે સમગ્રવું :
નહિ આ જડ પાણીનું ન્હાવું :
જ્ઞાનસ્વરનું ગાવું આનમ વાસમાં રે !

દોલન ને કીરન એ મીડી,
ઝરખી તે માયાની દીડી;
મોહાધીન પડ્યાં તું વ્યર્થ પ્રવાસમાં રે !

✓ જ્ઞાન સમી શાંતિ ના તેમાં :
બોળા રે ! ભરમયો શ્રેમાં ?
શું બેડો દગ બોલ્યા અવિદ્યાધાસમાં રે !

ચાત, સખે ! હાવાં તો સાથે :
બોલાવ્યા બંનેને નાથે !
હંતે પ્રદક્ષે હાથે નિર્મલ દાસમાં રે !

બધા જાખા તારા, વિધુ પણ મહી તેજ ન મળે,
યથેહુ અધાર પચિક તરુછાયાથી સપળે,
નહી ચાએ તેમા ચરણ, દિય તો દૂર ફરતુ,
મળે ! બીજે તો ક્યા ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતુ !

નથી તે શુ ક્યારે લાણુ વિરય એવી અનુભવી ?
શૂરવી જીડાણે અસર મહસા અદ્ભુત નથી :
નિચારો રેલીને પ્રણયરમ સર્વ ઉબરે,
અને નહાતા નહાતા હૃદય હૃદયાર્લિંગન કરે !

બને ત્યારે આખો મૃદુલ શિશુના સ્વપ્ન સમ, ને
જતી બાસે સ્વર્ગ સદૃજ શિરના સ્વપ્ન નમને !
ફરી પાછુ ફરુ લાણુ અનરમા વામ વસતુ,
અને અધારાથી ચરણ નમજી મીઠા ખમતુ !

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના

(મિસિઝ ગ્રાઉલિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

કહે, કે ચાહે છે : ફરી ફરી કહે, કે નિગરથી
મને ચાહે છે તું : કવિવર ! મુખેથી વચન એ
લખ્યું કાવ્યે તેવું પરજન તણું ફૂજત બને !

વિચારી લે, બહાવા ! રસમય દુહા વગર એ
નદીતીરે, ખીણે, અગર ગિરિપૃથ્થસ્થિત વને,
બધી લીલા સાથે નહિ કદી વસંત પ્રગટતી !

પડ્યા દૈવી જેવાં મધુર વચનો કે શ્રુતિ પરે,
હતી અંધારે ત્યાઃ પ્રિયતમ ! પ્રતીતિ નહિ થતાં,
તને ચાહું છું, એ ફરી પણ કહે, એમ વિનવું.

કહે માટે, ચાહું, નિગર થકી ચાહું, પ્રસરતી
ભયે વાણી એ તો રજત જેં ઝલુકારે સરખી,
અને એકનોમા પણ નહિ જતો માત્ર વિસરી !

સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! એવું છે શું ? મરણ મુજ શું સત્વર થતા,
તને ઓછું આવે કર્મ પણ પછી જીવન મહી ?
અને શું આ મારે શિર કબરમાં ભેજ પડતા
તને જાખ્યા લાગે રવિકિરણ કાશાતર અહીં ?

સદા તારી, તોયે હૃદયગત આત્મી મધ શકું,
નહીં એ જાણેલું : તદપિ કથમ હાવાં જઈ શકું ?
અરે ! મૂકી દે રે મરણ પરથી, જીવ ! મમતા !
અને હાવા, પ્રેમી ! પ્રણય વરમારી નયનથી,
પ્રિયાની સામે જો; શ્વસન કરે મારા મુખ પરે !
અને જે ખાલાઓ પરમ પદવી અર્પણ કરે,
ઝમીનેની સાથે, પ્રણયમુખની ખાતર મથી,
કરૂં હુંએ તેવું : કબર દઈ આપી, જગતમાં
રહું તારી સાથે, નયન પરનું જીવત તજી

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે! મારી સાથે પ્રણય કરવો, તો પ્રણયના
 વિના ખીજા માટે નહિ, નહિ જ આવું મન ઠહી
 "સ્મિતો માટે ચાહું, દગ મધુર માટે, વિનયથી
 ભરી વાણી માટે, અગર દિવના એક મગ્ધા
 તરંગોને માટે, અમુક દિન જેથી મુખ થયું."
 ખધી એ ચીજને તો પ્રિયતમ! ફરી જાણ, અમનાં
 તને લાગે તેવી, અભિમુખ અને તુ પ્રથમથી
 થયો, તે એ રીતે વિમુખ પણ રે! યાવ વખતે!
 અને આવા મારા જાતભરિત લુછે નયન જે,
 દયા તારી, તેથી પણ નહિ, સખે! સ્નેહ કરતો:
 રહે કોક તારી નિકટ, ચિર આશ્વાસન લહે,
 ખુબે તે એ પ્રીતિ, મધ્ય! નિજ આસુ વિસરતા!
 ચહેા વ્હાયા! માટે પ્રણય જ તણી ખાતર મને:
 મહે કે જેથી એ નિરવધિ મુગામા અમરના!

વહાણાંચોને પ્રાર્થના

(અજબની ગીત)

રોનારૂં   ભીતરમા   રોણુ.
 હોનારૂં   ભીતર ના   હોણુ.
 દૂર   સખાનું   હેયું
                  સાથે રોણુ ને ભેણુ!

વહાણાંચો! વહાણાને કહેજો!
 સાગરમા તો સાથે વહેજો!
 રહેવાના   એકાખીભના
                  સાથે સૌ રહેજો

ગાનવિમાન

સખી ! એ દૂર માનસના મને મપનાં લાસે :
હવે ચાકયો બની લાચાર પશ્વતના વાસે ।

વસ્યો વર્ષો ઘણાં : વર્ષો ઘણાં ઘોવાં ગાત્રા :
ન પોપી પ્રાણને દાવાં શકું ધરડે ધાસે !

દુગે દુગ સ્નેહની તારા સખી જાણું તારી :
નહોં પણ પાંખની સકિત હવે મારા આસે ।

રહ્યું કર્તવ્ય પણ ના, જો ! સજ્જો આકારો,
તરે કલદંડે તારો નિર્મયે હસતો હાસે ।

પ્રિયે ! પ્રેરાય જો તવ દિપ્ત ગાનવિમાન હાવા,
મહી બીડી શકું મેઢાંચું મછી કણ્ઠમાં પાસે ।

।મત્રને નિવેદન

વદને બહુ નીર લરાય, સખે !
 તતુ એતન માત્ર દરાય, સખે !
 જલને પડે સધજે નિરખુ .
 નિરખું નહિ નેહ જરાય, સખે !

કર વહાર, મખે !
 કંઠ સાર, સખે !
 હૃદયામૃત માર્દવધાર, સખે !

લવમાં તવ એક સદાય, સખે !
 નયનો દયને જ ચહાય, સખે !
 નવ ઐહિક આશ, હૃદા સહ જો
 હૃદયે થકી સિધુ તરાય સખે !

वत्सलनां नयनो

तिमिराशयना गङ्गे पडता,
 सपना विधुरा नजरे मडता :
 सट्टे ते, पणु डेम शकाय, सजे । सद्धी
 वत्सलना नयनो गडता ।

नद्धि ते छट्ट टापभर्या नयनो :
 पणु निर्भय नेदसरोवर सारस-
 युग्म समां परिपूर्यु हयारम :
 ओ नृपभी द्विना शयनो ।

(અંજની ગીત)

" ભાગ્યે, કે વહાણાંઓ ! મળશે :
 શાધે, કે વહાણાંઓ ! જડશે :
 ઠોકે, કે વહાણાંઓ માટે
 દારે ઉપડાશે !

" માગે છે તે તે કામે છે :
 શાધે છે તે તે પામે છે :
 ઠોકે છે તે તે વહાણાંને
 દારે ઉપડાશે ! "

પ્રવાયલો જુલજુલ

(અંજની ગીત)

અંધારામાં   જૂગએતો -

સૂચાએ   ધૂરાએતો -

દારગારે   ધૂરાએતો -

ધાયવ દા ' જુલજુલ '

દેખાને સાથી એ ખેલે ?

સાથી એ બેલાએ બેલે ?

જિજ્ઞાસે એ સાથી ડાલે -

ડાલાવે જુલજુલ ?

(અંજની ગીત)

આખાડાળે	કેયક	ખોલે :
મહારે	મોરસિયા	ખોલે :
બહાસાઓ	પોદયાં	હિડોળે :

જાવું ત્યાં હાવાં !

આંખડલીનાં	આંધુ	ખૂટયાં :
દેયાનાં	દારગિયાં	તૂટયાં :
રણુવગડે	લટારે	લૂટયાં :

જાવું ક્યાં હાવાં ?

૫૬

પવિત્ર ભોજન

(અજની ગીત)

શૂળે ના ભાખ્યું ને ભાખ્યો
તરસે ના મામવ ને ફાંચો
છોડી તે એવું સ્વામીનો
શબ્દ મુણી આપ્યો ।

હાના તવ ભાખ્યું છે લીધો
દેવોનો દ્રાક્ષામન પીધો
દુનિયાએ છે અળગો કીધો
સ્વામી, મામવજે ।

૧૪

(અંજની ગીત)

સાગર મોટા તાત દયાના !
એકલકા આધાર હયાના !
તારકે ! ધારકે ! વિશ્વરાયાના !
સ્વામી ઓ મારા !

પાવન તારૂં નામ કરાજો :
સુસ્થિત તારૂં રાજ્ય કરાજો :
ધન્ય તારી સકલ સરાજો :
સ્વામી ઓ મારા !

મનાવતાનું મૃત્યુ

અથુ ઉભરે આજ જનેતા અથુ ઉભરે આજ
 ન્હાય સકત આ વિ-ધ્યા શિખર
 તારાનો રનેદ સમાજ-જનેતા—

વર્ષ ગયાં થઈ રાજ્ય ગયા પછી
 આજ ગણું ગયું તાજ, જનેતા—

તાજ હવે નહિ જોય તું સદૃશ
 માનવ જાતિ સમાજ, જનેતા—

હુમ્મ યશે વસુધા પરથી નહિ
 તે તવ અદ્ભુત કાજ, જનેતા—

શુ જનની નહિ માત્ર શુરુ પછી
 છે તવ બેખ કૃપા જ, જનેતા—

હાવા થયું ભવસાગરની પર
 એકત્ર મ્હારું જગજ, જનેતા—

ઝઘાલાંઓનો ઉપદેશ

સાલગળે, ઝઘાલાઓ ! વચનો દીનના !
દીનપણું છે પરમ દયાનુ પાત્ર જો:
મોટા એ અધિકાર તમારો, માનવી !
અધિકારી હો જોના માનવ માત્ર જો !

એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
નિકટ સગાઓ સમજો લાઠ બહેન જો;
નીકો ન્હાની મોટી જે હવે તણી,
વરતું તેમાં એક અર્ધાંત્રિ વહેન જો !

હસનારાની સાથે હસવાનું થટે,
ગુનારાની સાથે રડવું તેમ જો;
એક બીજાનાં આસુડાંઓ યૂજતા,
હાથે સૂરો સી પુરવો સૌ એમ જો !

ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમા,
સધ્ગાએ સંતોનો એ ઉપદેશ જો;
દિવ્ય દયામાગર ! ધાર્યનાં આપજો,
દીન જોનો અથને એનો લેશ જો !

કાલિનંત ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહન્યોત્તિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળા ઘોર :

દૂર રથો ધરથી ધણો, પગમા લેસ ન જોર !

ઓ સ્નેહન્યોત્તિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

પરદક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદ પર પાડી પ્રકાશ :

એકજ પદ મારું, નહીં આગળનો અભિનાય !

ઓ સ્નેહન્યોત્તિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :

દોરો, તાન ! દયા કરી, પહોચું જોયી ધામ !

ઓ સ્નેહન્યોત્તિ ! દોરો . દોરો . દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા ચાહતો, પસદ કરવા તેમ :

પણ દાવા પ્રાર્થું, પિતા ! દોરો આપજ એમ !

ઓ સ્નેહન્યોત્તિ ! દોરો : દોરો . દોરો રે મને !

મેહમાનોને સંબોધન

મેહમાનો ! ઓ બહાલા ! પુનઃ પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારે પાપ, જે
દિનચર્યામાં પ્રભુ પામે પણ થાય જો !

મેહમાનો ! ઓ બહાલા ! પુનઃ પધારજો !

ઉત્તમ ગિરિશંજોના વસનારા તમે .
ઉતર્થા રંક ધરે, શો પુણ્ય પ્રલાપ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી :
લેશ ન લીધો લલિત હરોનો લ્હાવ જો !

મેહમાનો ! ઓ બહાલા ! પુનઃ પધારજો !

વસંત પ્રાર્થના .

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યવદા,
કરે વિહંગ વિશ્વના મધુર ગાન તારા સદા;
અને વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે,
ભરે અનિલ બાજકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો !

વિભૂતિ વિભુની પ્રમત્ત તવ નેત્રમાં દીપતી,
તૃપ્તા હૃદય દગ્ધની નિમિષ માત્રથી છીપતી;
સખી સકલ જીવની ' સદય દેવિ ' સાદાગથી
નમી ચરણમા અમે યુગલ યાત્રીએ આટલું—

વસો અમ સરીરમા, હૃદયમા, અને નેહમા,
ક્રમે પ્રકૃતિ સર્વથા પ્રણુવદાનની ચેદમા;
વિશુદ્ધ સુખના લનાકુસુમ જીવને ભમળે,
અપત્ય, પરિશીલને વિમલ ધર્મેને પામળે !

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યવદા,
કરે વિહંગ વિશ્વના મધુર ગાન તારા સદા '
અને અનિલ બાજકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો,
ભરે વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે !

સાગર અને શશી

આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગદન,
નિજ ગગન માહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !

જલધિજલદલ વિપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માહિ સરતી,
કામિની કોકિલા, કેલિ કુજનું કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સંબુદ્ધાસ ધરતી !
તરલ તરણી સખી સરલ તરતી,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સંબુદ્ધાસ ધરતી !

બાલ રૂઢન

પિતા ! પિતા ! જગત્પિતા ! તવ બાલકો રહે :
તવ બાલકો રહે, પિતાશ્રી ! ઘોષવા દે ! પિતા૦

મદ્દ કરી આપે નહીં, મોટા તવ સત્તાન :
નહાના નિર્જીવ બાલકો, પિતા ! અમે હેરાન !
તવ બાલકો રહે, ને નૈને ઘોષવા દે ! પિતા૦

નહાના પણ તારા અમે, નહિ એ કેને ભાન :
સારું કહેતા સાચને, દુનિયા કહે નાજાન !
તવ બાલકો રહે, ને આશુ ઘોષવા દે ! પિતા૦

અરે ! ધિક્કાર છે હુંને ! જન્યો પાપી . જન્યો પાપી !
પિતાની સ્નેહની આખો મહર્ષી શૂળી, અરે ! આપી !

તરફું ધૂળમા દાવા . બદનું પર ખૂબ મારું ખાક :
છતા ના આગ હોલાતી ! જન્યો પાપી : જન્યો પાપી !

ધડ્યો . ફગાવ કૃ ચેજે, નજરથી પાપને જોતો,
સજગતા નીચ ખાડામા ! જન્યો પાપી ! જન્યો પાપી !

પિતા ! આ પાપથી રક્ષો : સરણ મારું : દયા બક્ષો !
અરે ! હું કુટ્ટ શું મારું ? જન્યો પાપી ! જન્યો પાપી !

છતા મારું : પિતા ! મારું : દામા મારું ! મજા મારું :
અને એ તૂરની ઝાળી પડેલો દાસ ના ત્યાગું !

મંદાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, મંદા ! કહે, તે એ જુએ છે કે ?
અને આ આખની માફક કહે, તેની રૂએ છે કે ?

અને તવ નેત્રમા તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને,
વખત હું ખોડું તેવો છું, કહે, તે એ જુએ છે કે ?

સખી ! હું તો તને જોતા, અમે જોયેલ સાથે તે,
રમરતા ના શકું સહ ! કહે, સાથી સુએ છે કે ?

સગૂણી સુંઝી ચઢા ! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોપા
હૃદયના ધોર્ણ છું પડ હું : કહે, તેએ જુએ છે કે ?

ઠહાલાંને આરામ

(અંજની ગીત)

માગુ હો બહાવાને આરામ '
 યાચુ હો બહાવાને આરામ '
 પ્રાર્થુ હો બક્ષાના, સ્વામી '
 બહાવાને આરામ '

ઠહાલા, જે નાધેવા માગી
 બહાવા, જે સાધેના જાગી .
 પ્રાર્થુ તે રક્ષાના, સ્વામી '
 બક્ષાવા આરામ '

પ્રભુ પ્રાર્થના

નમુ નમુ જગત્પિતા ! નમુ નમુ નમુ !
દયા કરો કે સર્વદા પદ્મજી રમુ !

આજા પ્રભાણે નિ મહીના દેખને હમુ
તે હ નહીં હ તો બનાટી વિશે બમુ !

પાપોની મજા થાય તે નીચે પડી જમુ
જીતારો જગત્પિતા ! શાંતિએ પછી રમુ !

દુનિયામા બધે કોઈને હ દીન ના ગમું .
તમને ગમુ જો તાત ! તો ન કાંઈ તે સમુ !

પ્રેરો પ્રભો ! પ્રસાદ તે રાજ થઈ જમું
માનુ નમી નમી આજ કે રસેશમા રમુ !

(અંજની ગીત)

સર્વોપરિ રામીની સેના
 સુમનસ સકલ, હૃદય રસ જેના
 નાથ નિવાસ, ભુવન ઉતરે ના-
 એ તે કેમ બને ?

સર્જીને આમંત્રણ

આયો ને, મહિયર ! ઉત્તર જીવનજીવ ઝીલવાને જઈએ રે ।
પુણ્ય સર્વિય અવગાદનથી, મળ્યા ! અંતર પાર્વત ઘડીએ રે ।
આયો ને, સહિયર ॥

પ્રભુના ગિરિયા અર્પતરે ચાંત સન્નાસિવ નીર :
શમવે મનુકુલતાપને છાયા, તરુવર તીર ।

શીનલ મૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી । રેલી રચો જઈ લઈએ રે ।
આયો ને, સહિયર ॥

મૃદિક વિશ્વ વરસી રણા સુરમરિતાના ધોધ ।
લગિત કરી કથાતાતમને ગ્રેરે પ્રાણ પ્રમોધ ।

સાહી મળે, મળ્યા ! રનેલસુરગી : વારિ પરસ્પર દહીએ રે ।
આયો ને, સહિયર ॥ ઉત્તર જીવનજીવ ઝીલવાને જઈએ રે ।

પ્રાર્થના અને પ્રતિદ્વંનિ

“ પિતાજી ! બચાવો : બચાવો : બચાવો મહાસાગરે !
જીવ મારો બહુ મહારાય ! બચાવો મહાસાગરે !

પારાવરે દુરમન મળા મારે, પિતા વિના તારે નહીં બીજો માનવી.
દયાનિધિ ! તમે જ સહાય ! બચાવો મહાસાગરે !

નથી એકમની, નાથ ! હોડી : પૂજી છે ના થોડી પિતાજીના સ્નેહની :
મારે વાંકે રહે એ કુખાઈ ! બચાવો મહાસાગરે ! ”

* * * * *

“ મહાસાગરે દયા મહાસાગર ! બહાસાઓ, ડરશો નહીં !
નથી મંસાર પારાવાર ! બહાસાઓ, ડરશો નહીં !

હિંમતના દુરમન દૂર થાશે, પાછા પડી જાશે પિતાજીના શબ્દથી :
પ્રભુ જીવનમાત્રાધાર ! બહાસાઓ, ડરશો નહીં !

હોડી દાનવ ના શકે તોડી : વિધાતાએ જોડી બધાં નિજ બાંસની :
સ્વામી મંકટે ઉદ્ધરનાર ! બહાસાઓ, ડરશો નહીં ! ”

પ્રભુની પાઠશાલા

અમે એવા બધા ઘેતા . પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે એવા અને મેતા . પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમારામા કરો ના માય !

અમે તો મૂર્ખ ને કમાય !

છતાએ બાવકો છધએ : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેતા બધા એવા પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે મેવા અને એવા . પ્રભુની પાઠશાલાના !

છો બાખવાર દમાલુ દેવ
મનુષ્ય કુન્દનને કરો,

છે સાત બાખ સવાર રક્ત—
સમુદ્રમાં સામે ધસે,

હોએ નહો કરશો, પઠી
મહુ ગર્ભમાં નીચે જશે,

આખી સમર્થ સખા સદા
ગાનધિરાજ વિગજશી ।

નવલ નિવેદન

(સંગિણી આગામી)

આપે મને નંદવરાબો, ઓ તાતજી
આપે મને નંદવરાબો !
રૂંક ગરીબ હું છાબો, ઓ તાતજી
આપે મને નંદવરાબો !

શબ્દ સરોવર તારક ભર્તા ,
સ્નેહસુધા છવરાબો, ઓ તાતજી
આપે મને નંદવરાબો !

બૂખ દત્તી શિવની કરુણાની :
ભાખર શો ખવરાબો ! ઓ તાતજી !
આપે મને નંદવરાબો !

અહમ્મત પાઈ શરાબ કશાનો,
રાગ નવો ગવરાબો, ઓ તાતજી !
આપે મને નંદવરાબો !

નારા મદી નિજ સ્નેહે સુવાડી,
નર્મદાને ધવરાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

રંક ગરીબ હું ભાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !
આપે મને ન્હવરાવ્યો ! ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

અપાવરણુ માર્થના

અતરની શ્રુતિ ખોતો, ઓ તાનશ '
 અતરની શ્રુતિ ખોતો '
 વેના વાયક ખોતો, ઓ તાનશ '
 વેના વાયક ખોતો '

“ દિરઘયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિત મુલમ્ ।
 તસ્ય પૃષ્ઠપાવૃણુ સત્યધર્માય જ્ઞેયે ॥ ’

સુવર્ણમય પાત્રથી માથનું મુખ બંધ જે,
 હિનાદી આપ તું પૂરતું સત્યધર્મફલ તો '

વેના વાયક ખોતો, ઓ તાનશ '
 વેના વાયક ખોતો '

અતરની શ્રુતિ ખોતો, ઓ તાનશ
 અતરની શ્રુતિ ખોતો '

અનંત વાતસક્ષમ

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

મેં તો માનેશુ, કે જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

દુખ, દીન, નિરાશ, વળેવો,

દ્રશી દેખી શું રોયા ? પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

પકનિમમ્મ દના ચરણો તે

પોતે દયાથી શું ઘોયા ? પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

સ્વચ્છ કરી જમ્મો સદ્ગુના,

પ્રેમ વગાડીને ચોલા ? પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

મેં તો માનેશુ કે જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

તારક સ્તોત્ર

(મિ. મેસનના ઇન્દિરા સ્તોત્ર ઉપરથી)

પ્રભુ તારકની સદ્ગુ કીર્તિ કરો,
અવનીતલક્ષ્મી અને સ્વર્ગ મહી :
તેનું શાસન વિસ્તરે સર્વ જગે,
તેના રાજ્યનો અંત જ આવો નહીં;

જે છે સાઈ અને સાયું, એ સદુનો
તે છે આશ્વા અને તે છે એભેગાએ,
જે રા જિહ્વાનો, સવિતા છુતિનો,
જ્યા હર્ષ ખરા રહ્યા, તે ભેગા છે

આદિ, અંત, તે ઇશ્વર માણસ છે,
તેનું આત્મ સત્ ન કે નાણી શકે,
પણ માનવ દેવી રૂપ મહી તેના
આદિને અંત પ્રમાણી શકે

જે છે, જે હતો, જે ફરી આપનારો છે,
સનાતન, અનંત અદ્યક્ષાશિમ,
પ્રભુ સૌ શક્તિમાન, સર્વોપરિ ઇશ્વર !
ઘાનાપૃથિવ્યૌ, જોયો, તયારતુ ' 1

(કન્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માણુકની !
નવરંગ, પ્રકૃષ્ઠ, ગુલાબ સખી .
શ્રદ્ધા, મૂર્તિ મનોહર માણુકની !

નયને કંઈ નૂર નહું અણકે,
વદને નથી વતસલતા અણકે;
સખી ! એક જ તું ગમતી ખણકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માણુકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
સ્થિત બેઠે તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક હોહી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માણુકની !

હૃદયે શુભ, હિંદુવસ ભાવ ભરે :
પ્રણયામૃતની ત્રિષ ધાર ધરે :
સહચાર મહીં ભવ પાર તરે,
સખી ! મૂર્તિ મનોહર માણુકની !

‘નવરગ, અપ્રુષ્ઠ, ગુલાબ સમી
 મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માણુકની ।
 દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
 અહા ‘મૂર્તિ મનોહર માણુકની ।’

આપણી રાત

(કબ્બાલી)

શરદ પૂનમની રટિયાળી સદા,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

પદ્મે નવજ્યવન નૂર હતું,
નયને પ્રણયમૃત પૂર હતું;
હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમ તણી
કીધી વિશ્રમ્ભ વાતો રસીલી ઘણી;
કમ્પનાની ધમારત કૈક ચણી,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી ! "

તારું સ્વાર્પણ અંતરમાંજ લહું;
કયા અદ્ભુત એ જગ કોને કહું ?
રમરના જલ માંહિ નિમમ રહું :
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

રેત રૂપાળી, રૂડી, રમાળી હતી.

આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતી.

આખી ઉત્ખવ માફક ગાળી હતી !

મને સાલરે આપણી રાત, સખી !

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,

અગે અગનો ઉત્તમ ભોગ થયો,

અને આખર આમ વિયોગ થયો !

મને સાલરે આપણી રાત, સખી !

હમે આકાશી અદ્રમા, તારા લમે,

મને સાલરે આપણી રાત, સખી !

ગગન પૂનમની ગદિવાળી સદા;

મને સાલરે આપણી રાત, સખી !

પ્રાસંગિક

કસાપીને સંબોધન

મુરતાની વાડીના મીઠા મોરવા !
 બિજળના યા ઉરસાગર ઉદ્ધામ જો !
 નિર્જરતી મૌભાગ્ય સુદાગન જ્યોત્સ્નિકા
 નયને જગકે નમણુ નિર્મલ દાસ જો !
 મુરતાની વાડીના મીઠા મોરવા !

આજે ને અજગાજે આખડશી સખી,
 અંતર ઉપર ઉવડે આવમન જો !
 હેન દયાના વદતી વાજે વામણી,
 જોડે રવજ આકાશે અંજ દૂર જો !
 મુરતાની વાડીના મોઘા મોરવા !

નંદન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
 મધુરી કેદા આજે ગી ઉભરાય જો !
 મુરબીઓની માથે સમાજે સરી,
 અંતઃકોષે ગીના શી અથડાય જો !
 મુરતાની વાડીના મીઠા મોરવા !

“તત્સચિતાનું ભર્ગ વરેણ્ય ધીમહિ !”

માયત્રીના જૂનો બેઠક મત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માતું નમે,
 નમતો નાથે આન્મનોએ તત્ર જો !
 મુરતાની વાડીના મોઘા મોરવા !

હિંદ પર આશીર્વાદ

(રામ નાગેશ્વરી)

હિતારો હુ અમ દેશે ધમ્મર આશીર્વાદ
બાધવ દેશ થયા જાત્રત સો
એક રહી અમ દાદ ।

હિતારો હુ અમ દેશે ધમ્મર આશીર્વાદ

શનકો વીત્યા ભર નિદ્રામા,
કીધો પૃથ્વી પ્રમાદ,
પૂર્વજની ઉર્જાવળ કીર્તિની
ન કરી સાચી યા- । હિતારો

હવન વિગ્રહને નવ સમન્વા,
કેગતા નિષ્કલ વાદ
આજ કરી કરુણા નવ યુગનો
નવવ મુણાવો ના- । હિતારો

પરિપત્સારકાર

(સૂચના ગીત)

નવય યુગનો દિમે સૂર્ય આજે ઉદિત,
દિદ સંતાન ઉદ્ધસિન કરતાં :
ખાલ્લ વીરો અને ગ્રૌહ વીરો સદિત,
વીરમાતા તણા વું સરતા !
આદરો સંપત્તિ કાર્ય ઉઠરગમા,
આર્ય મંમારતું મુખ વધારો :
પૂજ્યો પરિપદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

પરિપદે છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવય આનંદ મો આજ રેલો !
મર્વના નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસના,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલો !
કેળવો દેશમા દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સન્નિધિનો ! પ્રથમ નિજ ધર સુધારો !
પૂજ્યો પરિપદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

હિંદ માતાને સંબોધન

ઓ હિંદ ! દેવભૂમિ ! મનન સ્થ તમારા !
હરીએ મળીને વહન ! મીકાગલે અમારા

હિંદુ અને મુસલમાન વિશ્વામી, પાગમી, જિન
દેવી ! મમાન રીતે મનન મો તમારા !

પોષા તમે સહુને. શુભ ખાનપાન બક્ષી
મેલા હજે અને તે મતાન મા તમારા !

રાગી અને નિરાગી, નિર્ધન અને તપગર,
શાની અને નિગહર મનન મો તમારા !

વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરા કબીર, દુયસી !
અકબર, શિવાજી, માતા સતાન મો તમારા !

સૌની સમાન માતા, મૌએ મમાન તેથી
ના ઉચ્ચ નીચ કોઈ, સનાન મો તમારા

ચાહો બધા પરસ્પર, માહો બધા પરસ્પર
એ પ્રાર્થના હજે આ. મનાન સૌ તમારા !

गायने।

હૃદયગીતાં

(જિહ્વાસ અને પરજના સ્વરોમાં)

ધીરજ ધરને, હૈયા તું મારા !

આત્મા સાશ્વત અમર છે !

હર થવાનું અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું હા !

સ્વર્ગોમાં સ્નેહે ભેટવું !

સ્વામીનો શબ્દ તો સાંભળી માનજો :

દેહી સાશ્વત અમર છે :

નવ કુસુમ નવ મરતું !

પ્રભુ નિકટ જઈ મરતું :

અયિ હૃદય ! ધૃતિ ધર

દિલ નજર કર :

વિરલ તરવર,

વિમલ સરવર,

સમીપ સુરજનભવન અગદગીતાં !

કાંતાની પ્રાર્થના

(રાગ ઐઠ મલ્હાર તાલ ત્રિતાલ)

વિશુ જે વિયસે, ચરાચરે હસે,
બધે વ્યાસ વમે ગમે તે ભજુ ।
પૂરે પ્રગ્જાને ।

પતિ કાત નર વિના નહિ અર,
અકન જગત નુખ મનર નરવર,
પગ્મ કારુણિક ચિતા ।

હુપાધિ શમાવે,
કમાણી કમાવે
જનોમા જમાવે
ન માફ ગઈ નરે હીમાવે

(સગ ભૈરવ : તાલ દાદરા)

હવે ચરણે પ્રભુ ચરણે દયાઝરણે !
અકસોસ, અકસોસ, અકસોસ ના કરો !

સંસારના બંધ તમામ તૂટયા,
સંબંધીઓના પાશુ દોર છૂટયા;
હવે રહ્યું શાશ્વત જીવવાનું,
પ્રેમે પ્રભુના પદમાં જવાનું !

પ્રિય પિય પરમ મુજ દિલને :
જલમાં, સ્થલમાં, સમગ્રી પલમાં :

શું કરું ? દયિત ! શું કરું ?
અમલું, અમલું : દિલને અમલું : શિવમાં અમલું !

વિરહાનત

(શાગ દિહોલ : વાલ દાદરા)

નહિ દંઈ એન પડે કયાય રે, સજની ઓ !
 ઘેરી ઘેરી પણ પણ સ્મૃતિ ગભરાવે,
 આખ ન મિચાય નહીં જામ રે રજનીઓ !

ચિંતનથી પણ કારવા, કરો મને ન ઉપાય
 સમજ ન હતી આવડી, વિરહાનકની જ્ઞાય !

બહુ બહુ યત્ન કરું, દિવને દિસાસા ધરું,
 તદપિ ન શાંતિ મને કયાય રે, સજની ઓ !

(રાગ બરવા જિન્ના . તાલ હાંચ)

કાંતા

સખી ! રમીએ લો રામ રગમા ?
હો મારી સાહેલી રે ! મારી સાહેલી રે !
રમીએ, રમીએ લો રાસ રગમા !
રગમા ને અગના ઉમગમા રે !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રગમા !
ભરી ભરતી હયાની ગદન ગંગમા હો !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રગમા !

સહુ સાથે, હો ! સહુ સાથે,
પદ પાડી ફેરો ફેદી !
ઉભય હાથે, હો ! ઉભય હાથે,
દઈ તાલ સરો, સુધરી !
તરો સ્વર્ગ નરન ભર્ગ ભરી નેત્રમા !
હરો નિસ્સાર સસારનો ભાર આનાર
આ દાર દોષમા !

૧ લી સખી.

લમે ઉઘાસપૂર, હસે હૈયામા દૂર,
વસે દેવો ના દૂર, સખી સંગમા, '

૨ છ સખી.

સખી ! શુ તારૂં રૂપ રચ્યુ તાતે અનૂપ ।
જીવન જગમા ।

૧ લી સખી.

અહો ! શામે શા આજ સુદરીનો સમાજ,
બને અતરનો પાજ, સરે સ્વર્ગે અવાજ,
સખી કાતા શિરતાજ સખી દીપન્તી !

કેતા . . . . .

દરતા, સરતા, તરંગે તરંતા,
કલાએ કરતા, મુબર્ગો ભરતા !

ભરી ભરતી દેયાની ગહન ગંગમા હો સખી ! રમીએ

છેલ્લું આલિંગન

• (રાગ જ્ઞાનપુરી ટોડી - તાલ મઝલ)

ભેટી લે પ્રાણ મારા
સ્વર્ગોમા ફરી તો છે ભેટવું !

પ્રીતિને ના પરદરો : તાવો !
પ્રભુને હિજગે, પ્યારા ! ભેટવું !

• ભવમા તવ આ મૈત્રી
હમેશા ગવારી, જનો નહી જૂરે '
મરણવા બનીને,
સંભારે તો, પ્રિય ! તરો, તારો !
પ્રિયોને પ્રભુને પંથે છે જવું !

परिशिष्ट

સ્મિતપ્રભાને

આરે મળું, આરે મળું, એની એ જ ઝંખનામા
સ્વપ્ન વિશે એકવાર ભેટ પ્રિયાની થઈ;
ઝટ દોડી ઝાડ્યો હાથ એટલે તો પાછી ચાલી
પરમ પ્રયાસ વતી હાથ છોડાવી દધ;
પિયુ ઝંખવાણો પડ્યો, પરિનાય તેનો નેહ
બીતિ બધી દૂર કરી સસ્મિત પાસે ગઈ;
સ્મિતપ્રભા નેવા માટે ખીજું કંઈ કરી ન શક્યો
એટલામાં અરે, હાથ ! આખ ઉતરી ગઈ.

એજ સ્મિતે હર્ષુ હશે કૃષ્ણનું રાધાએ ચિત્ત,
સુભદ્રાએ કુંતીપુત્ર મોહિનિ કયો હશે,
એજ સ્મિતે દુષ્યન્તની દેરવેલી હશે વૃત્તિ,
એજ સ્મિતે નગરાય સતીથી કયો હશે;
એજ સ્મિતે પુરુષ લુબ્ધ થયો હિર્વશીમાં,
એજ સ્મિતે વિશ્વામિત્ર દર્પને કયો હશે;
નહોં નેહ એવું સ્મિત કરી કરી-એમ બાણી,
પ્રીતમ મદાવસાનો ઘેસો થઈ કયો હશે.

સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર

(માલિની)

મધુર મધુર થડો વાય છે વાસુ આજે,
પરમ વિભક્ત રોલા અન્દિશાની વિરાજે,
અતુકુળ સઘળી છે દર્પની આજ્ઞા ચીજે,
અવસર નહિ આવે આ સમો કોઈ બીજે.

(અતુકુલ)

વધતું કદીને રાતે વ્યર્થ મારે વધારવું ?
ફરવાને જ્યાં વ્યર્થ મિલે ! આપે વધારવું.

(મંદાકાતા)

બાપો! આખા વપુ મહોં મુણી દર્પ અત્યંત એને,
આવી સારી ઝાલુમદિ નહોં થાય આનંદ કેને !
" યંત્રી વાગે પ્રિય પતિ, કદી તો પછી કેમ થારો "
નાખો! એકું કદિ-નહિ-મને શ્રેમથી હમ્ન પારો.

(રમેશ્વર)

સજ્જ એ ઝડપથી યહ રહી, નોકરના સુખદના અને વદી,
મદ મંદ પ્રિય સાથ જગિયુ, વાટમા સરસ દાંધ માઉધું.

(પુષ્પિતાશા)

રસિક સમજીને પ્રભા પામી, નયનથી જોઈ રહીજા મારી સામી;
કર મહિ કરને નખાની ચાલે, પ્રણય થકી પતિને પ્રિયા નિલાલે.

(વસંતતિલકા)

દેખાવ તો બહુ જ, મુંઝ આસપાસ,
શી ચરિકા ' કુસુમદામનિ શી સુવાસ '
આનંદ એ પ્રિયતણા વધતો જ ચામ્યો
ને છૂટથી પ્રસરિને મન મારિ માર્યો

(અનુદ્રુપ)

યવા લાગી મને ચિંતા, કેમ આનું હવે કરું ?
હૃદયી વધના હર્ષ—પરિણામ યશે ખરું '

(મંદાકાંતા)

બાપો ત્યાં તો વિકટ તરુની એક વિસ્તીર્ણ ઝાડી,
રેંતા જેમા દિવસ સમયે નીચ બોકો અનાડી,
તેમા સાથી કંઈ પડી ગયો વાનમાઠી વિરોધ,
આણ્યો તેના પર મન થકી તુર્ત અત્યંત દોષ.

(અનુદ્રુપ)

વિનોદ સહજો એ ક્યા કોણુ જાણે સમી ગયો;
વાતચીત પડી બન્ધ સ્વર' છેક નમી ગયો.

પૂર્વાભાષ

(સ્વાગતા)

વાર તો બહુ ગઈ ન હતી જ્યાં એ પ્રદેશ થકી મુક્ત થયા ત્યાં
અધકાર દળતા અજવાળું એ સુરોસિન મહાન નિહાળું

(સોરઠો)

મનદ સ્વરથી એક નાળું તમા વહેતું હતું
તે દેખીને છેક સર્વે તર્ક ફરી ગયા

(સ્વાગતા)

ત્યાં સુધી “ કદરહીન બહુ છે ” વાક્ય એ ઉચરતો હું અમા હું,
“એજ એજ જગ માહિસહુ છે” એમ શબ્દ નિહાળ્યા મુખમા ત્યાં

(પ્રતિપાત્રા)

જગન બહુ બહાન રાત્રી લાગે, અતિશય દૂર પ્રમત્ર વીણ વાગે,
ગગન પશુ ખુશી જણાય છે આ, પરન મનોહર રાગ ગાય છે હા '

(અનુક્રમ)

મસ્તકે પડવા માડ્યા શીન અમૃતનાં કણો,
ચાત કોપ થયો મારો તથા હૃદય વખો ધણો

(વસતિવિષય)

પ્રાણપ્રિયા મુજબકી હતી દૂર થોડી,
ત્યાં દૂર ગયો હૃદય સાચજ વૂર્ત દોડી,

દશોપિને નયનથી સહુ ફેરફાર,
છાતી સમી ફરી રવો ધરી થોડીનાર

(હુલો)

અનુ આત્મા આખમા, થયો ગળગળો સાદ '
પર જોવી નહિ શક્યો- ' પ્રાપ્ત-ક્ષમા-પ્રસાદ ' '

(અનુદુષ)

લગ્ન તેણે તણ દીધી સ્વસ્થ છૂર્ત મને કર્યો,
ખાલાએ ખાવમેષ્ટાવી ચિત્તના ખેદને દૂર્યો

(ગીત)

શૂ શૂ મેષ્ટા કીધી, તે વર્ણવવું નહોં ઠગિન ધાર,
અનુભવ રસિકો સમજે, ખીમને શૂ જાણાવવું વાર '

(અનુષ્ટુપ અને મંદાકાવા)

સખે સ્વપ્ન થયુ પૂરે ચાલી ગઈ વિલાવરી,
હું હવે સંભળાવું દે, નહિ જોડે ફરી ફરી.

ડાલે રાતે મુજ રામનમા અપ્સરા એક આવી,
યત્રો ઘોડા-નવિન-કરમા રાખીને સાથ લાવી,
મારા સામુ ક્ષણ નિરખિને પ્રત્યક્ષિતા લહે છે,
ધીમે ધીમે મધુર વચનો આ પ્રમાણે કહે છે.

‘ વિમાન લઈને સાથે, આવી છું આપની કને,
સ્વર્ગમા ફરવા ચાલો, આજા છે બાઈની થને ’

હિમા મારા તનુપર થયા હર્ષથી સર્વ રોમ,
આપ્તું સમ્રો પ્રિયકર સુણી દેહમાં ખૂબ જોમ.
તેનાં યત્રો ઉપર હજવે-ચાકે છું હું સવાર,
જોઈ જાયે તદ્દપિ નિરખું સૃષ્ટિ સૌદરસાર.

પર્વતો ચાલે છે નાના, રસા પાલકે જ્યેષ્ઠી;
સરિતા સર્વ મુક્તાની માલાઓ દોષ તેવડી.

જ્ઞેનામા તો થઈ ગઈ સખે પૃથ્વી અત્યંત ન્હાની,
ખીજા સર્વે પ્રદગણ વિષે ઓગળું એવે રાની !

આવ્યો ત્યાંતો પરમ સુખને આપનારો પ્રદેશ,
સાહિત્યોની વિવિધ સુખનાં જ્યા નહીં ખામી લેશ.

પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, વરસે છે સુધા સદા,
અંનરિક્ષ વિશે ગાય અપ્સરાઓ ત્રિવંશ

વૃક્ષોમાંથી પરિમત્ત લઈ વાયુ જે સંચરે છે,
સ્થાને સ્થાને હૃદયકમયો હર્ષથી તે જરે છે,
મીઠો મીઠો સ્વ કરી કરે પક્ષિઓ સર્વ ગાન,
કીડા કેરા મેદન નિરખી છેક બૂધાય ભાન.

“ખીજું જોવા નેહી દેવું આશા છે એમ આકરી,
માટે આપ વજો આમ, કવિગજ, કૃપા કરી”

હીંમો રસ્તો પ્રિય મખિ તણું વાક્ય એ સાબળાને,
છોડી દીધું અવર મધળું અન્ય માર્ગે વળાને;
ચોટીવાટે પવન લહરી આવવા માડી ગીત,
ધીમુ ધીમુ શ્રુતિ પર પડ્યું દૂરથી કોઈ ગીત

માંઝળા વિકૃતિ મારી આંખોમા મહમા મધ,
ઓગળ્યો સ્વર મેં એવું અપ્સરા સમજી મધ.

દેખાયો ત્યાં મધુર સ્વરના જન્મનો દેશ પાસે,
ઘાટાં વૃક્ષો મંદિ પણ નહીં ચન્દ્રિકા સ્પષ્ટ ભામે.

જોયો દષ્ટિ મિતમિત કરીને સ્વર્ગગંગા પ્રવાહ,
જેથી મારો ઝટ સમી ગયો ગૂઢ મર્ત્યત્વદાદ
દશાવે છે કરી કીડા ઘડુતો મનનો રમ
મજોડ પુનિનો પાસે રમે છે હસ સારસ

આખોમાથી મુખપર પડે જેમનું બાબપૂર,
તે પોતાની પ્રિય સહચરી પામ નાચે મધૂર,
ઘોળાયા છે પ્રણયગ્રસ્થી જેમના ચક્ષુપાડૂગ,
રાત્રીમાથે અનુભવ કરે દર્શનો ત્યા ગ્યાડૂગ
પશુઓ પક્ષિઓ વૃક્ષો પવનો પ્રસ્તરો મહુ,
ખૂબીદાર અહીં લાગે, દીમે આનંદમા બહુ

ઘોળા ઘોળા સજિ કિંગ્લુ જે તોય માથે ગળે છે,
તેથી તેને મરમ વધતી સ્વેત ગોલા મગે છે,
વચ્ચે વચ્ચે અમગ્લુ કગ્વા ચોન્ન દીપો જણાય,
પાળી માથે ગિન મમયના બૂપણો ત્યા તણાય

પારવર્તન પામે છે ચીજો ત્યા આમપાતી —
જન્મમા ગ્યના જોગો તરુ-નાગક-ધામની

એ સૌ ગોલા તજી દઈ દેવે ધ્યાન ખીજેજ જાણ,
આદા' પાસે મધુર સ્વ એ વીણુનો સભળાય,
જનકુ જેના અન્ન ગુણથી વ્રતિઓ મદ થાય,
ઝાઝુ તો શૂ પણ અવયવી ચેતનાએ બુધાય

અરથી થઈને પુન્ધ વાયુએ મદ વાય છે,
વીપ્લા દારે ખરે ઈર્ષ મોહિની મત્ર ગાય છે

થોડે થોડે પરવશ થયું, સર્વ માર્દ ગરીબ
દષ્ટિ ઝાખી, જડ બની જતા દૂર દેખાય તીર,
પામે આયુ ન્યન તદપિ તે મેં નહીં કાઈ જાણ્યું
શદ્ધિ માર્દો મન પત્રી અપ્પરાએજ આણ્યું

જ્યાં ! આખો ઉગાડીને જતરું છું વિમાનથી
બેરે રે, દાખ ! એમાનું મારી મામે જગ નથી

નીચે જાડો શ્રુતિપથ થકી ઉતરીને ફરે છે
ઝીઝો મીંગે વિગત અંજ એ ચિત્તમા શું ફરે છે ?
ક્યા એ મને અજ્ઞાન ગ્યના આપથી જાય જોડી ?
એની કેમે અમર ન પડ જોકમા જાઉં મોડી !

કેની પાસે દત્ત જાણુ અપ્પરા કાપુ એ દત્તી
એ વિચાર વિશે મારી દશ મુઝાય એ મતિ

જાણુ છું કે અંજ અજ્ઞાન એ જગ એગણુ છું,
તેણે શાંતિ નહિ હૃદયને યાય એવોજ ! છું
ઠાઠા રોડો પર શ્રુતિપથે જે પડેલો દોષ, દાખ !
એનો એ છે-અવિનિર્ગમ, એમ શાથી જાણાય !

પૂર્વાસાધ

સ્વપ્ન અદ્ભુત એ મારે લગાય હોત જો કદા,
સર્વ નિશ્ચય થાતા તો સતોષી રે'ત સર્વદા

રે' હૂં ક્યારે ફરી નયનથી સ્વર્ગગંગા નિહાળુ'
જ્યોત્સ્ના તો એ ટળા ગર્ભ-ચયુ પામ અધારે કાર્ણ
દુર્ભાંગી હું શયન પરથી હાથ' નીચે પડું છું,
પાછું આવે નહિ તદપિ તે સ્વપ્નને હું રહું છું

જાણું છું નામ હૂં તોય જણાવું કેમ આપને,
અનુમાન જ હોવાથી જાનું સંદેહ રે' મને

પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

(પુષ્પિતામા અને દ્રુતવિલાસિત)

" અરર મુજ હરો નમીય કેવું
નથી મંગતું ક્યારે માન, હાથ ' " એવું
કહી પછી અરણ્યો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિના મુજ વેગથી રડે છે.

બહુ જ વિસ્મય એક મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂક બની ગયો;
પણ પછી જટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી હૃદયે ખરી.

રહ્યો પણ ગઈ એ જરાક ખાલી
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ બહોળો નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્તસ્વરે પછી કહે છે:—

" કીલ દયા ધરી માફ કરો મને.
દુખો થઈ કરું છું દુખો આપને;
અરર જીવિત આમ ભલે જતું
સદન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

પૂર્વાસાપ

ગુણ નર્થો મુજ માહિ એક સારો
નિજ મનમા, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો,
તદપિ પ્રણય શીદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયાપર ચાહના ધરો છો

વિધમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બાહુ માન ગમે અરે ।
ગુણવિના પણ કેમ જ એ મળે ?
મક્ત નિર્ભળતા થઈ શુ વગે ।

નર્થો નર્થો નર્થો ચોખ્ખ હૂ તમારે
જીનતર આ નથી રાખવૂજ માટે,
મનથી લઈ રગ હવે મઝ છ
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હૂ કે હૂ ”

નયનથી બહુ નીર મને પડે,
હૃદય ત દ કહો ક્યમ આ સહે ?
નય । તો મુખથી નન નીમર્યું,
તદપિ સુમન મે દળવે ર્ધુ

ધડક ધડક ચાય દાય ઝાતી,
ધોગજ રડી મુજનીય માન વાતી,
વન કમન જોધને કંદૂ છુ,
નર દગાઈ ત્વડાજ હૂ કંધૂ ૨ -

સામ (Psalm)

(સમીક્ષી આશાગોરી)

માર્ગો બનાવ, ઓ સ્વામી ! મને તર પથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તર મત્યની માહો, દીખવ વિશ્વસયાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

તુજ મેલું મુજ નારણુ કેરો દિનજર તુજ પર યાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

[સુધારણા પાઠ]

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તર સત્યમા, શિક્ષણ આપ દયાસ !
તું સ્વામી તારણુતણો દિનજર તુજ હિ ખયાસ !
માર્ગો૦

શાંતિ પ્રાર્થનાં

(૫૬)

ઓમ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન ! શાંતિ
સંકરો સંકટો શાપો, કૃપાધન ! શાંતિ

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાધન

સેવક હોધ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જાણે નથી જાણે ! કૃપાધન

સ્થાન ભવાટવી, ગાન પશૂનું,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાધન

(૫૬)

આ પિતા. કયા ફર દર્મો
 લક્ષ્યા મર્મો પડ્યા, રડ્યો પડ્યા ' પડ્યો '
 મને ન હતી આશા
 ખરે, પિતા ' મને ન હતી આશા '
 તેમા અચાનક ગભીર ગર્જરે
 દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત '
 સ્નેહવસ્તુ ' જ્ઞાનરૂપ ' અનન્ત '

ૐ

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાનત્ર દોરો હવે મને આપ૦
 રેતો હું આપનો છોરો હવે૦

જગતમા લટક્યો ગડું ઘાટે, વાટે મજ્યા કાગ ચોરો—
હવે૦ રેતો૦
 ગર્ત બધે પડતો ઝગડતો આતી રાત્ર નહિ ઓરો—
હવે૦ રેતો૦

ૐ

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(સગીત્રી આચાર્યોદી)

એક દરો ન મનાવો, મિગદર ' સ્નેહ૦

અન્ય અહીં નહિ દ્વાવો, મિરા૦

એક પિતા પગમેશ્વર સૌતો એ નિત્ર ઉમ બતાવો—

મિગદર૦

પ્રાણપ્રાર્થ કરી પુરપ્રાર્થણુ દેશ મિશેર પતાવો—

મિગ૦૦

(૫૬)

દ્વાનાઓ, શામાદ સતાવો ?

સાંઠ કગો જે તેમ બતાવો '

પગમેશ્વરમા પાપ પતાવો

માગુ એ હારા '

વિશ્વપિતાના આપણુ બાનો

માકડમા તો નાચે ચાનો '

વસુદાની રાત્રીમા મ્હાનો

માગુ એ હારા '

(૫૬)

પોકારે બેસી બારણે, બહાલા ' ઉઘાડો દાર;
બહાલા ઉઘાડો દાર, ઓ બહાલા,

પોકારો

દેયુ દેવાલય ખરે દીન દયાનુ દાર,
યજમાનો માનવ બધા સારાનો એ સાર.
ઓ બહાલા, ગાને લગાડો છો વાર,
બેસો દાર, આવો બહાર, આલુધાર '

પોકારો

અનંત સહચારની માર્થના

(૫૬)

અત્યારે અમમદી મળાએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
હૃદય પગપર હળાએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે

લગે થયા તે આપણો પ્રભુ ધરમા સહબન્ધ,

સ્મરણ કેરૂં, બોલી તહીં ' શિરને સોપ્યું સ્કન્ધ ' ! અત્યારે

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવી ! દેવી ! દેવી ! ખોમાવી એ ના શકું
નારા હૃદયના દ્વાર ખોમાવી એ ના શકું.

મસિન ઠરું હૈયુ હજી નહિ તવ આસન પાત્ર,
સ્વયંસતાં પશ્ચતાપમાં શુદ્ધ હજી નહિ ગાત્ર
ઓ દેવી.

૯૬

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

આવો ~ આવો આવો, દેવી
આવો આવો આજ !

માગૂ આવો આવો, દેવી !
માવો આવો આજ !

ફળની ખીને છે નવી નિર્મલ ધવળ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણુ હૃદયે પ્રકટે આશ
સ્વામીના દયાળુ દેવી ! કરશે ના નિરાશ
માગૂ કરશે ના નિગમ

દેવી આવો, આવો, આવો,
આવો, આવો, આજ !

~

૯૬

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, નાથ, દીન
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન

દીન છતાં અમે બચ્યા તમારા કરુણા સુધારસ ઝગજો
ઓ પિતા, કરુણાં દીન

ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયન માહી ભરજો
ઓ પિતા ભર્ગ દીન

કુસુમની બિમારી

કુસુમ માઈ કરમાય, અરર ' હૈયુ બરમાય,
ઉડું ઉડું શરમાય સખે, શુ કરી હવે ?

“ દાવાનબમા દેશના બહુ બહુ કુસુમ હણાય
સહુ તે જીવન પામવા તાત સમીપ તણાય ! ”

શ્રુતિ સ્વર્ગોની તોય, જીવન જોનાથી સ્હોય,
નયનધારા તે ઘ્હોય, સખે, શુ કરી હવે ?

સૌમ્ય સ્નેહોને ધામ એકવાને આરામ,
કુસુમ નિરખુ તે આમ ! સખે શુ કરી હવે ?

પતિપત્ની સંવાદ

સ્નેહ અરણી ! સખી ! સ્નેહ અરણી !

૩૫ વપુ શોભાય :

દેખી દિલ લોભાય !

આવ, બહાનની પાસ આવ :

સુંદરતા ખાસ લાવ :

અંતરની હાવભાવ

લેશ, સખી ! ના છુપાવ :

સ્વર્ગોની સાચી સરણી !

કૃપાના છે નિધાન :

પ્રાણના છે છ પ્રાણ :

હું તો દાસી અન્નપ્ર :

મને આવું શું માન !

અહો સ્વામી સુન્નપ્ર !

કરે આહે તે પાન :

દેહીએ દીધેલું દાન !

કુસની કામિની ।

દિસની દામિની ।

યમની યામિની ।

વ્રણની વામિની ।

સહુ સંતાપની શામિની ।

મીડા કંઈ હરજો છ

દીડા કંઈ કરજો છ

ઉદામે કરજો છ

ભાગ્યોદય હરજો છ

માગરિયે સરજો છ, રાજ ।

શાસ્ત્રોપદેશ

(રાગ ખટાઃ તાલ ચતુસ્ર જલિ ત્રિતાલ)

સદા વચન ઝડત બેલોને ।
અતિસય અહિત રથુ અસતમાઃ
સાચું કલા યદી હાનિ બને થાય,
તદપિ ન છતર ધર્મ મતમા ।

સત્યમેવ જયતે

ના દુરવાતુઃ ના દુરનાતુઃ
નિરત ગહન પ્રત કલિન વિપમ સતે પરમ સાધુ તણુ ।
ફલ પણુ તેમા ધણુ
શાસ્ત્રો બોધે એવુ ફરી ફરી
ખરૂ હવ્ય નિજ બોલોને ।

કાંતાનો ઉદ્ધાસ

(તમ જિવાન તાલ ત્રિતાલ)

આજ ઉદ્ધાસ ઉદ્ધાસ અતરમા થાય !

સ્તુરે ઉઝાણોમા હાસ,

સ્વર્ગ સરીખો ભાસ,

દિવ્ય દશાનો રામ

રાગિણીઓ ગાય !

નિહાળીને સૂણી જખી,

પ્રીતિ વધે, ને આકર્ષે, હૈયુ હવે નહાય !

કાંતની સ્મરદશા

(સમ સૈન્યીઃ તાલ ત્રિતાલ)

હા ! અગન ધરકની જાગે !
હા ! અનહદ લગની લાગે !
સંસારે મસ્ત છું !

તન, મન, ધન મધુ, જલસમ વિગલિતઃ
હા ! હા ! હો ! મસ્ત છું !

મુનનુ હૃદય સદ વગગી,
દાણુ પાણુ નવ કરું અગગી;
નયનમુમલ્લિ સિર કલગી !
હા ! હા ! હો ! મસ્ત છું !

ધરક છે શી ચીજ તે કવિ મસ્તને પૂછ્યું ધટે,
દિલ મુનેરી પાત્રને વૈરાગ્યથી લૂછ્યું ધટે;
આતશે ધરક તે છે, જેમાં સર્ગદર બસ જાય !
કેરઆને વેદે કહ્યું : તેમાં અહતા જલ જાય !

વિભ્રુતિ વિરલ પરમની,
વિમલ, સુખદ, શી રમણી '
નવન કુસુમ શી નમણી ' .

ક્ષણ પણ ન કરુ અળગી '
મૃતગુ હૃદયથી વળગી '
નયનસુમણિ ચિર કલગી ' .

પારાવારે હો મસ્ત છુ

કાંતને સંબોધન

(સગ કિઝોરી : વાલ ત્રિતાલ)

શા બહાશા લાગે નેલુ તમારા કોડીલા કુવરજી !

ઉછાળા મારે ચૂર, તનમા ધમે પૂર;
નૈનમાં હસે નૂર, ચિતાઓ કરે ચૂર !

ઓ મારા ખ્યારા ! મારા ખ્યારા ! મારા ખ્યારા !
રેશાવો રતિધારા ! ખેશાવો ખેત્ર સારા !
કોડીલા કુવરજી !

અમિ સુવીર ! હૃદય કીર ! નિકટ નીર ! સુખદ તીર !
ધર ને ધીર કા ? ધર ન ધીર કા ? ધર ન ધીર કા ?
અંતરમાંના ઊમળા શા ખોલું ? જાણો છો મરજી !
જાણો છો જી મરજી !

હિંદીવીરોને સંબોધન

(સાગ પદ્માગ્રીઃ તાત વિસ્રમતિ દાદશ, વિસ્રમતિ દીપથંજી,
તથા ચતુસ્રમતિ ત્રિતાલ.)

પ્રમાદને   છોડી,
કીર્તિ તરફ   જોડી,
હૃદય સમરમાં ચડો,
આગ્રહથી   દોડી;

પાછી પાની જરાએ ના ધટે:

વીરો! કસાથી ના કરે લાખો શરો સામે!
દેશને ખચાવવા કે લોકના બચાવે માટે,
જખમ દેદી પડે, શ્રમ તનને ચડે,

જતાં અન્ય નહીં ધન્ય:

નવ કરો, નવ કરો, શ્રમ હરો,
હર ધરો જ્યાં ખરો, નયન ત્યાં ચોડી !

અંતિમ પ્રાર્થનો

(૫૮)

હોઆ રાણી મને આ સનાને પિતા !
મૃતુ તારકે સત્તજ હુદારી યો !
કેક નારકી દૃશ્ય ગનાવે, પિતા !
મને પાતકોને દયાથી તારી યો !

મારી હોહી ખરાબામા વૂટી ગઇ
મારી જોહી જા ! માયા તે લૂટી ગઇ
મારી હિંમત કેક જ પૂટી ગઇ
મૃતુ તારકે ! સત્તજ હુદારી યો !

મારા પાપ તણો અરે પાગ નથી
માગ અન્તરમા કરો નાર નથી
લવસાગરે અન્ય આધાર નથી
મૃતુ તારકે ! સત્તજ હુદારી યો !

૫૯

ବିଧିବଦ୍ଧ

ઉપહાર

૫. ૨ ઉપર ખંડો પાડેલા છે તે મુજબ વાચનું અગ્રેજીમાં સૉનેટ (sonnet) નામનો કાવ્યપ્રકાર મશહૂર છે તેનું આ અનુકરણ છે. તેમાં ૧૪ ચરણ આવે છે અને ચમત્કારવાળી પ્રામર્યનાઓ થઈ શકે છે

જુવાનીના પેરાડમાં કવિએ પોતાના સુકદ સાથે શાનના અનેક પ્રદેશોમાં વિહાર કરેલા તેને કુદરતની મુંદરનાવાળા કોઈ પ્રદેશમાં કરેલી આનંદવાનાના રૂપે વર્ણવે છે એ બ્યંબાર્ય વિના, કેવળ કુન્નના ચિત્ર તરીકે પણ વર્ણન હૃદયંગમ છે

સૌમ્ય વય દુનિયાના અનુભવના તાપથી હજી પ્રખર નહિ થયેલી માટે સૌમ્ય કેવળ બાલ્યજીવન નહિ પણ શાન-જીવનનું પેરાડ માટે મવારો બાલ્યમૂર્ચ ઉદય પામના જ જન્મ પર્વતના ગિખર ઉપર પ્રથમ કિંગ્ડો નાખે છે તેમ જુવાનીમાં કદપના અને જુદી જાયા આદર્શો બાધે છે માટે શૈવશિખરો

અને કુજો કુજો. “ આ કુજો કઈ? આ મયૂરો કોણ? મામાન્ય વાચના આ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં

પૂર્વોક્તો

૧૬ને પણ કાન્યા અને તેમનો ૨૨ પામી શકે છે તોપણ
આ સૌને (sonnet) લખાઈ તે વખત અમારા મનમાં
ખામ કરીને કહી કુળે જતી તે અણીને કેટલાંને ૨૫
અપિતા વધારે આકર્ષક પણ અને પહેલે દરજ્જે અગ્રેષ્ઠ
માહિત્યની કુળ બીજી દરજ્જે પ્રાચીન ગ્રીક માહિત્યની
કુળ, ત્રીજી દરજ્જે યુરોપીય સાહિત્યની કુળ અને એ
કુળોમાંના મધુરા તે એકના કવિઓ અને નાટકકારો નહિ
કેમ જે મણિશકર્તે લેન્ડો અને ગ્રિકન, એકન બાર્કી
અને માર્ટિનો, જિગન અને હીરોડોટસ, પારકાન અને પ્લેટો
પ્લુટાર્ક અને કાર્નોઈન, ગ-અ-ચ અને ટોનરટોઈ ઉપર કેંઈ
ઓછી પ્રીતિ નહતી દૂમા અને વીટન, લેસિંગ દૂગો અને
ગ્યોર્જ ઇનિયન, મેર્યુ આનો ૩ અને સેંટ બન પણ એમણે
ઠીક વાચ્યા હતા જુઓ જાયન્તી વ્યાખ્યાન એટલે
પ્રો બનવતરાયે ૨૧ કાન્તની જાયન્તી નિમિત્તે વાચેલું
તા ૧૬-૬-૧૯૨૮ નું મણિબાઈની કવિતા વિશે કેટલીક
અગત માહિતી ' એ વ્યાખ્યાન યુગધર્મ પુ ૪ ૫ ૨૭૫

નરગોના સમગ્મિન—તા ૧૮મ્મ છટ્ટી તરગો એજ
સ્વપ્રસિદ્ધો જગદ્વસ્યા ૧૧ સ્મિતોમા હપનર ભાવોનુ મિથ્રણુ
હીવાગો સજન છે પણ અમના મિન કેવળ માર્તિન ૧૮૧૪
-૧૮૧૭ ૭ ૩

કવિ માર્કે તર્કનાં અભિવિક આદરને લીધે તેને કુસુમે આપે છે તે, ગમતી ગમતી જતી એવી મરિતા પણ મનીષરતી હેમ તેમ ઉપર ધારણ કરે છે. આ ધન્ય દસ્ય જોવાને ભાગ્યશાલી થયેલા નરુઓ પણ તેથી ઉત્સુક બની ગયા! આજ્ઞાક્રમા આવના અમમ્મિનેનો વિવામ, કુસુમેનુ અર્પણ, રમિક ગમતીનુ તે ઉપર ધારણ કરવું અને પામેના તરબોનુ ઉત્સુક જનનું એ અર્થોમા કેમ રમણી તરફના કવિના રનેદનું અગ્રુટ મંત્રુ? અજન જે છેલ્લા ચરણની કથના અંતીર મનોહર છે

૧૬૨ સ્થાને? જલનની દવામા ધણા કાચ્યેદગારે કિડી ગયા થોડા જ આત્માના અનુભવના કેમ મલન સ્થાને મથવાઈ ગયા .

અને તેને-નેને એટલે ઉદગારને તુલિત મગખા ત્રીણામા છે મારે નરય

પૃ. ૩. હંધર રતુતિ

• મને ૧૯૧૦ મા પૂર્વાજાપ પ્રગટ કરવાની હૈંજા થયેલી ત્યારે તેના પ્રારંભમા મુકના ગેવી

અવતરે જે માનવી માનવી—દાનગમનાની પ્રાચીન દિન્દુ માન્યતાનો આ ઉદ્દેશ છે જે માનવી મનને માનવો

પૂર્વાભાષ

ઉઠેરે અવતાર લે. અથવા જે માનવી માતાથી-મનુષ્યજાતિની માતાથી અવતાર લે. કદાચ, જીસસ ક્રાઇસ્ટ મનુષ્યમાતાથી અવતરેલ અને તેને માનવી પિતા નહોતા એ ક્રિશ્ચન માન્યતા પણ અહીં ધ્વનિત થતી હોય

કર્તાને હિન્દુઓના મર્વ દેવોમાં શંકર માટે અનન્ય ભાવ હતો.

પૃ. ૪. મારી ક્રિસ્તી

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું શુદ્ધિપ્રકાશના ૧૮૮૬ના આગસ્ટના અંકમાં. તેમાં 'ક્રિસ્તી' શબ્દ અપરિચિત હોવાથી 'ક્રિસ્તી' શબ્દ મૂક્યો હતો અને નીચે કુટુંબોટમાં લખ્યું હતું કે 'એક નવાઈ તરીકે' એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

અન્ય દશા^૦ : મારી જગાએ કોઈ અન્ય હોત તો આ તોફાની દશા જોઈને કરી જાત અને ધીમે ધીમે સંભાળી સંભાળીને ગતિ કરત.

પૃ. ૫. સફરનો હતો^૦ : સફરનો શોખ હતો...જના આટલા બધાં વરસ કેમ ક્રુદ્ધાવ્યા વિના બેસી રહ્યો !

પૃ. ૬. મૃગતૃષ્ણા

આકાશમાં^૦ : આકર-આકરે ભાષાની છૂટ.

પૃ. ૮. માતાપિતા સ્મરણ આર્ત દિલે કરે છે-

આર્ત દિલથી મૃગખાત્રા પોતાના માતાપિતાને સંભારે છે.

પૃ. ૬ રમા

પૃ. ૧૦. ઇત્ર જ્યાં—દિંદીને મળતો હંદ છે.

પૃ. ૧૩. કંદપના અને કસ્તુરીમૃગ

કે આપની^૦ : આપની રાણી, કવિતા દેવી. નીચેના સંબંધથી લેવું.

આહા ! એવું^૦—ચિત્ર નજર આગળ ખડું થતું જાય છે તેમ તેમ વર્ણન ચાલે છે. 'ગહન વન આ એક ભીષ્ જ થાય' અર્થાત્ આખ આગળ ખડું ચાય.

પૃ. ૧૭. મારે જઇ^૦ : કંદપનાદસ્ય જોનાર કવિ મૃગને બચાવવા પારાધિને મારે છે. પણ તેથી બીન પડી જાય છે અને સંગીતમા લંગાણ પડતા મૃગ મૂર્ચ્છિત થઇ જાય છે.

પૃ. ૧૮. અતિશાન

પ્રથમ પ્રમિદ્ધ થયુ સુરતના 'શુભરાન દર્પણ' નામના વર્તમાન પત્રમા-વસંતવિજય પહેલા.

લિહ્મીવ દષ્ટિ કરતા : જોયી ડોક કરીને નજર કરતા

રાજગૃહ—ગૃ સંયુક્ત વ્યંજન નથી છતા સંયુક્ત વ્યંજન હોય તેની પેઠે અહીં આગત્રા હ્રસ્વને થડકારો આપી

દીર્ઘ કરે છે કાન્ત તત્ત્વમની જોડણીમા અન્ત્ય સ્વર ।મ-
વાય દ્વસ્વનો દીર્ઘ કુવાની કોઈ જગાએ છટ નથી લે ॥
અને એ અન્ત્ય સ્વરની છટ કદી ઝલ્લકટુ લાગતી નથી જ્યાં
અકાર સયુક્ત વ્યંજનથી થડકોરા આપે છે તેનું કાગણુ
એ છે કે એનો ઉચ્ચાર 'ગ'કા' યુક્ત સયુક્ત સ્વજન જેવો
જ ગુજરાતમાં થાય છે 'અમૃત' નો ઉચ્ચાર 'અમૃત'
કે 'અમૃત' જેવો જ થાય છે, બહુ બહુ તો એ સ્વર છે
એમ ક્ષત્રાસવા એ સંયોગ નિર્ણય હોય તેવો ઉચ્ચાર થાય
છે. કેવિનું ઉપાદાન બોવાની અને સમજાતી ભાષા છે એ
જોના આ દોષ ન ગણાવો જોઈએ. અથવા કવિની સુક્ષ્મ
છટ ગણાવી જોઈએ 'વિકૃતિ' 'સતયુગ' વગેરે શબ્દોમા
કવિએ આગળ પણ આવા પ્રયોગો કર્યા છે

અનિષ્ઠભાજને=અનિષ્ઠ પાત્ર, કુપાત્ર એવા દુર્ધોષને.
૫ ૧૬ ત્રિકાવનું ચાન. મહદેવને ત્રિકાવનું ચાન હતું પણ
કોઈ આપનનું ભવિષ્ય કોઈ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી ન કહી
શકાય એવું એને બંધન હતું

૫. ૨૦. વઈ જઈને° પ્રિય અર્થાત્ પ્રિયાને, વક્ત્રી
નર્મ-કહેના જાતી સરસી વઈ જઈને, તેને મસ્તકથી
પોતાના લાથે ઝાલી રાખીને, તેના ઉપર પોતે (સહદેવ)
નમી રહ્યો. ચિ । મુદર છે

રહી જરી. એ ચિનિમા ઘોડીતાર રહીને, કંઈ
વિચાર આવતા છૂટા થાય છે

આ એ શ્લોકોમાં, સહદેવને ધૌપદીનું અનિષ્ઠ લાવિ
પ્રત્યક્ષ થતા કમણજન્ય મ્નેહ થાય છે તેથી તે બેઠીને
સુમન કરના જાય છે, અને એટલામાં, પનિએ પત્નીનું
કેવું-જોઈએ એવું રક્ષણ કરી શકનાનો નથી માટે,
કુમળને તેને અધિગાર નથી એમ વિચાર આવતા આવે
જોડી દે છે

પૃ. ૨૩. રાજહંસને સંબોધન

પ્રેા. બલવંતરાય ઠાકોરે ૧૮૯૦ મા ણી. એ. ની ડીગ્રી લીધી તે પ્રસંગ ઉપર તેમને ઉદ્દેશાને આ કાવ્ય લખાયેલું " કાનવોકેશનમાંથી નીકળતા જ ગ-અ-ચના ફા-કિરદ (ઇંગ્રેજી તરજુમા) ની એક નકલ એમને મળે ખરીદીને જ કાનવોકેશનમાં ગયો હતો, જે તેમાં કાગળ સાથે, એમણે આ કવિતાનું પાકિટ મારા હાથમાં મૂક્યું, ને મેં એ ચોપડી એમના હાથમાં મુકી દીધી. " એ સંબંધી પ્રેા. ઠાકોર લખે છે—મારી પાસે આ 'સંબોધન'ની મૂળ પ્રત છે, તેમાં

સખે રાજહંસ

એમ મથાળું છે, અને અતે

" ચાહી પ્રવાસ બાકીનો સુખરૂપ ચન્ને તને .
અભિનન્દન આપું છું પ્રિય, ઉલ્લાસથી તને —
હું છું તારો

ચારસ.

એ પ્રમાણે અંત છે. પૂર્વાસાપમાં આ મથાળું અને આ અંત બન્ને છોડી દીધાં છે, તે ચોખ્ખ જ કર્યું છે. ક્ષણ સુખતણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં; અવર વિસરી એકત્વે થા તું સાંપ્રતની મહી !

એ પંક્તિઓ જ અંગત આશીર્વાદ કે સલાહ કે સામાન્ય ચિત્રની અંતિમ રેખા તરીકે ઉત્કૃષ્ટ છે.

જન્મન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

પૃ. ૨૪. વસંતવિજય

૧૮૬૦ ના. જન્મ-યુગારીના શુદ્ધિપ્રકાશમાં મકરન્દની નીચેની દીકા 'સાથે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું છે,

આ કાવ્ય મારા એક મિત્ર-જે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના પ્રાડ્યુએટ છે તેમનું રચેલું છે. એમનું મારી કિદતી નામે કાવ્ય આ ચોપાનીઆમાં અને અતિજ્ઞાન બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. વસંતવિજય વિરત સ્વાનુભવ-રસિક કાવ્ય છે. આ કાવ્યના અર્થ અને મર્મના પ્રકાશન સાથે જ્યાં જ્યાં જરૂર છે ત્યાં ત્યાં હું નીચે દીકા આપું છું. સર્વ દીકાની જવાબદારી મારે શિર છે. એક બે રથગ સિવાય તેમાં કવિનો કશો ભાગ નથી. મકરન્દ.

. આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિપર્વના સંઘપ પર્વના પાંદૂપરમ નામના ૧૨૫ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના પહેલા બાર શ્લોકમાં જ આ કાવ્યનું વસ્તુ આપી જાય છે. એક વખતે પાંડુ રાજા મહારથમાં શિકાર કરતો હતો. ત્યાં કિંદમ નામે મુનિ અને તેની બાપો મૃગ-મૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લગ્ન મૂકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી બેદી નાખ્યાં. મરતાં મરતાં

પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ને તપસી સુવિધુ પાડને
 શાય દીધો કે મરે આણીઓના હિત અને ઈષ્ટિમંડાનમાં
 ત મારી કામચલાવની રિસા કરી માટે છે મૂઠા તારો
 પછી એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આપશે સુધિના મરણ
 પછી શોકદુખાત પાડએ નનમા તપ કરી દેહ પાડવાનો
 વિચાર કર્યો નેની મે જીઓ-કન્તી તથા માદ્રી-એ કશું
 કે હમે પણ કામચલાવ તજી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તારી
 સાથે તપ કરીશ પત્રી તેઓ નનમા-ગણ અને શતશ્રુમ
 વગેરે પન્તોમાં રહેા (ત્યા પાડુથી લિજ કારણથી કન્તીને
ત્રણ અને માદ્રીને ૭-પુત્ર-પાત્ર પાડન-શયા) અધ્યાય
 ૧૧૮-૧૨૪ હવે આપણા કાવ્યની કથા ગર થાય છે એક
 પ્રસંગે રસન કલુષમાં વનમાં ફરતા વનની નીચ જોઈ પાડુના
 હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો માદ્રીએ વાર્યા છતાં પાડુ કામને
 દાખી શક્યો નહિ શાપનો ભય છોડી બાળથી માદ્રીને બહણ
 કરતા પાડુ દિન્દિમ સુધિની અવસ્થામાં મગલ પાડ્યો
 આદના પ્રમગને વર્ષ આ કાવ્ય રચ્યું છે એમાં વસતનો
તપ ઉપર નિઃશય વર્ણવેા છે કેવીકે વાગે કામ ઈન્દ્રિય-
 નિગ્રહને જીતે છે અને અનિદના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેના
 કરેતો નિશ્ચય નિકારના પ્રાપ્ત્ય અગાડી જતો રહે છે તેનું
 કવિએ યથાગ્નિત વર્ણન કર્યું છે મદ અને અમદ વૃત્તિનો
 વિરોધ થતા મનમાં કેવી અઠળામણ થાય છે, મનમાં કેના

જુગ જુગ ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર મત્કર્મનો
(કે ઇષ્ટકર્મનો) નિશ્ચય કરે છે તે કેટલી વાર તે નિશ્ચય
તોડી પાડ્યું નિર્મળ અર્ધ પડે છે અને અતે કેવી રીતે અમદ
(કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જન્મ થાય છે, મનુષ્ય મદ ઇષ્ટનું
જ્ઞાન જતા અમદ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું સમય ચિત્ર
કવિએ અમુત્તમ કૌશલથી આપ્યું છે નીતિશાસ્ત્રનાં શ્રેષ્ઠ
ઉપદેશગ્રંથો નરવનુ ઉપદેશ આપના કવિએ પદોક્ત રીતે
પ્રસરત ઉપદેશનુ યોગ્ય કર્યું છે આનુભવગમિક કવિનાના
ત્રણે વિષય-મુદિચ્ચના પ્રસંગ અને જગત્તમાન-નો એમા
સમાવેશ થયો છે વર્ણન, વૃત્તાત અને મનોવૃત્તિના ચિત્રમા
ઉક્તાનું ચિત્ર વિશેષ મદસ્વનુ-છે અને તે આ મન્યમા
અદ્ભુત છે

શ્લોક ૧ [નર્દો નાથ૦] કાવ્યની કથા રીત્ત સ્તોત્રી
સર થાય છે પણ પ્રસ્તાવના દાખલ વચ્ચેમાથી એક શ્લોક
કલાકી કવિએ પહેલો મૂક્યો છે ચમત્કારની આ એક મુક્તિ
છે માદ્રાની આ પાકુપ્રતિ ઉક્તિ છે

શ્લોક ૨ [હજારો વર્ષો૦ ચોથુ ચરણુ પ્રથમ આ
પ્રમાણે હલુ-વગી જો કે વેળા અમૌમ શતશૃંગે વિચરતા]
ચરણુ ૧ અન્વય એ (ઉપરના) વચન નિકળ્યાને હજારો
વર્ષો વહી ગયા ચરણુ ૨ ' ખરે ' આ શબ્દ નિર્ગમક

નથી આટલા વર્ષ પછી ઉપના વચન વિસ્મૃત થયા હશે એમ લાગે પણ કવિ કહે છે કે ખરે તેમ નથી મારા મનમા તો તે હજી આજ બોલાતા હોય એમ રમી રહ્યા છે અને તેના વક્તા મોના હજી મારી નજર અગાડી છે. સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા કવિ સર્વ ચિત્ર પ્રથમ કલ્પના દ્વારા પોતાની સમક્ષ ઉઠુ કરે છે ચરણ ૨ 'સહુ' અવબન્ન, સહુ સહક્રમ, કવિના ભાવ અનુભવનારા ચરણ ૪, 'અસૌમ' ખરેખરી રીતે અસૌમ નહીં પણ એટલી લાખી કે સ્મૃતિ રહેવા માટે અસૌમ લાગતી *

* શ્લોક ૩ [ગિરિના^૦] પ્રાન્તમા કોષ્ઠ=કોષ્ઠ પ્રાન્તમા પર્ણકુતી=પાદડાની બનાવેલી ઝુપડી બને રાણી=કુન્તી અને માદ્રી કરતા કાવ ત્યા ક્ષય (કાવનો ક્ષય કરતા) સાધારણ રીતે, કાવ સર્વનો ક્ષય કરતો કહેવાય છે પણ 'કાવનો ક્ષય કરવો' ઇંગ્લિશ 'To Kill a man' આવા વાક્યોમા એ કલ્પનાનો નિર્પર્યવ થાય છે કાવ એકમા અવિભક્ત અને વિભાજક ને બીજામા વિભક્ત અને વિભાજ્ય કલ્પાય છે

~ 'અસૌમ' કે 'નિરવધિ' શતશૃંગનું પણ વિપ્રેશણ લક્ષ રામય એ નિરવધિ શતશૃંગ પર્વતમા કુર્યોને સમય વહી ગયો ■ તેનો ખત્રિ એવો પણ હોય કે એ નિરવધિ શતશૃંગ એજ નાણે નિરવધિ કાણુ રૂપ અને વેળા, વખત તેમા ફરતો ફરતો વહી ગયો છે સંપાદક

શ્લોક ૪. [નિદ્રા°] ' દુસ્વપ્નદર્શન. ' આ અપદાકુન
ભવિષ્યમાણ અનિદ્રાની સૂચના કરે છે. તેમ જ વળી મનની
અભ્યવરથા ધર્મા તે અસ્વપ્ન ધર્મ ચેનાના અદિતમા
પ્રવૃત્ત થાય છે. ચરણ ૩. " જૈ " આ કવિ આવી જોડણી
મય સુસમતા માટે નહિ પણ ચેનાની પદ્ધતિને અનુસરીને
કરે છે. કવિની પ્રાન્તીય ભાષા ધણે કેડાણે જણાઇ આવે છે.

શ્લોક ૫. [ધીમે સમનને°] શબ્દો એ-પ્રેસો શ્લોક
આખો. પહેસો શ્લોક આ જગાનો છે પણ તે ઉપર
આખાથી અહીં તેનું પહેલું ચરણ જ મુક્યું છે. એ. શ્લોક
પ્રેસો મુક્યાથી પ્રસ્થાન વિષયના એકક્રમ અકૃત્રિમ આરભ
સાથે વાચનારની નિરાસા ઉપજ થાય છે. કાવ્યનો યોગ્ય
રીતે આરભ કરવો એ કુશળતાનું કામ છે.

• પૃ. ૨૫. શ્લોક ૬. [પ્રિયે માત્રી°] આહિંકે=નિપ-
મિત મમયે કરવાના સંખ્યાપૂર્ણાદિ નિત્ય કર્મ.

શ્લોક ૭. [ન જવાનું° પ્રથમમા ' જાગૃતિ ' શબ્દ
છે.] ચરણ ૩, ૪. સાધારણ રીતે નિદ્રા આવી અને ગદ્ય
એમ દહેવાય છે. અહિં કવિએ એથી ઉપરી દષ્ટના કરી
છે કે જાગૃતિ (જાગૃત અવસ્થા) આવી, કાણુવાર શેકાઇ
અને પાછી ફરી ગઈ. આ દષ્ટના પણ યુક્ત છે જાગૃત
અવસ્થામા નિદ્રા આવે તેમ નિદ્રાવગતામા જાગૃતિ આવે.

હતી અને હતી ના અનુપ્રામથી દોઢ ખાસશે કે
એના એ સમ્બંધી અનુપ્રામ મેળવ્યો છે પણ વાસ્તવિક
ગીતે થઈ હતી' ને મઈ હતી નો અનુપ્રામ છે

શ્લોક ૧ [સાર થયું] માયી મિના', પોનાને
દુરપ્રમ આપ્યા છે અને ઝન મ્વરથ નથી તે

શ્લોક ૬ [કમારી તમનઓનાં] ચરણ ૩, ૪,
સ્થત અને કાન (રાનીનો) ગાત છતાં તે મન્નેને એ
અનાજો ભાવતા હતા, માફક આવના હતા, સાતિ અને નાદનો
વિરોધ ભાગતો નહોતો * એકના એક સ્વર આપ્યા જવાથી
સ્વરભેદના અભાવને શ્રીધે સ્વર સાતિમા લગી જતા હતા.
એ જુદા ભાવ એકાકાર થઈ જતા હતા સમ્ભાવે

" એ નાદ પડે નિ સખ્દ શાન્તિના રાજ મિશે,

" નન ભંગ થતો કઈ લેશ, —શાન્તિ અદકી જ હીમે

કુસુમભાળા (રા નરસિંહરાવ કૃત)

* શાન્તિમા લગાતાર કરનાર અપ્રધાન સખ્દ શાન્તિમા જ
કુમી જઈ શાન્તિ પૂરે વ્યાપી રહેતું —શાન્ત સ્થળ તથા કાળને
ગાત છતાં એ સખ્દો ભાવતા હતા, અનુકૂળ થતા હતા તદ્દન
ગઈ શાન્તિ વિન જણાતા જ હોતા —આ રીતે અહીં તર્જા
ખૂબીદાર છે ત્રિયવદા ૧૮૬૦ પૃ ૧૩૨

* આ કુસુમભાળાના ઉદાહરણને સર્વથા વા હ ભાગ્યે પડશે
ત્યાં તો શાન્તિજી એર પ્રધાન લેઈ, કોઈ વિરત સખ્દ હડી આવે

શ્લોક ૧૦. [વહે-મંડો] ચરણ ૨. 'આજે' ન હોય તો પ્રસાદ થતા આવ્યું છે તે માટે ઘણા થોડા તારા છે એમ કહી શકાય.

પૃ. ૨૬ શ્લોક ૧૨ [ઝાખી ભરેલ] ચરણ ૧. 'ઝાખી ભરેલ' એ 'જલનું' વિરોધણ છે, 'સ્થિરતા'નું નહિ. ચરણ ૨. 'કંઈએ' અર્થાત પહેલાં માત્રી સાથે અહિં વિજ્ઞાસ કંઈયે' હતો તે વંગેરેમાં. રાગની વિકૃતિની અહિંથી કંઈક શરૂઆત થાય છે, તેમાં 'માત્રીવિજ્ઞાસ' સરને વિકૃતિનું પ્રથમ કારણ કરવામાં કવિએ જાતુ કૌશલ વાપર્યું છે. એમકારમય અને તે છતાં અકૃત્રિમ આકસ્મિકતાથી એક પછી એક વિકારોત્પાદક કારણો આવી મળે છે.

શ્લોક ૧૩ [અનિદ્રા શ્રમથી] ચરણ ૨. ધૈર્ય અંશ નિષ્કારના પ્રોત્સાહને મદદ કરનાર આ એક બીજું કારણ છે. ચરણ ૩, પૂર્વનાં વૃદ્ધસ્થાશ્રમેના. અમરણમાંજ, નિદ્રા ન

તો તે જામ પડતાં જ મટાંજાના બળે શાન્તિ અધિક જ જણાય, નેમ અધેકારમાં જરાકે લડકો થઈ જતો રહેતાં અધકાર વિરોધ થાયે, તેમ; એ કારણથી જ શાન્તિમંગ નથી થતો એમ અસિદ્ધ છે. આ, સ્થળમાં, તમારાંના. નાદમાં પણ આ કારણ અસંભવનીય નથી. પરંતુ ચક્રવર્તનું કારણ વધારે સુધારિત છે.

સદૃષ્ટ. ૧૩૨.

આવે ત્યારે ધણી વાર વિચારપરપરા ઉત્પન્ન થઈ કાર્યથી કારણ કે ઉત્તરથી આવે એ ક્રમમાં થઈ ગયેલી ખિનાઓનું સમગ્ર થાય છે સરખાવે. "I've thought of all by turns, and still I lie sleepless. Wordsworth રાગના કમનમીએ પૂર્વના સ્મરણના વિલાસે વિકારને સહાયતા કરી

શ્લોક ૧૪ [થવા માડ્યા^૦] ચરણ ૨. અન્વય, ઉડેલી સૃષ્ટિના સહુ વિષમ સ્વર સાથે બળે (એમ થવા માડ્યું). વિવિધ પ્રાણીઓના લુહા પડતા સ્વર સઘળા સાથે બળી કાનપર આવવા લાગ્યા. ચરણ ૪. 'નવીન સરખો' કંકઠક નવો અને કંકઠક જુના સાથે બળી જતો.

શ્લોક ૧૫. [કોલાહલ થવા^૦] ચરણ ૩, ૪. સહોક્તિ અસંકાર. આક્ષોબ્યું વધવું 'વધે' સખ્દથી કહેલું છે અને રક્તિમાનું વધવું 'સાથે' ના અર્થના સામર્થ્યથી માન્ય પડે છે. સરખાવે.

સહ મણિવલ્લભિઃ સાહધારા મઠમ્બિના કાઠ્યમકાશ.

(મણિવલ્લભિ સાથે આસુધારા ગળે છે.)

ચરણ ૪ માં 'એ' સખ્દથી અસંકાર કથળી જાય છે, 'વધે' જાણે પ્રથમ રક્તિમા જોડે આવી ગયો હોય એમ આભાસ થાય છે, અને 'વધે' પ્રધાનતાથી 'આક્ષોભ' નો

વિધેય છે એ પ્રતિપત્તિ બરાબર થતી નથી. 'એ' ને બદલે 'ત્યા' દોષ તો હોત ન આવે.*

શ્લોક ૧૧. [૪શેઁ અદસ્ય^૦] ચરણ ૧. 'અદસ્ય', જેતા અદસ્ય હતા તે હવે પ્રકાશથી દેખાય છે. ચરણ ૨ દે છે ગમડે છે, આસુ દડદડ પડે છે આ વાક્યમા આ શબ્દ વપરાય છે, ચરણ ૩. 'તથ' નું કર્મ 'દેશ' છે અને 'અડે છે' નો કર્તા 'અશુ' છે. આ શ્લોકમાં 'પડે છે,' 'દે છે' 'અડે છે,' અને 'અડે છે' આ અં-અ શબ્દો વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદ હોવા છતાં તેમના અર્થ કંઈ જુદી જુદી છાપામા જાય છે. 'પડે છે,' શુદ્ધ વર્તમાન, 'દે છે' = દડતા માત્રમ પડે છે, 'અડે છે' = શુદ્ધ વર્તમાન, 'અડે છે' = અડતા માત્રમ પડે છે. ચરણ ૪. 'નભને અડે છે,' ધણી ઉચાઈ મારે આ કલ્પના સાધારણ છે. સરખાવો.

"નભ સુખતિ આ પેચિ માળ મિરિસાજનિ નિમી"

કુસુમમાળા.

"પ્રાસાદમગ્નંકશમાદરોદ" કાલિદાસ.

* 'એ' = 'વશ' એમ લક્ષ્યે તો આ કૃતિ થાય ખરી પરંતુ 'એ' = 'તે' એમ કેમ ના લેવાય ? એ સહુ અ દોષ ઉપર કહેલો અરુણોદયથી થયેલો બધો મેઘાદલ પૂર્વના રતિમા સાદે વધવા લા-યો-આમ અર્થ, સુપરિત થાય છે

પૃ. ૨૭. શ્લોક ૧૮ [ઉપી જ્ઞેનો] ચરણ ૧
આદનાયેન , સૂર્યનો પ્રકાશ વધ્યો તેથી ચરણ ૨ પ્રિય
સખી = માત્રી ચરણ ૩ મનહરે વસનપ્રસર

સુપુષ્પિતઘને કાલે કદાચિન્મધુમાધયે ।
ભૂતસંમોહને રાજા સમાયોઽવ્યસરઘનમ્ ॥

મહામારત

(અર્થ—માગ પુષ્પનાગા વનમા, પ્રાણીઓને મોહિત
કરનારા ચેત્ર વૈશાખના દાગમા સગ્ન ભાર્યા સાથે એક
સમે વનમા ગયો) માત્રીને સાથે રીધા પહેલા રાગ વનમા
ફરી વિકૃતિ અનુભવી સ્નાન કરી આવ્યો એ પ્રસંગ આપણા
કવિયે ઉમેર્યો છે, મૂળમા નથી ચરણ ૪ ‘શેની શી,’
શેની અને કેની જન શી અસર થાય છે તે સમજાતું
નથી અને તે સાથી થાય છે તેપણુ સમજાતું નથી વિકાર
ચોરની માફક મનમા પ્રવેશ કરે છે ‘શેની શી’ને બદલે
‘શેની આ’ પદ મુક્યુ હોય તો અર્થ આવો અમતકારી
ન થાત

શ્લોક ૧૯ [સુદિ સૌહર્યને] ચરણ ૩-“રેમાય”
માસ્તિક (વિકાર કે સહોભના બહાર દેખાતા ચિન્હ)
આંહ છે સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, વેપથુ, સ્તભ રેમાય રુચરવિકાર,
અશ્રુ અને પ્રત્ય ચરણ ૪ ‘યોગાધત્ય’ યોગથી રસ

પ્રગયધુના જતી ગે છે, માટે યોગેનુ પશ્ચિમ ગમિતકરિ
આના પરના ગાંધમા જણાવે છે સરખાવે

‘વેદાભ્યાસજઠ કય નુ વિષવ્યયાવૃત્તકૌતુહલ
ફાલિદાસ

શ્લોક ૨૧ [ઉડે, દોડે] ચરણ ૪ મહિ=માદ્રી
વિનાન મરેનાગમા

શ્લોક ૨૨ [પડે કરી] ચરણ ૨ “ઈન્દ્ર
વિન્દ આત્રમ સજવો એ પણ ઇન્દ્રથી જ થાય છે
પાથુ ‘ઈન્દ્રાધિરુદ્ધ’ મા ઇન્દ્ર તે રિકાગે ઉત્પત કરેના
રમ અનુભવવાની ઇન્દ્ર ચરણ ૩ આત્રમ અર્થાત પાત્ર
પ્રસ્થ ‘આત્રમ ધર્મનાથી’ ‘આત્રમના ધર્મથી માટે આવો,
પ્રયોગ આવે નહિ, માટે ‘નાથી’ એ આપ્તુ પચમીને
પ્રત્યય સમજવો

પૃ. ૨૮ શ્લોક ૨૪ [ઉચ્ચે] ચરણ ૨ માર્તિવક=

● ‘હજી પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન’ ”

‘વન વીસરવા’—એટલે વનમાં હીઠેલા પદાર્થ, વનમાં રી
રેના નોંધ થયેલા વિહાર જામનુ મર્દન કરી નાખવા એ વિહાર
જનક વનવીવાને વીસરવાને

આ કવિ આ રીતે એકજ રાખ્દમા (જેમકે અર્ધિ ‘વન’
એ રાખ્દમા) બરપૂર અર્થબાર બરવાનુ કૌસલ સાર ધારણ કરે છે
એથીજ હાલ નૃપતિ વિસર્થો સવાર (શ્લોક ૩૦)

સત્વગુણવાળી. ચરણ ૪. 'પડે દષ્ટિ માટે,' વનની શોભાથી આકર્ષાઈ કે તે જોવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ દષ્ટિ તે તરફ ગઈ માટે વિઠ્ઠલિ હવે રહી નથી તે જણાવવા આ પદની જરૂર છે.

શ્લોક ૨૬ [ભદ્રીજ માત્ર^૦] ચરણ ૪ "હા!" ભદ્રીને તાપસી થતું પડ્યું તે રસિક કવિને પસંદ નથી પડ્યું.

શ્લોક ૨૭. [ત્રીણાવાલકબ્રને^૦] ચરણ ૧. "વલ્લભ" આ શબ્દ અહીં વસ્ત્રના જ અર્થમાં છે.*

શ્લોક ૨૮ [નથી શું^૦] ચરણ ૧. 'કુંતાજી', રજપૂત કુંડમોમાં નામને છેડે 'જી', મુકવામાં આવે છે. વર વહુના પગાડી "જી" પદ મુકે એવો પણ રીવાજ છે. ચરણ ૩ રાજા વિભાસની ઇચ્છાથી ભદ્રીને વનમાં આવવાનું કહેતો નથી, પણ, તે એકલી છે ત્યારે કાવ્ય નિર્ગમન કરવા તેને સાથે આણવાનું કહે છે.

હેમાં પણ, રદવારે બનેલો બનાવ, - વિહારશોભ, 'હોલ્લ' રાખન, અને તે દાખવાનો નિમિષ' એ બતાવવા 'રદવાર' શબ્દ અર્થ'મક્ષ' શાબ્દો છે, - તે સરખાવો. આ કવિની સર્વ કાવ્યભાષા જ અર્થ-ભારથી ભરેલા શબ્દોવાળી છે, ધન, સંક્ષિપ્ત છે, નિરર્થક, દ્રાવિડી માણુઆમ કરનારાં જયનોવાળી નથી. આ ગુણ સંપાદન કરવો મોટો કઠણ તથા વિરલ છે. સદર. ૪ ૧૨૩

"વનવાસ હતો માટે વલ્લભ અર્થ" લેવો જ હિચિત છે વલ્લભ પણ ત્રીણાં હોઈ શકે છેવડ કવિની કલ્પના મંથુએ

પૃ. ૨૯. શ્લોક ૨૬. ચરણ ૧. 'પ્રસંગ', સવારનો પ્રસંગ. 'સિદ્ધાન્ત,' દ૯ આગ્રહ 'જાને થયું' ઇત્યાદિ. શ્લોક ૨૨ મે. જુવે. ચરણ ૨. 'વિસરી ગયો,' સિદ્ધાન્તની જાણી જોઈ અવગણના કરી કે તેથી ઉત્પન્ન આચરણ કરવા ઇચ્છા કરી એવો અર્થ નથી. પ્રસંગ જાણવાથી અગાડી કરેલો નિશ્ચય તેની સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયો એટલો જ આશય છે. ચરણ ૪. 'ભર્તા-સ્વામી'. અર્થ વધારે દ૯ કરવા 'ભર્તા'નો પર્ણોમ ફરી વાપર્યો છે. 'થયો,' જાણીજોઈને નહિ પણ અજાણનાં જ સ્વામી માફક પત્નીને લઈ કરવા લાગ્યો. દૃષ્ટ એ કાન્ત થયો નથી.

શ્લોક ૩૦ [શાન્તિ મહોં] ચરણ ૨. 'ભવાર,' સવારની ખિના અને નિશ્ચય. ચરણ ૩. 'નહી કરી રાખી,' પોતાનું આશ્નું નહિ તેથી નહિ પણ તેને સુઝયુ જ નહિ તેથી. આનું પરિણામ શું થશે તે જાણતી નહોતી તેથી આવતી આપત્તિને તે અટકાવી રાખી નહિ.

ચરણ ૪. વિધિ=ઈવ, નશીબ, અદૃષ્ટ. સરખાવો

ન વિધિં ગ્રસતે પ્રજા પ્રજાં તુ ગ્રસતે વિધિઃ ।
વિધિપર્યાગિતાનર્થાન્ પ્રાજ્ઞો ન પ્રતિપદતે ॥

મહાભારત.

અર્થ—જુદી વિધિને પહોંચી શકતી નથી, પણ જુદીને

તો વિધિ પ્હોચી વળે છે. વિધિથી આવેલા અર્થોને બુદ્ધિ-
વાળો જાણી શકતો નથી.

શ્લોક ૩૨. [વહી જતાં^૦] કવિના વર્ણન સાથે
વર્ણનની ભાષા પણ મનોહર છે, તેમ યોગ્ય વૃત્ત પસંદ કરવામાં
તેની કુશલતા છે.

શ્લોક ૩૩ [વસંતે સ્થાપેલું^૦ બીજું ચરણ 'નવા લીલા
વસ્ત્રો^૦ એમ હતું] ચરણ ૨. 'લીલા' = તાનં આ અર્થમાં આ
શબ્દ ધણીવાર વપરાય છે. ચરણ ૩. સરખાવે.

પલાશૈસ્તિલકઞ્ચૃતૈર્ચપકૈઃ પારિજાતકૈઃ ।

અન્યૈશ્ચ યહુભિર્વૃક્ષૈઃ ફલપુષ્પસમૃદ્ધિભિઃ ॥

જલસ્થાનૈશ્ચ વિવિધૈઃ પદ્મિનીભિશ્ચ કૌમિતમ્ ।

પાંડોર્ધનં તં સંપ્રેક્ષ્ય પ્રજક્ષે હૃદિ મન્મથઃ ॥

મહાભારત

(અર્થ—પલાશ, તિલક, આળા, ચંપા, પારિજાતક
અને ફલપુષ્પની સમૃદ્ધિવાળાં બીજાં ઘણાં ઝાડથી ભુદી ભુદી
જાતના સરોવરોથી અને પોયણીઓવાળા તળાવોથી શોભતા
તે વનને જોઈને પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો.)

શ્લોક ૩૪ [ઉજળું^૦] નર્મ = ગમ્મત.

પૃ. ૩૦. શ્લોક ૩૫. ચરણ ૧. 'ઉત્તુંગ નમ્ર.'
ઉચા છતાં ફળભારને લીધે નમેલા. 'સહકાર,' સુગંધી જાતના

આખા. ચરણ ૪. 'મિત્ર', વસંત કામનો મિત્ર કહેવાય છે.
મન્મથસુહૃતકાલઃ

(કાવ્યપ્રકાશ)

શ્લોક ૨૭. [ધીમે ધીમે*] આખા કાવ્યના વર્ણના-
ત્મક શ્લોકમાં આ શ્લોક સદુચી વધારે રમણીય છે. ચરણ
૧. જે પ્રમાણે પવનની મન્દ મન્દ લહરીઓની ગતિ થાય
તેજ પ્રમાણે આ લીલીના શબ્દો વણા જાય છે. 'ડોલતો',
મન્દ વાયુ ધડીમા રહી જતો લાગે અને ધડીમા ધીમે ધીમે
આવતો લાગે તે આ શબ્દથી તેમ તેના અર્થથી સંપૂર્ણરીતે
પ્રકાશિત થાય છે. ચરણ ૨. 'નેત્રને તૃપ્તિ થાય,' પરિમળ
પ્રસરે તેથી નહિ પણ સ્વનત્ર રીતે વનની લીલા જોઈને.
સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ સર્વ ઈન્દ્રિયોની તૃપ્તિનાં
સાધન આવી જાય છે. ચરણ ૩. 'કોણ જાણે કયલિ' *
સરખાવો

* કોયલના ગૂઢ ગાનનું આ સાદું પણ અત્યંત કવિત્વ
યુક્ત વર્ણન અતિ રમણીય તથા અદ્ભુત છે. મકરન્દે કુસુમમા-
ળાની...લીલી સરખાવવાને સૂચ્યું છે. પણ એ લીલી આ સાદી
પણ તેથી જ કરીને વધારે સુદર લીલી કરતાં જ કવિત્વ ગુણમાં
નિઃસંશય ઉતરતી છે. 'ઝાડના શ્રુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિ-
કલ્પક જ્ઞાન હોવાથી એ લીલીમાં કોયલનું—અને જેના ગાનનું—
નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ પ્રદર્શિત થઈ નથી, ક્ષત થાય છે, અને આ

કેવલ નહીં રહિ છુપી ગાડના જુડમા રે (કુસુમમાળા)
 Thrice welcome, darling of the spring
 Even yet thou art to me
 No bird but an invisible thing
 A voice, a mystery Wordsworth
 (આવી અને મિઠિ વસતનિ કોકિના ' તુ
 પક્ષી નથી હજિ મુખી મુજ દન્દિયેને,
 તુ કો અદસ્ય ચિજ છે સ્વર ને રહસ્ય)

હી હીમા ' કાણુ જાણુ કંઠા જશીને' એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના
 રાખદોથી એ ગૂઢતા ધણી જ સુદર રીતે બતાવાઈ છે આથી પણ
 વધારે અનિશ્ચિતતામાં શિષ્ત થયેલી અને તેથી કરીને વધારે
 સુદર અને અત્યંત આધ્યાત્મિક રૂપથીજ ઇલાયેલી વડસવર્ધની
 કવિતા (મહારાજે આજ દીકામાં આપેલી) ૩ વડસવર્ધને
 મન કાયસ તે પક્ષી નથી પણ કાંઈક અદસ્ય પદાર્થ, કાંઈક
 રાખદ, કાંઈ ગૂઢ રહસ્ય આધ્યાત્મિક તત્ત્વ છે વડસવર્ધ એક
 સ્થળે કહ્યું કે કે સર્વે ઈન્દ્રિયામાં બળેન્દ્રિય સર્વ કરતા વધારે
 આધ્યાત્મિક છે અને ત્હેનું મારણુ એ જ કે અત્યેન્દ્રિય પોતાના
 વિષય ૧ સાથે કાંઈ પણ પ્રકારના દષ્ટિના, સ્પર્શના, ઇત્યાદિના-
 સંતર્જની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ત્હેનું ગ્રહણુ કરે છે માટે જ
 અદષ્ટ કેવલનો સ્વર તેને આત્મિક તત્ત્વવત્ લાગે છે એ સ્વર
 અને સ્વરનું અધિષ્ઠાન કાયવ તે અભિગ્ર લાગે છે કાયવ "કાણુ
 જાણુ કંઠા જશીને જાન ગાય છે " માટે જ એ જાન સ્વર્ગીય છે

સદર પૃ ૧૩૩, ૧૩૪

શ્લોક ૩૮ [માંભજ્યું મોહ°] ચરણ ૨, “હવે” = હવે જ્યાં. ચરણ ૩. પ્રિયાપંચમ = પ્રિયાનો પંચમ. કેવલ સપ્ત અગમાનો પાચમો સ્વર પ બોલે છે એમ સાધારણ માનવું છે. રાગને કોઈકનો પંચમ સાબળ્યો છે અને હવે પ્રિયાનો પંચમ (પ્રિયાનું ગાયન) સાબળવા મન કરે છે (પંચમ એ એક રાગનું નામ પણ છે)

શ્લોક ૩૯. [જરા શકા°] ચરણ ૧, ‘શકા’ અર્થાત્ અનિષ્ટની શકા. ચરણ ૪. “કં,” કં ગાયન.

પૃ. ૩૧. શ્લોક ૪૦. [દિવ્ય રાગ°] ચરણ ૪. ‘મર્ચના’ પશુ, પક્ષી વગેરે સર્વના.

શ્લોક ૪૧. [માધુર્વ એ°] ચરણ ૨. ‘હલક’ = રાગમાનો સદુચી ઉચો અને મધુર સ્વર. રાગ કંપ માથે ઉચો ચઢી જઈ અતિ મધુરતાથી મનોહર લાગે છે તે હલક કહેવાય છે. ચરણ ૩. ‘દપતી સર્વ,’ = પશુ પક્ષીના જોડા,

કુમાર સભવના ત્રીજા સમ્રાટ, કામ, મહાદેવને ધ્યાન-ચ્યુત કરી કામમોહિત કરવા પોતાના સખા વસન્ત સાથે આક્રમણ કરે છે ત્યાં વનનું આપુ જ વર્ણન કરે સરખાવે — ત દેશમારોપિતપુષ્પચાપે રતિદ્વિતીયે મદને પ્રપન્ને । કાષ્ઠાગતસ્નેહરસાનુચિદ્વ દન્દ્વાનિ માધં ક્રિયયા ધિયન્નઃ ॥ રતિની સાથે, પુષ્પચાપ ચડાવીને મદન તે દેશમાં

પૂર્વાસાધ

પાકુ અને માત્રી માત્ર નહિ ચરણ ૪. સ્વર વિશે ઈઈ વૃત્તિ બેડી-સ્વર સાથે એકાત્મ થઈ જઈ, જિયો ચડી કાપતા સ્વરમા તક્ષીન થઈ તેથી થતી અન્તઃપ્રેરણાને અનુસરતા. અમાનુપને આ ગાયનથી આવી વૃત્તિ થાય તો પાકુની શી દશા ! વિકારમા અવશેષ રહ્યું હજુ તે ગાયને પૂરું કર્યું.

શ્લોક ૪૨. [બેડી બની°] આ શ્લોકનો અસૌકિક ભાવ શબ્દમા જણાવવો અસક્ય છે. અનુભવવાથી જ તે સમજાશે.

શ્લોક ૪૩. [સગીતામૃત° ત્રીજા ચરણમા પહેલા ' ખંચાયુ ' એમ હતું.] ઉપદ્રા શ્લોકમાના ' કેક થાય છે ' નું આ શ્લોકમા સવિસ્તર વર્ણન છે. ચરણ ૨. ' આવેશ, ' જે આવેશને પશુપક્ષી અનુસર્યા હતા તેવો જ. ચરણ ૩. ખંચાયું=ખંચાયુ; પોતે ચોખ્ખ સ્થાનથી બીજે કંઈ ખંચાય છે એમ હૃદયને લાગ્યું, અપૂર્વ બળથી પોતે તણાતું હોય એમ લાગ્યું. ' ખંચાયું ' નો કર્તા હૃદય છે (અધ્યહાર)-

આવ્યો ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ ઝંખેલા સ્નેહથી યુક્ત તેવા બાવને સર્વ દ્વંદ્વેષે પ્રગટ કર્યો. કુમારસભવ સ ૩, ૩૫. અને તે પછીના. શ્લોકો.

* હાલનો પાઠ વધારે સારો છે ઉપલી લીટીમાં આવેશ થયાનું વર્ણન છે, ત્યાં કર્તા ' આવેશ ' છે કારણ કે તેમા પાકુ ધ્યાનપૂર્વક કર્યું કરતો નથી પણ આ લીટીમાં સ્મૃતિ ભગત થતા

‘ વેગ પૂર્ણ કરતા ’=જે આવેશ થયો હતો તે પૂર્ણ કરતાં, તે પ્રમાણે વર્તન કરતા, ગાયનથી થયેલા આવેશ પ્રમાણે આલિંગન કરતા હૃદય ખચાયુ. ‘ સ્થિતિ ’ અર્થાત્ વાનપ્રસ્થમાં પોતે શું કરવા જાય છે તે. ચરણ ૪. ‘ વિકૃતિ ’ રોમાંચાદિ.

શ્લોક ૪૫ [ત્રિયે માદ્રી°] ચરણ ૧. મધુર ગ્વરના પ્રદર્પનો શ્વનિ હજી રાજના કાનમાં છે; બોલના બોલતા તેનું રમરણ આવ્યાથી રાજની વચમાં “ આહા ! ” કહેવાઈ જવાય છે, ‘ આહા ’ ને આ લીટીના વાક્ય જોડે કશો સંબંધ નથી. ચરણ ૨. “ જોયે ” [પહેલાં એ પાઠ હતો] (પ્રાન્તીય)=જોઈએ.

પૃ. ૩૨. શ્લોક ૪૭. [સખી દેવી°] ચરણ ૧. ‘ સખી-દેવી-બહાલી, ’ રાજ જેમ આજે સખાથી સ્વામી અને સ્વામીથી દાનત થયો હતો, તેમ તેજ ક્રમમાં તે મી-ટ્રીને સખી, દેવી અને બહાલી એ વિશેષણોથી બોલાવે છે. ચરણ ૨. ‘ રંભા ’=ઈન્દના સ્વર્ગમોક્ષમાની સદુથી સુન્દર અપ્સરા અને કુમરના પુત્ર નક્ષત્રપુરની ભાર્યો. નન્દન (ઈન્દના બાગ) માં જેવી રંભા તેવી તું અહીં રમમય તે પોતાના વેગને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકે છે માટે હવે ‘ પાક ’ ન છે. અર્થ પણ આમાંજ વધારે વિશદ છે.

દીસે છે. ચરણ ૩. નયનમાથી પ્રકાશિત યના ગ્રેમને રમ રૂપે વર્ણવે છે. ચરણ ૪. ‘હાય!’ સતી ધાસ્તી પામે છે તેથી ખેદ કરી કવિએ હાય શબ્દ મુક્યે નથી, પણ, જે અનિષ્ટની સૂચના થાય છે તેથી થતી માદ્રાની મનોવૃત્તિનો અનુરૂપ ‘હાય’ શબ્દ છે.

શ્લોક ૪૮ [ગીત પૂર્ણ] ચરણ ૨. ‘કંઈ મિયે,’ કંઈ મિયે ને બદલે જે મિય રાગએ કહાડ્યું તેના શબ્દો રાગ પાસે કહેવડાવ્યા હોત તો રસની નિષ્પત્તિ વધારે થાય” રીતે થાત એમ પ્રથમ બાગે છે, પણ, વધારે મનન કરતાં માત્રમ મડે છે કે કાવ્ય દસ્ય (નાટક) હોત તો મિય આર્થ જોઈએ, પણ, કાવ્ય ગ્રાવ્ય હોવાથી ને આર્થ હોતાં રસનો ભંગ થાત. ‘મિય’ એ શબ્દની જરૂર છે અને શું મિય તેની જરૂર નથી. ચરણ ૩. રાગની પ્રવૃત્તિ જોઈ માદ્રા ‘ક્ષમા’ કહી તેને નિવારે છે, રાગ વિનંતી ‘પ્રાણુ’ કૌટલા સંબોધનથી કરે છે, માદ્રા “નહિ” કહે છે, ‘બોલી’ જગમે જણ બોલ્યા પછી. * ભુગ્ન=ભુજ. બન્ને શબ્દ ખરા છે.

* પ્રથમ ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે હતો.

“ક્ષમા” – “પ્રાણુ” – “નહિ” બોલી લે છે એને ભુગ્ન વિષે. આમાં ફરક શબ્દ જુદાં. જુદાં અવતરણ ચિહ્નોમાં હતો તેથી મહારન્દ માદ્રી અને રાગ વચ્ચેનો આ એકશબ્દી

શ્લોક ૪૬ [૩ હાથ ૦] ચરણ ૪ 'દુ ખે ભર્યા નયન,'
અત્યંત ભયને સમયે નયનમાં આસુ આવતા નથી પણ,
નયનની અવગથા દુ ખે ભરી દેખાય છે

શ્લોક ૫૧ [બદ્ધ બ્હીની ૦] ચરણ ૪ 'ક્યહિં જવુ'
=શુ કવુ

પૃ. ૩૩ શ્લોક ૫૩ ચરણ ૧ 'જાણુ મધુ' = સપિનો
શાપ છે તે અને જેથી નિશ્ચિત અનિષ્ટ થનારું છે તેની
અવગતિથી દૂર રહેવું જોઈએ તે બધું જાણુ છું 'મિથિતિ
આ,' = જ્ઞાન અનુભવ છું તે સ્થિતિ, અનિષ્ટ હાથે મરીને
આણુ છું તે જાણુ છું તે જાણી પોતાને અટકાવી શકતો
નથી તે મિથિતિ, 'નનીન' અપૂર્વ, જેના નહીં અનુભવેલી
એની વિચારનું આટલું પ્રાણવ્ય અને પોતાની આટલી
બદલીનતા જેના કદી જોવામાં આયા નહોતા આખા
લગ્નનું તાત્પર્ય આ શ્લોકમાં સંપૂર્ણરીતે આવી જાય છે
મનુષ્યના મનમાં મદ અને અમદ વૃત્તિનો વિરોધ થતા તે
દેહનીક વાગ નિર્મળ થઈ જઈને જાણીજોઈને અસદ્ વૃત્તિનો
જય થતા દે છે અને અનિચારી થઈ અનિષ્ટમાં ઝપનાવે

સવાદ માને છે હાલના પાઠમાં તે એક જ વ્યક્તિની સળંગ ઉક્તિ
છે-પાસે જતા પાંડુને નિવારવા કહેલી માદ્રીની અથવા પ્રતિકૂળ
થતી માદ્રીને લીનવવા તૂટક સજ્જોમાં કહેલી પાંડુની (સરખાવો
" પ્રાણુ ક્ષમા-મસાદ " પૃ ૧૩૧)

છે તે અહીં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે સદાચાર માટે એકલું
સદાચારનું જ્ઞાન જસ નથી મનુષ્યને એક વાર જ્ઞાન થયું
કે અમુક કૃત્ય સાર છે, અમુક કૃત્ય નસાર છે, અમુક
કૃત્યથી સુખ થશે, અમુક કૃત્યથી દુઃખ થશે, અમુક કૃત્ય
કરવું જોઈએ, અમુક કૃત્ય ન કરવું જોઈએ, તો તેટલાપરથી
તે સાર જ કૃત્ય કરશે અને નસાર નહિ કરે એમ નિશ્ચય
થતો નથી જ્ઞાની એટલા સદાચારણી એવા નિયમ થઈ
શકેતો નથી સદગુણનું જ્ઞાન જતા તેનું આચરણ કરવાનું
જળ ઘણીવાર મનુષ્યમા હોતું નથી નીતિશાસ્ત્રનું આ તત્ત્વ
સોક્રેટિસ જેવા તત્ત્વચિંતકને માલમ નહોતું તેનું કહેવું હતું
કે સદગુણી થવા માટે એકલા જ્ઞાનની જરૂર છે મનુષ્યની
ખાતરી થઈ કે સત્ય એ મહગુણ છે અને સદગુણ પાળવો
જોઈએ તો તે સત્ય જ બોલશે આ વિચારમા ભૂલ એ
છે કે સદગુણી થવા માટે જે દૃઢ આગ્રહ અને મનને અ-
કુશમા રાખવાનું જળ અવશ્ય છે તે એમા ધ્યાનમા લીધું
નથી જ્ઞાની સદગુણી નથી હોતા એમ નહિ પણ તે મનના
જળ વિના નહિ એક લેટિન કવિ કહે છે કે *radio
meliora protoque deteriora sequor* (હું સારો
માર્ગ કયો છે તે જોઉં છું અને તે પમદ કરું છું પણ, ન
હારે મારે જાગીશું) મનુષ્યનું મન નિર્મળ છે અને વિદારો

એટલા પ્રયત્ન છે કે મનમતિ છતાં તદનુસાર વર્તન થતું નથી. જ્ઞાન થયું કે કૃતાર્થ થયા એ મન જૂન લરેયો. એટલા માટે છે કે મદાયરણથી આનન્દ મેળવવાની આશા એ જ સદાયરણ પગાવવા બમ નથી. કવિ વડસ્વર્ય જેવો શુદ્ધ માધુ પુરષ પણ કહે છે કે “ I feel the weight of chance desires (મને અકસ્માત ઉત્પત્તિ ઇચ્છાઓનું દબાણ લાગે છે, મને ખીક લાગે છે કે આકસ્મિક ઇચ્છાઓનું બળ મારાથી નહિ અટકાવાય). જ્ઞાન થયા પછી પણ સન્માર્ગે પ્રવર્તન કરવાનું બળ નોંધ્યે તે મનુષ્યે કયાથી લાવવું ? મહાગુણના આદર્શ (model) મૂત ઇશ્વરમા વિશ્વામયી અને તે ઇશ્વરની ભક્તિથી એ બળવિના મનુષ્ય પોતાના પ્રવર્તનથી હમેશા સદાયરણી થઈ શકતો નથી શુદ્ધદેવે નીતિનો આદર્શ ધણો જાણ્યો રચાણ્યો અને મદાયરણનો ઉદાર અને ઉન્નત માર્ગ બતાવ્યો, પણ, એ મદાયરણ એ મુનીતિ પાળવાનું બળ કયાથી લાવવું તે ન બતાવ્યું બૌદ્ધ માર્ગમા આ જ મોટી ન્યૂનતા છે કે મુનીતિનો જાણ્યામા જાણ્યો આદર્શ, મુનીતિની પ્રેરણા કરનારા અને તદનુસાર વર્તન કરવાનું બળ આપનાર જે પડેશ્વર્યગુણસપન્ન ભગવાન તેનો એ માર્ગમા સ્વીકાર નથી એ ભગવાન વિના મહાગુણનો આદર્શ બીજો

કોઈ નથી. એના વિના સન્મતિદાતા બીજો કોઈ નથી, સદ્વર્તનબલનિધિ બીજો નથી. તે ભગવાન સ્વેચ્છાબળે સ્વતંત્ર છે, તેનામા 'સ્વેચ્છાબળ સુક્રિયાની' શક્તિ પૂર્ણ છે તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે કરી શકે છે. બુદ્ધે સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો પરમાત્મા માન્યો નહિ તેથી જ મનુષ્ય માટે કરેલા નીતિના નિયમ બલદીન થઈ પડ્યા, નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવના) બળવિના માત્ર પોતાના બલથી નિર્ભર મનુષ્ય ક્યા લગણુ ટકે ? ભક્તિવિના એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય ? પામર શુદ્ધક મનુષ્ય ધણીવાર જ્ઞાન છતાં પાપ કરે છે, દીવો લઈ કુવામાં પડે છે. વિકારથી થતી અધોગતિ જાણ્યા છતાં તે વિકારમા ફસી પડે છે. સદાયરણુ અને સદગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક પ્રશ્નનો અસત્ય ઉત્તર દઈ સ્વાર્જને છતવાની પોતાની અશક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. હનુમાન્ની શુભામગીરી, હારે જીલમી નિરકુશ રાજાઓની પ્રજાનું પ્રાસત્વ, મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ ઠંધ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિતત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરાક્ષ રીતે કરે છે.

પૃ. ૩૩. શ્લોક ૫૪. [વિચાર કરવા] માત્રીમા હવે કામાચાર (Freedom) રહ્યો નથી

શ્લોક ૫૫. [નહીં આવે] ચરણુ ૧. ' ગત વખત '

ભૂતકાળ. કવિ કહે છે કે મારી કલ્પના ભૂતકાળમા આવી અગાડી ચાલતી નથી; હવે શું અન્યું તે કવિનું હૃદય જાણી શકતું નથી, કવિ તે રસમય દૃષ્ટિથી જોઈ શકતો નથી. અહીંથી કવિની કલ્પના અટકે છે. (કથા જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મદાભારતમા જોવું.) ચરણ ૨. 'શબ્દો છેડલા' મૃત્યુ પામતા રાજના છેડલા શબ્દો. ચરણ ૩. ભાગ્યું તૂટ્યું બોક્ષનાં રાજનો પ્રાણ નિકળી ગયો. ચરણ ૪. અન્વય. પણ હવે તો એ પછી દમરો વંદો વહિ ગયા. કવિની કલ્પના તે સ્મૃતિમાં આણી શકતી નથી. કાવ્યનો રસ બાણું કરી કલ્પપ્રધાન છે.

પૃ. ૩૪. ઉપાસંભ

મૂળ લખાએકું પ્રે. બલવંતરાય દાકારને ઉદ્દેશીને.

જોયું મેં: અન્વય:—[તાગમા જે કંઈ (મિત્રસ્નેહ)] જોઈને હું સદૈવ છેક દર્શાનમત બનતો તે આજે કોણ જાણે ક્યાં છે ? [તેને શોધવા] મેં તારા નયનમાં જોયું પણ મને એ ન મળ્યું, તારા શબ્દોમાં પણ ન મળ્યું. અરે ! [તારા તરફથી] આવી ઉદાસીનતા—(સ્નેહનો અભાવ, indifference) મેં આ પહેલા કદી અનુભવી નહોતી. [મારા] મુખ ઉપર વ્યાપેલી દીનતા પણ હે દોર ! તે ન જોઈ ?

દૈયાનું ઝરણું* અન્વય—[તારા] દૈયાનું રસાન્ન ઝરણું શું એકાએક ખૂટી પડ્યું ? અથવા તેને પસાર થવાની ભૂમિ, અર્થાત્ માફ હૃદય, કેર્કશ લેધને કાયર બનીને રહેને એ બીજે વળી ગયું ન હોય ? તું સ્વાર્થી થઈ ગયો છે માટે આમ બન્યું છે એમ હું ગણી શક્તો નથી છતાં મારા મનથી હું રોપમા રહ્યા કરું છું, મારો મર્મોદાત શાન્ત થતો નથી, હું જ આ બધામા દોષમા છું એમ મને લાગે છે.

વર્ગોનાં : અન્વય—વરસોના સહવાસથી પણ તે મને જાણ્યો નહિ તો પછી પ્રેમના ક્યા ઉપાસંભને તું પાત્ર છે તે તું સાથી જ જાણવાનો ! અર્થાત્ જો તે મને ન સમજ્યો તો માફ ઉપાત્રજ પણ તુ શી રીતે મમજવાનો હતો ? તારે જાણવું જોઈતું હતું કે હું સ્નેહી છું, અને એવો હું, સ્નેહનો અનાદર કેવી રીતે મદન કરી શકું ? કેવલ સ્નેહને જ આજબીને ઉછેરે લવે સ્નેહ વિનાનો નિરાધાર હું સાથી ટપી શકું ?

જો કંઈ : અન્વય—તારામા જે પ્રથમ મંત્રીભાવ હતો તેમા જ જો વિકારવૃત્તિ થઈ હોય તો પત્રી આ બધું જોવાનું વ્યર્થ છે. નિર્દયની પામે હૃદયના અંતરનું મર્મ જોણવું નકામું છે. હું ખરેખરો, આર્જન પ્રેમી તો નથી પણ પ્રેમથી અવશ, પડવશ થઈ ગયેલો તો છું; જરા પણ અનંત રજા નથી છતાં

પણ આ તારા તાટસ્થ (ઉપર કહી તે ઉદાસીનતા-સ્નેહ
શૂન્યતા) સામે મથીને પણ વૃત્તિ રાખી શકીશ, અર્થાત્ તાર
તાટસ્થ મટાડવા પ્રયત્ન કરીશ; અથવા (ચોથુ ચરણ-)
એવું તાટસ્થ મારામા ન આવી જાય એને માટે મથીને
જૂની વૃત્તિ-મૈત્રીભાવ રાખી શકીશ.

પૃ. ૩૫. પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર
બીજી પંક્તિના

ગાબીર્ય દહતા અને સરલતા

એટલા શબ્દો ત્રે. દાકારના ' નાયકનુ પ્રાયશ્ચિત્ત '
કાવ્યની છેકી પંક્તિમાંથી લીધેલા છે. મોઢ્યાં ૬૦ :
અન્વય- હું તારી દગથી મોહી ગયો અને હે
સખે ! દગમાંજ તારા ગાબીર્ય, દહતા અને સરલતા
નેપ્રતે પછી મારી દગે બીજા કોઈને નમન ન કર્યું. પણ
તે પછી હું ગર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ બૂલી ગયો, પાપના
ગર્વ-ખાડામાં પડ્યો અને, સ્નેહી માનવ ' તુ પણ માનવ
એટલે સ્ખયનગ્રાહ તો ખરો જ અને તેમા પણ, મારા
તરફ મમભાવ ગમ્પનારો એટલે, તુ પણ મારી સાથે એવો જ
પડ્યો તેમા તારો વાક નથી

દાવા ૬૦. જૂના પાપના સ્મરણો લાવવાની માથે માથે
તેમાં પદ્માત્પાપનાં આગુ મેળવું છું, અને એ જગમા હૃદ-
યને નડવરાવું છું અર્થાત્ પદ્માત્પથી હૃદયનું પાપ

ધોવાનો પ્રયત્ન કરે છુ પણ હે સખે ! તે પુરાણ-અસત્ય હતુ જેવુ-ગનતુ નથી શ્રી કૃષ્ણચક્રની હાથપ્રતમા 'પુરાણ' ને બદલે 'પુરાનુ' છે તે પણ મમીચીન છે કાન્તે અન્યત્ર પણ 'પહેવાનું' એ અર્થમા 'પુરાની' શબ્દ વાપર્યો છે, જેમ કે 'પુરાની પ્રીત'

એ અમત્ય હતુ તેવુ ગનતુ નથી તથાપિ તે હાથ પણ પહેવાના જેવુ જ તાર છે, નિર્મત્ય નથી પણ તાર તરફ ખર છે, સાનુ (faith, faithful) છે, મંત્રીલાન સાચી રહ્યુ છે અને એ હૃદય પોતાના આત્મગદનમા તાર વાત્મલ્યનુ પ્રતિબિંબ હમેશા છતુ (સ્પષ્ટ-વ્યક્ત) ગખતુ રહેશે

પૃ. ૩૬ ચક્રવાક મિથુન.

પ્રથમ મે, ૧૮૯૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થયુ તેમા અર્ધદષ્ટિએ કાવ્યના ખડો પારેક્ષા છે અને તે ઉપર 'સેહેની' (પ્રાં બયવંતગય હકોર) ની દીક્ષા પ્રમિદ્ધ થયેલી તે નીચે આપી છે પૂર્વાભાષમા એ ખડો નહિ બનાવેલા હોવાથી, જે ખડો ઉપર દીક્ષા છે તે ખડો ચોકના પ્રતીકાથી બતાવ્યા છે

સુર્ય અને કમલ, ચંદ્ર અને કુમુદ એવા કેટલાએક પ્રેમી જ્ઞેષ્ઠ સસૃજન કવિઓએ કલ્પ્યા છે ચક્રવાકચક્રવાકી રિમે તેઓની કલ્પના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ

એટલો બધો હતો કે બેમાથી એકનું મોત થતા બાબતું તેની પાછળ જીવ કહાડતુ, તેમા દેવયોગે કોઈના શાપથી દરેક રાત તેમને વિયોગમા કહાડવાની થઈ ત્યારના, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી કોઈ નદીને સામમામે કડિ કે બીજે એવે જ કોઈ સ્થળે બેમીને આખી રાત એક બીજાને મદગદ શ્વરે બોલાવવામા ગાળે છે, અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટા પડતા નથી. આ કાવ્યમા ચક્રવાકચક્રવાકીનુ હૃદય મનુષ્ય-હૃદય જેટલું જ સુકુમાર કદ્ય છે. ફેર માત્ર એટલો કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મદાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પદ્ધિઓનુ હૃદય એક પ્રેમ-નો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. ‘સ્નેહ બાલ’ ચક્રવાકના નિરૂપણદ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમયજ બની ગયું હોય એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે.

૧. [પ્રમરી રહી°] રંગભૂમિ પર્વતોથી જવાયેલી છે.

૨. [મરિનાથી ઝાખા ભૂરા°] સંધ્યાનો સમય નજીક આવતાં ખીણ જેવા પ્રદેશમા બેની નદીના પાણીમાથી પાછલા પ્હોરનું તેજ જવા માડે છે; સૂર્યના કિરણો ધામે ધામે ઉઘી ઉઘી ટેકરી ઉપર જતા જાય છે. તેમ તેમ નીચી ટેકરીઓની દાર, વાદળાના પ્રતિબિંબથી ‘ઝાખા ભૂરા’ મમુદની તરંગમાળ જેવા જણાય છે; અને પર્વતોથી ઘેરા-

યજ્ઞ આ પ્રદેશમાં ચારે તરફ અંધકારના જાય છે. એટલે, સુર્યાસ્ત થતાજ અવસ્ય થનાર વિરહના વિચારથી, આ 'રસમહોજ પરસ્પર મમ' ચચાર્થ 'રસરૂ' 'દિગ્ગોર' 'વિહ-ગયુમ્મ' ચિંતાતુર થવા માડે છે. નાયિકા 'સભય' થાય છે. દુઃખથી ઊંચું જોતાં નાયિકની આખમાં પાણી આવે છે. પણ પૂર્ણ પ્રેમી હોવાથી હરેક એક બીજાનું આશ્વાસન કરે છે.

૩. [વિહમ યુગ્મ^૦] આ સ્થાનમાં બીજાં કોઇ પણ પ્રાણીનો પગરવ હતો નહીં, અને તેથી જ યથેચ્છ નિરંકુશ 'રમણુ આચરવા'ની સ્પૃહા રાખનાર આ દંપતીને એ ગમ્યું હતું.

એક બીજાનો સ્નેહ કેટલો ગાઢ હતો અને બન્નેનાં અંતઃકરણ કેવાં સુકુમાર હતાં તે સૂચવવા, પક્ષિઓનીનાં નાયિકનાં પિકાનાં સુખદુઃખમાં વાચનારને રસ ઉપગતવવા, એમનાં જીવનના ચિત્રરૂપ આ આખા દિવસનાં એમનાં 'રમણુ' નું ૪, ૫, ૬, ૭ કડિઓમાં વર્ણન કર્યું છે.

૪. [ઊંચે બેસીથી ન્હાનાં ન્હાનાં^૦] (સંવૃત આવૃત્તી=ખીચેખીચ્ય દાર. ઉત્તાન કચ્છ=ચોડાં પાણી ઉપર રહેજ જગમગતી લીસોતરીવાળી જગા.) વિચોગનો

* કચ્છ=બેજવાળી જગા. marshy place. આપ્ટ. ઉત્તાન=ડેળી sloping આપ્ટ.

વખત પૂરે થતા જ તેઓ એકમાત્ર થઈ જતા સૂર્ય
 તેઓ જ તેઓએ મર્યાદાનુ અગાધ સુખ અને અધઠાગમા
 જ તેઓએ મર્યાદાનુ અગાધ દુખ અનુભવેલું, તેથી સૂર્યો
 દયથી તેમને પ્રેમોદય જેની જ પ્રિય અસર થતી અને તે
 નેતા, ને સાથે હમણા જ પૂરે થયેલા અધના ક્ષણભર
 માહરતા, તેઓ 'પ્રેમ જેવા' થઈ જતા સૂર્યોદયને અને
 પ્રેમોદયને મમાન જ માનતા તેથી સૂર્યોદયના 'અહમ્મત'
 ગથી 'નનીન' બનતી સૃષ્ટિના 'સકલ' ફેરફારો તેઓ ગ્રાહ
 ચિત્તે જેના પ્રભાવના હિમથી 'ધાટા બીના' ઝાડના
 પાંદડા અરણ્યોથી 'માહિમ્ય'મય બને છે, અને તેમા થોડા
 વખતમા મોતેની ટિંગ્લો પ્રસરી રહે છે થોડીનારમા બીજી
 બાજુએ મૃત્યુના વનિત બેન, અને પામેલી
 પૃ. ૩૭ કુતેમા રમિડ 'તરણો'ના પગિશ્રમણ નજરે
 પડે છે ટેકાણે ટેકાણે આવેલા નદાના
 મોટા અવચ્છ તનાવો ગમણીય વાગી શાત ચિત્તને
 'મુનિ' કહે છે આરેથી આનંદામધુરા ગાયન જેવા અવા
 જથી મન આહ્વાન પામે છે અને મવારની ચંદ્રી મહેક
 સર્વે દિશામા ટેવાઈ ગઈ છે

પ [અમર મુદ્રા] ધીમે ધીમે દિવસ નડતો જતો
 છે અને સૂર્યના કિરણો મોટા ઘટાઓમા પણ પ્રવેશ કરે છે

૬ [શાખાઓમાંથી કાઠે બેસી] આ કડીમાં
ગરમીના વખતને યોગ્ય કીડાઓનું મધુર વર્ણન કર્યું છે
ઝાડના પાદડાઓમાં ચક્રનાકી સત્તાઈ જતી અને પોતાને
શોધી કલાદી સમીપ આનતા ચક્રવાડના રસમય લોચન
બેઠા 'હૃદ' થતી બન્ને (મુગ્ધ) નિર્મલ પ્રેમના આવેશમાં
એકબીજાને કોળી કરતા વળી, એકેક પાખ અને પગ સાથે
રાખી દિન એક તેમ કાયા પણ અલિપ્ત બેની કરી એક
માથે ઉગાનો પ્રયત્ન કરી નિષ્ફળ જવામાં સરલ આનંદ
અનુભવતા ચક્રવાડી સરોવરમાં બાધી જઈ સ્નાન કરતી
ત્યારે ચક્રવાડ પાછળથી આની જ નમિચન કરી લલગ્ન અને
આનંદ ઉત્પન્ન કરી રીઝતો પગી તડકો જરા નમવા
માડ્યો, એટલે તેઓ નદી કિનારે આરામ
પૃ. ૩૮ લેતા, પાણીમાં નજર નાખતા પોતાની
અને જરા આરે બીજાની અચ્ચત

“બીજાની ત્યા પ્રતિકૃતિ બળી એક દૃષ્ટિ તણાય [૬૨]
એની દૃષ્ટિ બીજાની પ્રતિકૃતિ બળી તણાય છે અથવા એકબીજાની
દૃષ્ટિ એકબીજાની પ્રતિકૃતિ બળી તણાય છે આ ગદ્ય વાક્યને અર્થ-
ધન કરીને ઉપરની પદ્ધતિ લખી જણાય છે ‘બીજાની’ ને બદલે
‘બીજાની’ એક વચન જોડી પૂરા અંગે-પાણીમાં એકબીજાની
અંગે પૂરેપૂરા દેખાતા નથી પણ એ અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ જોડે
પણ આ યુગતનો પ્રેમ વધતો હોયે મપાદ

મધુરી છબી દેખાતી, એટલે નજર છબી તરફ જ રાખી
એકબીજાં તરફ સરતા ચરતા અચાનક 'ગાઠ આલેખ'
સાધનાં. (દષ્ટિ=આંખ.)

૭. [પ્રણયની°] વિરહસમયનો અંધકાર ધીમેધીમે
પાસે આવેનો જાય છે એ આવા વિગ્રાસોમા કેમ સાંભરે.

૮, ૯. [કાવાં રક્ત° થી અધારાના°] (મંદ્રશોર=
પોત્રા ખોખરા કાલા અવાજ) પણ 'અદ્ભુતરંગ'થી
'સકલ સૃષ્ટિ'ને 'નવીન' કરનાર પ્રેમ-તેજ જેવું-જ
સૂર્યતેજ જેમ જેમ પૃથ્વી તથા આકાશ તરફ અને
ત્યાંથી દષ્ટિમર્યાદા બહાર જવા લાગ્યું, અનુરાગ ઉપગતીને
જતી રહેતી 'રક્તઘુતિ'ને લીધે ઝાડો જેમ જેમ (સરોવ)
ઝાંખાં થવા લાગ્યાં, અને રૂપરંગની બધી લીલા જેમ જેમ
જમીન ઉપરનાં આ વનને તથાને આકાશનાં વાદળાં તરફ
જવા લાગી (ઝાડ, સરોવર, નદી, પર્વત વગેરે સૃષ્ટિના
બધા રમ્ય દેખાવોમાં દેવનાઓ અધિષ્ઠાન કરે છે એ વિચાર
ઇગ્લિશ કવિનામાં ધણી વાર આવે છે.) તેમ તેમ આ
'સ્મૃતિનાશ' રૂપી (જન્મનિકા) પડેદો તેમની આખોથી દૂર
થયો. 'અવધિ અંકુશ' અંતરમાં ખૂંચવા લાગ્યો-વિધિપ્રરિત
વિયોગનો આગ્રેહ જિતાર તેમની નજર આગળ ખડો
થયો: સંયોગનાં 'વિરત્ર મુખ'મા પણ એ અનિવાર્ય વિયોગ

એક પણ અનુભવો તે વખતનો અતરમા પેસી જતો
 પ્રત્યાધકાં તે વખતનો કોઈ એકિર
 પૃ. ૩૯ કે ફૂર પ્રાણીના અનભિપ્રાય અનાજથી
 થતો મર્મોનાત, તે વખતના (નિષ્કુર
 પ્રાણ) હૃદય હીન બનતું અસલ આગમ-આ
 વિગેરેના એકી ઘડીએ થયના તાદશ ' આભાસ ' થી
 આ બન્ને ' એટલા ' દીરાના અર્થગયા, (છેની લીગીના
 યતિભગથી આ ' યુગની ' ' ઉન્મત્તા ' મુપ્રદર્શિત કર
 વાતી કવિની યોજના સ્તુત્ય છે પ્રસ્તુત મનોવિદ્યારના
 સામાન્ય રૂપને મૂર્તિમાન કરવાને વિશે પસદ કરેલું વૃત્ત
 એટલે કે કવિએ પસદ કરેલો લયનધ (rhythmic
 echo) મર્મ્ય દોષ, તો પણ એ મનોવિદ્યારના અમા
 નક થતા અસાધાગ્ય વધારાને અથવા ભૂકોષ જાતના
 અમાધાગ્ય કેન્દ્રારને મુપ્રદર્શિત કરવામાટે એ મનોવિદ્યારના
 શરીરરૂપ થેના લયનધમા અમાધારણ વિકૃતિ જથ્થાનનાની
 જરૂર છે)

* ' અનુભવે, ન છતા, ફાણ એક તે ' એ પસથી એમ
 દર્શાવવાનો આશય છે કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે,
 પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ફાણ વાર તો ચામિની,
 હુ ખા ફાલ, પ્રાણીઓની કંઠોર ચીસો જગેરેનો સાક્ષાત્કાર
 અનુભવે છે તા ૩ ૩-૧-૯૦ નો કાન્તનો પત્ર મન્તમાના પૃ ૩૨૩

૧૦, ૧૧, ૧૨ [યઃ તથાપિન્ધીરોમે રોમે (મમુ
 નિન્ન=જિએ) આ ઓચારથી મહાપ્રયત્ને નિમુક્ત થઇને
 મયોગમાય જેમ અને તેમ હમાનરા 'નિનેજ' ની પામે
 જવા તેઓ 'અનકાશ' મા ચડના ચડતા એક પડી એક
 "ઉન્નતસ્થાન" "અહણુ ડગના" જાય છે છેડ શૂન્યહૃદય
 થઈ જાય છે દક્ત જેમ જેમ નિધિગ્રેસિન નિયોગ નજદીક
 આવતો જાય છે તેમ તેમ તેઓનો પ્રેમ ઉગ્ર થતો જાયછે,
 તેમ તેમ તેઓનું દેહ-વિલિન જીવન માત્ર દેહનિલિન જ
 થઈ જાય છે અને સાગ આત્માનમા નજર નાખે છે તો
 બહુજ 'રમસૂનુ' દેખાય છે 'આઝી આઝી' ધામા જેવી
 'વાઝળાઓ' લૂતી પાખવિનાની હોય તેમ ગમે તે ટિંગામા
 'તણાય' છે 'રનિર્મિત' પશ્ચિમ સમુદ્રને ગડકે છે તેઓ
 પરતમાગની ટોચથી પહુ ધણે જિએ ચડે છે વધારે જિએ
 ચડી ગકતા નથી સધ્યાન્તની એક 'ચપચ' 'ક્ષણ' ગ્હી
 છે-આખગની 'એકજ ક્ષણ' તેઓ એક બીજાને બાઝી
 પડે છે 'કપિત' હૃદયને એક દરી નાખે છે છૂટા છૂટા
 'નિહમય' નો દાદ 'મહન ન થતા'
 પૃ. ૪૦ 'મત' જેવા 'પાજ' બેટે છે-ત્રીજવા
 બેટે છે 'મમુ' થઈ જાય છે

૧૩ [ટગ્ગરો અને પાપાણામા] ચાહે તરફ મુનકાર

જોઈને 'પ્રેમી' 'ટળવળે' છે પણ શું કરે ? સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટિકર્મ આગળ ખીચારા પ્રાણીનું શું ગળું ? આ જ આ કાવ્યનું હાર્દ છે. મનુષ્યની આસા તૃષ્ણા લાલસા ગમે તેવી ઉચ્ચ હોય ગમે તેવી ચિત્તહારક હોય, પણ, સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ હોય તો મૃત્યુથી જઠાત્મા થયા સિવાય કે ઉન્માદથી ચેતન્યહીન થયા સિવાય કે નિરાશાથી મન વાળ્યા સિવાય એથી કંઈ બારી ! સૃષ્ટિકર્મની સનાતનતા (immutability) નું જ્ઞાન જેમ જેમ વધતું જાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે દૃઢ થાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની નિરાશા ઉભ થતી જાય છે. અસંગત, મનુષ્યવીરોના વિશ્વત્રેય મારેના મહાપ્રયાસથી અને દરેક જમાનાનાં અગણિત મનુષ્યોનાં વક્તવ્યથી પણ આપણી આકાંક્ષાઓ એક પછી એક ઉતરોત્તર સાદૃશ્ય પામતી જાય છે, અને પરિણામે, ' નિરુપધિ સતશૃંગ કરતાં, ' (વસંતવિજયમાંથી) એવો પણ સમય આવશે જ કે જ્યારે હાલની મનવાહિન આપણી બધી ઉત્કૃષ્ટ મુરોદો યથાયોગ્ય સિદ્ધ થઈને, મનુષ્ય જાતના હાલના દરેક પ્રકારના વ્યાધિ આધિ તદ્દન નાશુદ થઈ જશે. એ દિવ્ય તેજોમય દિવમનો અગ્નિહૃદય થઈ પણ ચૂક્યો છે. " Not in vain the distance beacons " (Vide Tennyson's ' Locksley Hall) પણ દરમાન જ્યાં સધા સૃષ્ટિનો

સનાતન ક્રમ અને મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તદારક લાક્ષણિકતાઓ એક બીજાને એકતાન નથી થયાં, સાંમુદ્ધી પ્રવર્તતા બેચૂરથી આપણા કાન પુટે એમાં શી નવાઈ ?” સંગીત સાભળવાની સ્પૃહા રાખનાર શ્રોતાથી કંઠોર આક્ષાપ તે કેટલી વાર સુધી સંખ્યાય ? પણ આ દુનિયાં તો એવી છે કે જાણે ધણા આધા ભવિષ્યના કોઈ જમાનામાં શરૂ થનાર સંગીતને માટે લાક્ષણિક જમાનાઓને આક્ષાપ કરવો પડે છે ! ચક્રવાક દંપતીને કવિયે મનુષ્યપ્રેમની મર્તિરૂપ કલ્પ્યું છે અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્યસૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ધણું વધારેણું બિંબ છે. એવા અત્યંત વિરોધમાં સચેતન રહીને જીવવું અશક્ય છે. ચક્રવાકી બીચારો મનુષ્યહૃદયની માફક હોડા દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને જરાક પાપાણુમયી જરાક ઓછી રસતેજ હીન સૃષ્ટિને માટે તકસે છે. *

* ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂચં જેમાં સદૈવ,
આનાથી કે અધિક હૃદયે આદ્રં જ્યા હોય દૈવ.

આજ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં ■ તે, જે કવિઓ અદસ્માત એક જ હૃદયના સ્વર્ણ રીતે કરે છે તેનો ખરાબર દાખલો છે.

કિમિદ કિમિદિદં સ્થાનમસ્તિ શ્રુતં વા
મજ્જતિ દિનકરોડયં યન નાસ્તં કદાચિત્ ।

૧૪, ૧૫ [પ્રવદતા અટકી^૦ થી અવગ કાઢ^૦]
 (રજ=વેદના ગર્ભાત્મા=અતરાત્મા મ્યુરિત કરતા=હવાની
 નાખતા,) (હજી અર્ધુ 'રવિર્જિત્ય ઉદધિની બહાર
 છે, હૃદયની દિગ્મુદ નિગાથી ઉત્પન્ન થતી ચક્ર-
 વાકીએ ઉચ્ચારેલી વ્યગ્ર પ્રાર્થનાને કંઈપણ કાપ લાગતો
 નથી) હૃદયને ઠકુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની
 વિવેક બુદ્ધિની ફરજ છે સુકુમાર સ્ત્રીનું, ધૈર્યવાન
 પુરુષ આશ્વાસન કરે છે. પણ પોતાની આખે પણ આખી
 ધરા (તેઓ ધણેજ ઉંચે હતા) એવીજ " રસમુની "
 દેખાય છે ત્યાં શું આશ્વામન કરે ? ' આ ઐશ્વર્યે પ્રણય-
 મુખની હાથ ' આશા જ કેવી ' એથી વધારે કંઈપણ કહેવાને
 અશક્તિમાન ' પ્રણયવીર ' પ્રિયહૃદય (sweetheart)-

અમતિ વિહગસાર્યાનિત્યમાપૃચ્છમાનો

રજનિગિરિહીતધ્વનવાકો વરક્કઃ ॥

કાવ્યમીમાસા પૃ. ૬૦

અર્થ—“ જ્યાં આ સૂર્ય કાઠ દિવસ અસ્ત ન પામે એવું
 કાઠ પણ સ્થાન આ જગતમા એથુ છે અથવા સાબળું છે ? ”
 એમ, પક્ષીઓના કાફલાને પૂછતો પૂછતો રાત્રિચિરહથી બાંધેલા
 બિગારો ચક્રવાક બાગવા કરે છે

ને નિગરાની અનધિયા યુગ થતા ઢી રીતે જોઈ ગકે :

એના ઘાતકી ' વિગ્દ ' નો ' જીવન ' સંકે

૫૦. ૪૧ પણ સદાર કરતા છેલી ઘડીની ' એસ્તા '

નો ઉત્કૃષ્ટ આન મેળવવાનો એ કેમ નિશ્ચય

ન હો ?—આતન જતા સૂર્ય તરફ એ છેલી દીર્ઘ દૃષ્ટિ

નાખતા તેઓ એક બીજને વગગીને ' નયન મીચી ' દષ્ટ

ગદનમા ઉતરી પડે છે—કનિની કન્થનાને ' કાનનો પ્રવાહ '

અલિત થયો લાગે છે (ગદન-મૃત્યુની ખીણ)

૧૬. [પાછું જોતાં થી છેત્રે સુધી પ્રથમ આ

કાળની છેલી ચમ્પિ ' મ્યારિ જ ચેતન એક દીમે નહીં '

એ પ્રમાણે હતી] (જલ-વેગ) મરિતા દેરીએ કરેના

દિવ્ય લોચનથી મરિને જુદો જ આભાસ થાય છે મન

વાળિન ચિત્તહારક રસતે-પૂર્ણ એક નીન ' દુનિયા ' મા

આ ' મેદનાન ચક્રનાં મિથુન ' પૂર્ણ આવેગથી દાખન

થઈ જતું હોન એમ તેને વડીલર જણાય છે પણ

' Adieu ! The fancy cannot cheat so well

As she is famed to do deceiving self '

(Vide Keats' Ode to a Nightingale) કવિતા

દેરીનો લાય જ્યા મસ્તક ઉપરથી ખમી જાય છે, આમો

બધ મરીને જ્યા પાછી ઉઘાડે છે, ત્યા તેની ખાત્રી થાય

છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઉદ્દેશ્ય હતું.—છેલ્લી બે લીટીઓથી આ કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય (Pure subjective poetry, poetry of the heart, સ્વાનુભવરસિક ” કવિતા એ નામ આ સ્થળે યોગ્ય ન લાગવાથી નવો શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે.) કવિતાના કરતાં ચડતી પંક્તિનું બને છે.

સેહુની.

ટીપ—કપરનું વિવરણ અત્યંત સ્ત્રી પંક્તિ પ્રમાણેનું છે. તે પંક્તિ પૂર્વાસાપમાં

કવદિં અચેતન એક દિસે નહાં ।

એ પ્રમાણે છે. તેથી આ આખા શ્લોકનું હાઈ ફરી નામ છે. પ્રથમનો અર્થ પણ જરા અસ્પષ્ટ છે પણ તે આ પ્રમાણે થાય.

અવર કાંઈ એ શ્લોકમાં ચક્રવાક પોતાની સંદેશરીને આ વિષય દુઃખમાંથી બચવાને જે એક જ ઉપાય તેને યાચ્ય લાગે છે તે બતાવે છે, તે એ કે આંખો મીચી પડવા માંડીએ અને એ રીતે આ વિરહ અને આ વિરહદર્શન છુપાવ બંનેનો અંત આણીએ. તે પછીની કુદરીઓનો અર્થ એવો થાય કે એ દંપતી એ નિશ્ચય પ્રમાણે પડવા માટે છે.

આંખો મીચીને પડતાં હતાં ત્યાં ‘ પાછું જોતાં ’, ફરી વાર આંખ ઉઘાડતાં, એ દિગ્ચુરણને સ્ત્રી જ બામ થાય છે. તેમને

સૂચક લેખક દ્વારા લેખક દેખાય છે અને પ્રકારશીલનથી તે ધન્યનાના ઉદ્ધારો કાઢવું કાઢવું પડીએકું વેગથી નીચે ઉતરી પડે છે.

જેમ જેમ 'એ પ્રકાર' અર્થાત્ આગળ શ્રેણીમાં જેનો બાસ, આબાસ થયો છે તે પ્રકાર વધતો જાય છે તેમ તેમ તે પ્રકાર જોનાર પક્ષીઓના પતનનો વેગ વધતો જાય છે. પક્ષીઓ પડી રહે છે, પ્રેમની ખાતર જે ઉદ્ધારો ઉદ્ધાર કરી શકાય તે કરી લે છે અને પરિણામે એ નિઃસીમ અવકાશ એવા ને એવા અચેતન-અવનહીન-ઉદયહીન-ચેતનહીન જણાય છે. જે "ઐશ્વર્ય", જે ઇશ્વરસત્તામાં, અવતાં પ્રણયસુખ નહોતું, તે ઐશ્વર્ય મુલા પછી પણ નિષેતન અવકાશ જ હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમ જેવા ઉચ્ચતમ બાવને માટે આ અવનયોજનામાં કશું કશું કે સ્થિતિ નિર્ણય થયેલ નથી. જે કયાણ અને પ્રેમી ઇશ્વર આપણે માનીએ છીએ તે છે જ નહિ.

અને કાવ્ય લખતી વખતે તો કવિનો આ જ અભિપ્રાય હોતો. તે સમયના એક પત્રમાં આ કાવ્ય વિશે તેઓ લખે છે:—

“હું ન્યાયી કે કયાણ કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે” તા. ૩-૩-૧૮૬૦ નો પત્ર. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૩.

હવે આ છેલ્લી પંક્તિ કરતાં એવો અર્થ લેવો જોઈએ કે એ પશ્ચિમવર્તે પડવા માંડ્યા પછી કોઈ જુદો જ બાસ, કોઈ નવા

જ સત્યની આખી થાય છે, તેમને સૂચી જેવું કાઈ દેખાય છે, અને પડતા પડતા તેમની જીવનની એ છેલ્લી ક્ષણો ધન્ય બને છે

એ પ્રકારે વધતો, વસ્તુતઃ વધતો નય છે અને પક્ષીઓ વધારે વેગથી તે વરફ નય છે અને આ પક્ષિયુગલે પ્રેમની ખાતર જીવનભોગ આપ્યો તેથી એ નિરવધિ અવગણ કોઈ પણ સ્થલે અચેતન દેખાતો નથી સર્વ ચેતનમય થઈ ગયું છે કર્તાની ઇશ્વર સબધી માન્યતા બદલાતા નેમણે કાવ્યમા પોતાનું બદલાયું મનતાબ્જ બક્ષા કર્યું છે જેમ કોઈ કુદાલ ચિતારો પીંછી ઓના એકાદ એ સ્પર્શથી જ, એક માણસના જીવનનીના ચિત્રને તેના ધડપણનું ચિત્ર બનાવી દે તેમ અહીં પણ કવિએ એક જ પદ્ધતિના ફેરફારથી—અરે એક જ અક્ષરના ફેરફારથી, ઉત્તર વયનું મતલબ પૂર્વવચના કાવ્યમા મૂકી દીધું છે એમા કૌશલ તો ધણું છે પણ કહેવું જોઈએ કે જ્ઞાનો પાઠ સમગ્ર કાવ્યમા જેમણે સુસંગત સુસ્વરૂપ હતો તેટલો નવો નથી કાવ્યની સમગ્રતા કંઈક ખરિત થાય

પૃ. ૪૨ દેવયાની

કર્તાએ આખું કાવ્ય નણ ખડમા લખવાની ધોળના કરેલી તેમાનો અહીં પ્રમિદ્ધ થયેલો ભાગ પ્રથમ ખડ છે બીજો ખડ લખાયેલો ખરો પણ ગુપ્ત થયો છે અને તે દેઃ સુધી દાય આપ્યો નથી, તેમ કર્તા તે મહારીને વળી પણ સમ્યા નથી ત્રીજો ખડ વખાયો જ નથી

લંબાવેલાં: શકે=જાણે કે, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક. દેવયાનીના સ્વરો જ જાણે કે નાનાં નાના શરીરો ધારણ કરીને ક્યને શોધવા નીકળી પડ્યા છે અને એમ કરતા. સશીની નિશા-માં' વિવિધ રતિ રેલે છે. 'સશીની નિશા' એટલે 'ચાંદની રાત.'

દિવ્ય પ્રભા: કાંઈ સુંદર દ્રવ્ય જોયું હોય કે કાંઈ સુંદર સાંભળ્યું હોય તો સ્વજનને એ સૌંદર્યના સદ્ભાગી કરવાની ધાંજના મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, બાલકમાં તે વિશેષ દેખાય છે; અને દેવયાની દ્વજ સ્વભાવમરણ બાલક જ હતી.

તરે જે: શોધવા માટે દુરતી બાલક દેવયાનીનું ધણું જ રમ્ય અને મનોહર ચિત્ર છે.

કરે એવું જ્યોત્સના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો,
સાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ મેંથે જાળકતો.

“—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેંથે જાળકતો સુભગ મણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહ-કલાને જોઈને, કાણ અટક્યો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિ-શયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી કાણ ખરે જ થંબી જાય, જે કે દેવયાની બધો વખત ગતિમાં હોય તથાપિ.

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યાં [પૃ. ૪૭] તે માત્ર .

પૂર્વાભાષ

પુનરુક્તિ નથી 'અટકતો' પછીનું અપવિરામ કહાડી નાખો 'પ્રેક્ષીને' પછીનું કહાડી નાખો, 'સશાક' પછી એક નવું અપવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો એ સુદર ચન્દ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમાં મણિનો લલૂકતો ઝમકાર જોતા સ્થભી રહે છે

બધા વિવેચકો સજ્ઞા છે, અને તેમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા સજ્ઞાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેના રગ્ન લલુ હું કે મ્હારી ક્યાનો મારો અર્થ મ્હારી પક્ષિઓનો સુદમાં સુદર અર્થ છે .

કાન્તનો તા ૧૬-૧૦-૮૦નો પત્ર કાન્તમાના ૫ ૩૨૬-૨૭

પૃ. ૪૩ થડો મીરો માતરિશ્વા=પાન ન્યા તરત અનકશ્રેણિ છે ત્યા તેની સાથે કીડા કરતો રહે છે વ્યજન કરીને-વાયુ ઢાળીને-એની રીતે સ્ત્રી તરફ આદરસત્કાર

પૂર્વાભાષમાં આ પક્ષિઓ, જન્મે જગાએ ન્યે ત્સ્ના ભ્રમણ પછી માત્ર એક જ અપવિરામ સાથે ઇપાયેલી છે અને એ હેતુપૂર્વક હશે એમ ધારી એ જ પાઠ આ આરુણિમા કાયમ રાખ્યો છે આ પાઠમાં પણ કર્તા પ્રમાણે જન્મે અર્થો થઈ રાખે પણ બીજા અર્થ અમને વધારે સુસંગત લાગે છે-આ પાઠને અને રસદિષ્ટિએ પણ

ખતાવીને, પોતાનું આભિજ્ઞત્ય-ખાનદાની ખતાવે છે. અને એ દાક્ષિણાન્યમાં અગ્રણી, મુખ્ય એવો વાયુ રસિકનો પગ નૃત્યમાં ગ્રેરે છે. વચંતમા દક્ષિણનો થડો વાયુ વાય છે તેને દાક્ષિણાત્ય કહ્યો છે. દાક્ષિણાત્યનો બીજો અર્થ—સ્ત્રી તરફ સન્માન દેખાડનાર—નાગરિક, સખ્ય પણ અહીં શ્લેષથી લાગુ પડે છે—દેવયાનીને તેણે વ્યજન કર્યું છે.

જેની તરંગ૦: સ્ત્રીના નૃત્યને લાસ્ય કહે છે. એ લાસ્ય રમણીય હતું પણ મુગ્ધ દેવયાની પોતાનું સૌન્દર્ય જાણતી નહોતી તેથી તે અજ્ઞાન રમણીય હોય વિશેષ સુંદર હતું.

રાદ્ધિણીપતિ=ચન્દ્ર. રસ્મિઓ=કિરણો. તુહિનાચક્ષ= હિમાચલ.

શોભીતા શા૦. આવા, પ્રૌઢ સુંદર લાપામા લખાયેલા પુરુષનાં વર્ણનો આપણા કાવ્યમાં બહુ વિરલ છે. છેદ્ધી પંક્તિ—તે પોતાના લાસ્યથી જ્યોત્સ્નાને પણ સ્વચ્છ કરે છે.

પૃ. ૪૪ હવે તો૦: હવે તો ગુરુકન્યા કચની નિકટ આ આવી—આવી પહોચી. તેણે કચની ધ્યાનાવસ્થાને, પોતાની ઉત્સુકતાના વેગમાં, જાણી નાંદ, અથવા જાણ્યા છતાં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને કચને પૂછ્યું “તું શું નિહાળે છે ?” એ પૂછતા જ પોતાના હર્ષાવેગમાં પોતાને

પૂર્વાભાષ

અનુકૂળ જ કચ નિહાળે છે એમ તર્ક કરી લઈને કહે છે
 ‘હા. અને તુ પણ ચન્દ્રને જ જોતો હો તો હું મારા
 આગમનને સફળ સમજું છું.’ પણ આટલું કહ્યા પછી
 તેને સમજાય છે કે પોતે કરેલો તર્ક ખોટો છે એટલે ભાવ
 બદલાતાં પ્રથમ કહેલા વાક્યનો ‘નહી’ શબ્દથી નિષેધ
 કરે છે. ‘અરેરે, આ તો નીચી નજરે અત્યારે બેઠો છે.
 આવા સુંદર ગગનની પણ અવગણના કરે છે!’ અતિત્વરાથી
 એક પછી એક બદલાતા ભાવોનું બે જ પંક્તિમા થોડા જ
 શબ્દોમા એ ઘણું અચ્છુ ચિત્ર છે.

પાડી નાખે^૦: શૈલી, ઉપમા, ભાષા સર્વ અતિ ઔદ છે.

સારાંક ભીરુ^૦: કચ અને દેવયાનીની સ્થિતિનું અહીં
 ચિત્ર છે. પ્રથમ, ‘હવે તો મેદાને’^૦ એ શ્લોકમા, દેવયાની,
 દૂરથી બે બાણુ આગવાની બે હારો વચ્ચે કચને જુએ છે.
 આખા કાવ્યના શ્લોકો ઉપરથી એમ નિષ્પત્ત થાય છે કે
 કચ તે વખતે કેઈ પથ્થર ઉપર કે એવ કેાઈ જરા જાગે
 રયાને હૃદય તરફ નજર કરીને બેઠેલો છે. દેવયાની ત્યાં આવી
 પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે અને કચ ગગનસૌન્દર્ય જોતો નથી
 એમ જાણી તેનો દાય આણી તે જોવા વીનવે છે. કચ તેનો
 દાય તરછોડી નાખે છે. આ વખતે કચ પોતાની બેઠકની
 અને પોતાના શરીરની ઊંચાઈથી એટલો ઊંચો છે કે દેવ-

યાનીના મુખ કરતા તેનું મુખ ઊંચું હોય. દરે અનાદરથી ઉદામ થયેલું દેવયાનીનું મુખ ધીમેથી જોવું કય તરફ વળે છે તેવું જ, તે જ વખતે, કય હૃદય તરફ નીચી દૃષ્ટિ કરી રહ્યાં હતા તે નીચી જતી નજરને મળે છે.

પૃ. ૪૫ જરા જોયું આ શ્લોકમા દેવયાનીના દૈન્યનું વિશેષ વર્ણન છે. આમા લક્ષ્મણ શબ્દ આવે છે તે શૃંગારક્ષણ એવો અર્થ લઈ શકાય નહિ. કર્તા દરેક જગાએ જ્યાં નવા ભાવનો ઉદય વર્ણવતો હોય છે ત્યાં, ભાવ અને ભાષા ઉપરના પોતાના વિશેષ પ્રભુત્વથી, તે ભાવના વિભાવો, કારણે ક્રમશઃ આપીને જ તે ભાવનો ઉદય ગ્રિયતિ ઉપચય વગેરે દર્શાવે છે. અહીં શૃંગારી લક્ષ્મણનું એક પણ કારણ નથી શૃંગાર ભાવની ગ્રિયતિ તો છેક કાન્યના અન નશ્વર, 'શોભે જોવી' એ શ્લોકમા થાય છે આ તો જેને સાધારણ ભાષામા લાજ, શરમ, કદીએ છીએ તેનું વર્ણન છે

રહી વેળા થોડી—થોડીવાર રહીને, ગુરુકન્યાનું દૈન્ય જોઈને એ ડરતો ડરતો, સકાય પૂર્વક પોતાની અવસ્થાનો ખુલાસો કરવા કહે છે—

અવગ્યા બેઢનું: જુદી જુદી અવસ્થાઓનું કોઈ અવસ્થા કેવી હોય કોઈ કેવી હોય તેનું જ્ઞાન તને નથી. હે મુઘ્ધ, બધા મદી બાવબાવ જ હોય એમ શું તું માને છે ?

પછીના શ્લોકોમા તેનું દૈન્ય વધતુ જ જાય છે.

પૃ. ૪૬. રોતી હોસે^૦: નીચે મુખે રડતી હશે એમ સકા કરીને, કયે તનુ કટિ સાથે બાહુ ધરીને, પોતે જે જાતી જગાએ બેઠો હતો ત્યાં, પોતાની કને, દેવયાત્રીને જાતી લીધી.

રોકિલ અત્રુ^૦: જાતી જગાએ આવવાથી હવે દેવયાત્રીના રાખી રાખેલા આસુ પડ્યા તે કચના ગાલને ભીજવવા લાગ્યા. આ આસુ સાથે તેનું દૈન્ય, વિમાનના અને અપમાનનો રોષ પણ ખરી ગયો અને દેવયાત્રી ચન્દ્રના જેવું અદ્ય હાસ્ય હતી.

ધરી હૈયા^૦: આમા બન્નેની સ્થિતિ પાછી બદલાય છે. વહીને ઓષ્ઠથી^૦: ઓષ્ઠથી-અધરથી શરૂ કરીને આગળ જઈ વદન ઉપર. અહીંથી શુગારના વિલાવો શરૂ થાય છે. આ રીતે મુખના સાન્ત્વનભાથી શુગારનો ઉદય થવો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સુંદર છે.

પૃ. ૪૮ ઉદગાર

હરે દષ્ટિ^૦: તારી સદ્ય મૃદુ દષ્ટિ જ મારી રજ, વેદનાને હરે છે.

સદા એ દષ્ટિ એવી જ રહેશે તો જીવનની સર્વ ક્ષણોને હું કૃતાર્થ માનીશ. પ્રમત્તાવસ્થા^૦ “ પ્રિય અને પ્રિયા

એક બીજામાં લીન થાય, એક બીજા મય થઈ જાય, જ
મનને વિભગી જાય, એને જગન “ પ્રમત્તાવસ્થા ” કહે છે
આથી હિન્દુ ઉદ્દગારમાં કરિ પ્રિય અને પ્રિયાના દષ્ટિબિ
ન્દુને જ કુન્તી અવસ્થા ગણીને, પ્રેમી માણસ પ્રેમને
બૂધી જાય ને કોઈ કોઈ દાણે જગન નરક દષ્ટિ નાખે,
તેને પ્રમત્તાવસ્થાની દાખુ કહે છે ’ જ્યન્તી વ્યાખ્યાન
યુગર્મ ૪, ૨૭૯

પૃ. ૪૬. માનસ સર

માનમન્મન. માનમ નામનુ મરોનર છે એટલે મનને
જ માનમનુ રૂપક આપેલું છે

ગ્યાનઃ ન મત્યુ જલને સમાવાને માટે જગા ન મળી
પાણુ ન વત્યુ તોફાન પાણુ ન વત્યુ, તેનું જોઈ
બી ન થયુ

સ્થન સાથ જાત્યુ જન્મ અને સ્થન એક થઈ ગયા
પાણીથી બધુ એકાકાઈ થઈ ગયુ

આખર ન ત્યુ આનું આખર-આખર પરિણામ
શુ આનરો તે દગાનું, મમજનનું નથી

પૃ. ૫૦. અશ્રુને આવાહન

આ દાન્યમાં પૃ ૫૩ ઉપરના નથી પામે એ શ્લોકની
પહેલી મે પક્ષિઓ પ્રેા જલનતગલ દોકારના ’ એક

તોડેલી ઝાળ ' ની પ્રથમ, બે પંક્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે.
એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:

નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
મુખી અશ્રુ છાતી સરસોં ધરોં પીયૂષ ભરવા:

ભણકાર પૃ ૯.

જુઓ જળન્તી વ્યાખ્યાન. મુગધર્મ ૪, ૨૭૮

પૃ. ૧૪. પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

કેટલીએક પંક્તિઓનો અર્થ અસ્પષ્ટ છે.

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ એટલે પ્રણય કરવામાં વિલંબ
કરવો તે.

નહીં આવે:-પ્રણયીના હિતમાં પ્રણય કદી આડે
આવતો નથી એમ કહેવું પડે તે, પ્રિયતમ સખે ! લાયક
ન ગણાય. તો પણ તને શું આ વાત ખોટી લાગે છે ?
તારા તરફ દયા*—સ્નેહ રાખનાર મારા તરફ શું તું નિર્દય
થઈશ ? તું વિચાર કરી જો, વિચાર કરીશ તો તારા
અનુભવમાં મારા કહેલા સત્યનો નવો અંકુર તું જોઈશ.

૦'દયા' શબ્દ કાન્ત ધણીવાર પ્રિયતા અર્થમાં વાપરતા
જાણાય છે. કદાચ અંગ્રેજી શબ્દ charityના બન્ને અર્થો-ખાસ
કરીને જાઈ જાણવી જાણામાં-ચાલ છે એ ઉપરથી એવો અર્થ કર્યો
દેાય. સરખાવો 'પરિપૂર્ણ દયારસ' વાસણનાં નયનો. પૃ. ૭૯.

વિચારે કે૦: શ્રી કરણાચંકરની પ્રતમા બીજી પંક્તિમાં વચમાં વિરામચિહ્ન નથી. એ પાઠથી અર્થ સુગમ થાય છે.

અર્થ—વિચાર કરવાથી અથવા ક્ષણ પણ મોડું થવાથી પછી વળશે નહિ—અર્થ સરસો નહિ, પ્રેમ મળશે નહિ. એ તો જ્યારે મળે છે ત્યારે પણ સમય વહી જતા મળી શકતું નથી. રસ વરસેના હોય ત્યારે જ સ્નાન કરી લેવું જોઈએ. શું હજી તને બહુ વહેવું છે એમ લાગે છે? નહિ નહિ, એવો વિચાર દેશે ધરીને વિલંબ કરવો ન જોઈએ.

નથી તાફ૦: વિલંબ નહિ કરવો જોઈએ કારણ કે આ રસની વર્ષા કાઈ તારી નથી, તારી સત્તાની નથી, એ તો કુદરતી રચના છે, કુદરતથી જ એ બધાય છે અને કુદરતથી જ પોતાની મેળે વૃદ્ધી ગળાય છે. માટે જ્યારે મળે ત્યારે જ તેનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ, જ્યાં કાલક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. એ જ વાત બીજા રૂપકથી કહે છે. નબોમણનું જે સંગીત શ્રુતિ પર પડ્યું છે તેને સાલળવા અનુકૂળ સમય મેળવવાની શક્તિ ન જો, એ સંગીત ધણુ વિરલ છે કારણ કે ઘણું લાંબે અંતરેથી આવે છે.

સુધાનાં મસ્તોનું૦: પ્રેમ, સુધાના સસ્તોનું મધુર મધુ કાણું હોય તેવો છે તે કોને ન મળે? એવા પ્રેમ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાતું હૃદય, કાલક્ષેપના વિચારથી, તું

હકપૂર્વક શા માટે દમે છે ? એમ દમવાડું કશું કારણ નથી. હવે તો પ્રેમખેલીને હિચિત રથાને જવા માટે તારા હૃદય-પિંજરને હિયાડું કરી દે કે જેથી તે ઘેલુ બની પોતાને અનુકૂળ પ્રેમરૂપી કુસુમરજમા આળોટી મૂર્ચિત બને.

પૃ. ૫૫. રતિને પ્રાર્થના

આ કાવ્ય સંબંધી પ્રો. દોકાર કહે છે:

“ આજ સાક્ષ [૧૮૯૦] માં ૨૨ મી અક્ટોબરે વડોદરાથી ટપાલમા નાખેલી રતિને પ્રાર્થના (૫૫) મ્હને ૨૩ મીની રહવારે મુંબાઈમા મળી. આના મૂલ કાગળમાં મથાળે ઇંગ્લેન્ડમા

To

Rati, the Goddess of Friendship *

એટલું વધારે છે ” સદર યુગધર્મ ૪, ૨૭૭

રસમય બન્યો: તે ક્રીડા પ્રદર્શિત કરવાથી હું રસ-મય બન્યો. અને સ્પર્શ સ્પર્શ મને પ્રેમવશ કરવાને તે સર્ગવ પ્રયત્નો કર્યા. તારા નવજ મધુરા હાસ્યોથી માઈ હૃદય દ્રવી જઈ તારે શરણે ગયું છે. તો હે રતિ દેવી ! હવે બહુ થયું, હવે બચાવ, હવે વધારે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર નથી.

મૃદુ મદલચી: “ ‘ નયન નમણા ’ એ બે લીટી, રા. રા. ભાઈ લાલસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ આ [પહેલા પત્ની]

* અર્થાત્ ‘ મૈત્રીની દેવી રતિને ’.

નર્મદાનું સૂચન કરે છે, એમ જણાવે છે. એની આગલી ક્ષીટીમાં 'વિરલ કચ્છી' એટલે આજા વાળ એવો અર્થ નથી; બધા ગાત્ર આગ્રહાદી રાકાપ એટલા બધા અને એવા લાખા વાળ, જે કોઈકને જ હોય છે, એવો અર્થ છે. નર્મદાના વાળ હતા પણ એવા " સદર યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

આ 'વિરલ' જેવોજ અવજો પ્રયોગ 'પ્રમત્તાવસ્થા' શબ્દનો આપણે આગળ 'હિંગાર' (પૃ. ૪૮) માં જોઈ ગયા.

કાવ્યમાં બે જુદા વિચારો રસરૂપ થઈ એકત્વ કેમ પામે છે તેનો આ યોગ્ય દાખવો છે. કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ મિત્ર તરફનો રોદ છે. એ રોદ અને પત્ની તરફનો રોદ વચ્ચેનાં બિન્ન છે. પણ પ્રમગ મળના, કવિ એ બંને રોદના એકજ અભિન્ન રસબિન્દુ આગળ મરી જાય છે અને મૈત્રીની દેવીનું મૂર્તિ સ્વરૂપ થોતાની હૃદયેશ્વરીની મૂર્તિને અનુમરી વર્ણવે છે.

અધિક સુખના : આજે વધારે સુખપ્રદ કામ ઉપર તારો નિયોગ, તારી નીમણૂક થાય છે. માટે હે કાન્તે ! પ્રવાસે જવા માટે જરા પાંચો પહોળી કરવી જોઈએ સદવાર ન પડી' ગઈ હોય અને હજી તારા દેખાતા હોય એ સમયે તારે વેગથી વિમોહમયી જઈ પહોંચવું.

“ ‘ વિમોહમયી ’ શબ્દ મુખાઈને માટે વાપર્યો છે. અંબાલાલલાઈ મુખાઈને મોહમયી કહેતા. ” સદર. યુગધર્મ ૪. ૨૭૭.

નિજ સદનમા^૦ : મિત્રને એટલે કર્તાના મિત્ર, પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને. “ ‘ સમાગમ ચિત્ર ’ એ શબ્દો અમે બેયે થોડા વખત ઉપર સાથે પડાવેલી છબીને માટે છે. ” આ શુપ કાન્તમાલામા છે. પ્રહર પણ^૦ અન્વય—આજે જે અંતનો અર્થોત્ છેલ્લો એકજ પ્રહર વીતે તેજ પ્રહર, હે ત્રિયે ! ત્યારા બલવંતનો જન્મનદિન પણ છે. તા. ૨૩ મી અકટો-બરતીવહેલી સવાર એ પ્રો. બલવંતરાયના જન્મનો સમય, તેને અહીં તા. ૨૨ મીનો છેલ્લો પ્રહર કરેલો છે, જે કે ખરી રીતે તા. ૨૨ મી રાતના ૧૨ વાગે પૂરી થાય.

પૃ. ૫૬. રકુરિત કરજે^૦ : સખી ! આલું સ્વપ્નું તું તે મિત્ર નિદ્રા કરતો હશે તેનામા રકુરાવજે, કે જાણે, મિત્ર રાત્રે ફરવા નીકળ્યો હોય અને ત્યા ત્વરિત—એકદમ, હર્ષ મિશ્રિત વિશ્વમે, રસાલ, નવી વયની બે બાલાઓ (રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ) ને વિમલ કુસુમો વરસાવતી નિરખે.

લક્ષિત નમને^૦ : એ બે બાલાઓ મુહૂર્તને ‘ આયુષ્માન ’ થવા વરદાન આપે, મીઠા કંઈથી ‘ જય જય ’ના વચનો કહે; અને અલિનય વડે અંગોની અદ્ભુત સુકોમલતા છતી

(વ્યક્ત) કરીને, આકાશના તાગ જેવા પ્રકાશતા જલધિના જલમા પડીને અતોપ થઈ જાય આ “ કંપના હિંદુ અને ગ્રીક વિચારોનું રમ્ય મિશ્રણ છે ” સદર

સ્વન મધુરતા^૦. ઉપરના સ્વપ્નના મુખની અસર જતી રહે એમ નહિ—એકદમ આધાન લાગે એમ નહિ,—પણ ધીમેથી, મધુર કોમળતાથી, જગાડવા કહે છે તે મધુરતાને કવિ વાઘ બધ પડતા તેનો મધુર રણકારો આવે તેની અને સુગન્ધિ દ્રવ્ય દૂર જતા તેની જે મધુરતા સર્વ અગમા બાપી જાય તેની સાથે મરખાવે છે

ગચ્છિકરણને^૦. ઉત્તરાર્ધ—દૃષ્ટિમા વિજયના જેવો મહોત્સવ દસાવીને મિત્રની દર્પપ્રકાશિત દૃષ્ટિમા પ્રજ્વળને—સામાન્ય રૂપે અથવા કવિ માટેના અથવા કવિના પોતાના—કરતો જોજો,

નજર જ^૦: તેરામા જો બચવતની નજર કવિની પ્રતિમા (છબી) લણી પડે તો તારે કવિની પ્રતિમાના નયનોની પ્રભા તરત બદલાવી નાખવી અને એવું દેખાડવું કે જાણે કવિનું મુખ હમણા જ સામે આવીને મિત્રને અભિનન્દન આપશે, અને એમ દેખાડીશ ત્યારે, મારી છબીના નયનની એ પ્રભામા પ્રકટિત થતા રનેદને એ રનેદી સખા પણ અભિનન્દન આપશે એ તું જોઈશ

પૃ. ૫૯. રતિરસ બધે^૦. કાન્યના પ્રારંભમા ૨૫૪

છે કે રતિ પોતે કવિને રસમય કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેને પાછાં આવવાને અને ક્યારે ક્યારે ફરી મળવાને વીન-વણી કરવાની જરૂર નથી એમ શંકા થાય. પણ સ્નેહ ગમે તેવો પૂર્ણ હોય છતાં તે અધીરો જ હોય છે અને સ્નેહી મુસાફરીએ જતું હોય તેને પાછા આવવાનું કહેવું એ સ્વાભાવિક છે એ રીતે છેલ્લી ઉક્તિયોનું સમર્થન થઈ શકે.

પૃ. ૫૮. પ્રમાદી નાવિક

કાવ્યનું મૂલ નામ ‘નિરાય નાવિક’ હતું.

પતિએ ભવસાગરમાં સાથે ચાલનાર સહચરીને પોતાના પ્રમાદથી ખોઈ તેનું આ કાવ્ય છે. પતિને સાગરનો પ્રમાદી નાવિક એટલા માટે કહ્યો છે.

મુધાધવસ અંતથી, ચાંદની રાતની ક્ષિતિજથી. ચાંદની રાતે ઘણી વાર ક્ષિતિજમાં વિચ્છતના જગદારા થતા હોય તેવું દેખાય છે. અને વળા દરિયાનું દશ્ય છે એટલે દૂરના પાણી ઉપર પ્રકાશ એવો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરેઃ અમે એ એકખીજને સર્વ અર્થ છીએ એમ ગણીને; અમારા સહ-ચારમાં જ અમારી સર્વોચ્ચસિદ્ધિ છે એમ માનીને.

પૃ. ૫૯. જતાં નિકટ^૦ : અમારી સફરમાં બંદરો નજીક જઈ ચડતાં, અને તેને જોતાં જોતાં “આ બંદરો

સુખનાવ (pleasure boat) ને શું સમજે ! ” એમ કહી હલેસાંથી વહી જતા, બંદરોને વટીને ચાલ્યા જતાં. અમારું નાવ વેપાર કે સરત કે લડાઈ માટે ન હતું માત્ર સુખની સફર માટે હતું. તેને આ બંદરો માથે શી લેવા દેવા હોય !

હતાં સજ્જ નેત્ર એ : મુજ ભરેલ નિદ્રાસે
એમ જોઈએ. તેનાં નેત્રોમા આસુ હતા અને મારા નેત્રો નિદ્રા અને આળસથી ભરેલા હતા.

કરાલ રજની^૦: પ્રમાદી નાવિક પ્રમાદના પશ્ચાત્તાપમા અને પ્રિયાવિયોગના આગ્રાતથી દરિયામા પડતુ મૂકી જવનનો અંત આણે છે.

પૃ. ૬૦. વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો^૦: શશીને જોઈ હું અને ગગનના મધ્યમા ઊંડી દગ કરી, તે સુદર દગથી કુટુંબરત તારલા-ઓ પાછા જોઈ હું. કુટુંબરત નારલા: કવિ પોતાના વૈધુર્યથી, તારાના જૂમખામા કુટુંબલાવ આરોપે છે.

મિયા^૦: “ શાવ, તે મલિશંકર અને આ [પહેલી પત્ની] નર્મદાનો પુત્ર પ્રાણલાલ. ” યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

હતી કહિન^૦: વિધુર કુરંગે પત્ની જતા બાલમૃગની મંબાળ લેવા માટે શીંગડા વડે જરા જમીન મુંવાળી કરી

પૂર્વાભાષ

હતી અને શબન પાસેના કાકરા જિંદગીઅથી લઈને દૂર કર્યા હતા. આસપાસની ઉડતી ધૂળ તો ખરતા આમુથી જ શમી ગઈ હતી પણ તેનાથી ચંડી ચવી જોઈએ તે થતી નહોતી કારણ કે તેની ચંડી ઉણુ નિઃશ્વાસ હરી લેતો હતો.

પૃ. ૬૨. વિપ્રયોગ

સરખાવો કલાપીનું 'એકસો હું' કેકારવ પૃ. ૩૬૫.

પ્રથમ આ કાવ્ય એ જ કડીનું હતું:—

આકાશે એની એ તારા:

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:

તરણુ નિશા એની એ—દારા

ક્યાં છે એની એ ?

એતો હાવાં નહિ જોવાની:

આંખડીએ નહિ સ્હોવાની:

અંત મુધી મ્હારે રોવાની

દારા એની એ.

પછીથી કર્તાએ સ્વીકારેલા નવા ધર્મમાં તેમને આ નિરવધિ વિયોગની નિરાશાને જાહે સ્વર્ગમાં મળવાની આશા થાય છે અને તેથી, જેમ 'ચક્રવાક મિથુન'માં નવી ભાવના પ્રમાણે તેમણે કાવ્યમાં ફેરફાર કર્યો તેમ અહીં પણ કર્યો. આ સંબંધી પ્રો દાકાર કહે છે.—

“કાવ્ય કહેશે કે આ ફેગફારથી કવિના નથી જગડી?”

યુગધર્મ ૪, ૨૭૯

અને આલખન પાદ જદલાતા રસ જદલાઈ જાય છે
અને નવો રસ જૂના જેવો સઘન તો નથી જ.

પૃ. ૬૩. મત્ત મયૂર

મારી કીસ્તીના સમયની, તે પછી લખાયેલી.

પૃ. ૬૫. મુખ્યાને સંબોધન

છેલ્લી ઠંડી: આલ જો ચહીયે=આલો આપણે સ્નેહ કરીએ.

પૃ. ૬૬. અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

અર્થ અસ્પૃહ છે. કલાપીનું તા ૧૬-૨-૯૭ નું કાવ્ય
નૂતન સમ્રાટ પ્રતિ (કેકાવ્ય પૃ. ૩૫૨) શ્રી મણિનકરને
ઉદ્દેશીને હતું અને આ કાવ્ય તેના પ્રત્યુત્તરરૂપ છે એમ
સાબળું છે. કાવ્ય લખાઈને તુરત એટલે ૧૮૯૭ ના
માર્ચમા કલાપીને મોકલાયું હતું અને તે પછીના કલાપી
ઉપરના ૨૧-૧૨-૯૭ ના પત્રમા પણ તેનો ઉલ્લેખ છે
(કાન્તભાગ પૃ ૩૪૫-૪૬ અને તે ઉપરની ટીપ) પણ
આ કાવ્ય બીજા મિત્રાને પણ મોકલ્યું હતું કાવ્યમા
= મખા, પ્રિયનમ સખા, આદિ આવે છે, તે એક દેકાણે
અમુક માણસને વા અર્ધને પણ ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું એમ
માની લેવાને માટે એ કવિનામાના સમ્બો એકવાને પૂરતો

પુગવો ગણી શકાય નહીં” (જયન્તી વ્યાખ્યાન યુગધર્મ
૪, ૨૭૮)

ક્યાપીને ઉદ્દેશીને લખ્યુ હોય તો ‘અજ્ઞાનસખા’
એમ લખે? કાવ્યમા લખે પણ ખરા ખીજો તર્ક એવો
થાય છે કે આ કાવ્ય પોતાના જીવને જ ‘અજ્ઞાન સખા’
કહી મળોધ્યુ હોય (જુઓ ‘મિત્રને આમન્ત્રણ’ પૃ ૭૧)
એમ હોય તો પણ ખીજા મિત્રને તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય
ગન્તમાયામા છપાયેલા પત્રની વસ્તુ જોતા બન્ને તર્ક ઉપપન્ન
લાગે છે કાવ્યમા કર્તાની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ છે,
એટલુ સ્પષ્ટ છે

પૃ. ૬૭ આશાગીત

આત્મામા નની સ્ફુરતી દિવ્ય આશાનું આ ગીત છે,
ધર્મ પર દૃઢ આરધાથી જે ઉદ્ભવે છે તે આશાનું

અહા શાં આશા ઉચિતી નીચે આત્મા ઉપરસ્વરો
વરમાવે છે અને એ સ્વરમા સ્નાન કર્યાથી જગેચો આર્ત
આત્મા કેવો દરે છે !

ખરે શું ગ્રી. બલવતરાય હાકોર ‘ખરે’ને બન્યે
‘અરે’ પાઠ વધારે સારો માને છે

એહના સ્વર્ગમા આપજો માથે ફરીશુ એવો દિવસ
શુ ખરેખર આગે? અરે આશા! શુ તુ ખરે જ આમ

કહે છે ? : મૃત્યુથી વિખૂટા થયેલા મગા અને મેહીઓનો અર્ગમાં મેળાપ થાય છે એવી ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા છે એ માન્યતાથી આ આશા ઉદ્દભવેલી જણાય છે

અને શું : ઉપરની કડીમા સ્વર્ગે ગયેલા આત્મીય-જનની વાત આવી. આ કડીમા અહીં રહેનારા સ્વજનો વિશે આશા શું કહે છે તે કવિ કહે છે ઉપર જે નવા ધર્મની માન્યતા કહી 'તેના સ્વીકારથી કવિના કેટલાક આત્મીય જનોને આત્રાન લાગેયો એ આત્રાત પણ શુદ્ધ હૃદયનો જ હતો. એ શુદ્ધ હૃદયનો જન્મ પણ શુ આખરે રૂઝશે ? અને અત્યાર સુધી મારા નવીન ધર્મમા સાથે નહિ ચાલેલાં એવા જનો પણ સાથે ચાલશે ? અરે આશા ! એમ થાય તો તો કેટલી બધી દયા થઈ જણાય !

નહીં પરવા : અમને કશી પણ ઐહિક ચીજની પરવા નથી. હે આશા ! જે માત્ર તેને, મારા નવા ધર્મમા હજી આસ્થા નથી થઈ એવા મારા આત્મીય જનને, સતોષ (satisfaction), નવા ધર્મની પ્રતીતિ થાય તો મારા ઉદ્ધાર થઈ જાય અરે, તે જ સ્વજન પત્રી મારા ઉદ્ધાર કરે.

નિહાળુ હા : નવા ધર્મના સ્વીકાર પહેલાં સખીનો જે મૌમ્ય ગમ દેખતો હતો તે જ જૂનો-અમલ રમ પરી

પૂર્વાભાષ્ય

પણ હું જોઉં, તો આ હૈયું મુખથી ભવસાગર તરી જાય.

મને તવ^૦. હે આશાદેવી ' મને તારા ગાનમાં મીઠી આગ્રહા સદૈવ રહેલી છે. એ દિવ્ય સ્વરો મને સાભરે છે અને સાભરે છે ત્યારે મારા જીવનને ભરે છે.

પૃ. ૬૮. અનામી નામ

અર્થ અસ્પૃટ છે. 'અનામી નામ' એ શબ્દો કદાચ જીમરા કાંઈક કે સ્વીડનબર્ગને ઉદ્દેશીને હોય.

તને પણ^૦: આખરે એટલે મૃત્યુ પછી. ખરૂં પ્રેમમુખ મૃત્યુ પછી જ મળી શકે છે એવી તને પણ પ્રતીતિ છે. તો : આ દુનિયામાં કોઈને પણ સૌહાર્દમુખ ક્યાંથી આપી શકું ?

અને જ્યારે^૦ આ સમારમાં તો તારૂં નાન કોઈને કહેવાનું નથી પણ જ્યારે ગ્રીષ્મા જીવનસાગરે વહેવાની આશા મિટ્ત થશે, ત્યારે વિચ્છેદન બદલું તારૂં અનામી નામ અંગના ગીણામુખે પ્રતિજ્ઞા બદલ શકાયે

પૃ. ૬૯. પુરાણી પ્રીત

મને તારા^૦. જે સ્વરો હાવ તુ કાઢે છે તે મને અવગત મીઠા તો લાગે છે; પણ હજી બીજા, અન્ય પ્રકારના-મારો નવીન જીવનપંથ ઉઘાળે એવા-સ્વરો મારો આત્મા તારી નાસે માગે છે.

તને આહુંઃ આવા નવીન સ્વરની આશા રાખું છું
એ અફ છતાં કોઈ પણ બીજી વ્યક્તિના સ્વરોમાં મને
સંતોષ તો નથી જ.

નહોં એઃ ગમે તેવી અન્ય સ્ત્રીની લહરો તારા
માનસનદ પર આવી આવીને અચડાતી હોય પણ એટલું
તો નિશ્ચિત છે કે જે સ્વરો હું માગું છું તે તને અજાણ્યા
નથી જ. હું શું માગું છું તે તું પણ જાણે છે અને તેનું
ભાન અન્ય સ્ત્રીઓમાં તને કદી લુપ્ત નથી થતું. 'સુજે
તેવી' એટલે 'ગમે તેવી', 'ગમે તે'.

સખી ! જોઃ જે ઈશ્વરની ઉપાસના હું કરું છું તેની
જો કોઈ પણ બાની તું સાંભળે તો તારો આત્મા સુખેથી
જમનો બેઠ છોડી દે.

અને એ બાનીનો પડથો છેવટે જ્ઞાતાંકમાં ફેલાનાં
આપણી પુરાની-પહેલાંની સાચી પ્રીત આ સ્વપ્ન જેવા
સંસારમાંથી પાછી જાગૃત થાય

પૃ. ૭૦. રજની માગણી

આત્માના ખરા નિવાસ, સત્યધર્મપથ જવાને માટે
સખી પાસે, સ્વજન પાસે, આત્મા રજ માગે છે.

રજ આઃ હંસ એટલે આત્મા. ઘણા પ્રાચીન કવિથી
હંસ એ આત્માનું પ્રતીક મનાયો આવ્યો છે. હંસ માર્ગસને:

માનસ સરોવરના દંસને. માનસ સરોવર એ અહીં આત્માના સત્યધામનું રૂપક છે. હમ સમય ચયે પોતાના ખરા નિવાસ માનસસરોવર તરફ જાય છે અને માટે રજા

‘ આ બ્યુટકમનું’ દશાન્ત છે પ્રાચીન હિન્દુઓનાં કાળોમાં શબ્દોના આવા ઉલટા ક્રમોના ઘણા દાખલા આવે છે. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ મુધી સર્વેએ એના પ્રયોગો કર્યા છે એમાં કાઠક ભાષાની ઝોર જ ખૂબી અનુભવાય છે. ઘણે ભાગે તેમાં છઠ્ઠોનો પ્રત્યય હુમ હોય છે. જેમ કે “ વાત પકવાનથી બુખ ન ભાગે ” (નરસિંહ મહેતા) - પકવાનની વાતથી બુખ ભાગે નહિ. આધુનિક સાહિત્યમાં રચનાવૈચિત્ર્ય માટે, અર્થઘનતા માટે, શબ્દો અને અક્ષરોના લાઘવ માટે, ભાષાને પ્રતિકૂલ એવી અનેક છૂટો લેવાય છે પણ આ રચનાવૈચિત્ર્યનો કોઈએ બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. કાન્તે આ પ્રયોગ બહુની ગૂઝશતીના અભ્યાસથી કર્યો હશે કે કેમ તે કહી શકાઈ નથી પણ ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વાભાવિક રચનાકોશથી તેમને એ સિદ્ધ છે. સરખાવો.

છાયા વરેવર તીર [પૃ ૬૭] તીર ઉપરના વરેવરની છાયા.

બ્યુટકમ સિવાય પણ વિભક્તિઓના પ્રત્યય હુમ રહી શકે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસોથી જે શબ્દ લાઘવ આવે છે તે ગૂઝશતીમાં આ રીતે આવે છે. આવા પ્રત્યયગુમ શબ્દોને સમાસ ન ગનુવા લેઈએ અને તે જુદા લખાઈ એ બૂત નથી.

માગે છે. સ્નેહીયા જુન પડતા દુષ્ણ તો લાગે, રમ્યા આપવા
નિહિ કરું કરે નહિ, પણ આ સ્નેહની વ્યથાએ નમીત્તમા
માડી હોય છે તે મૌને મહેવી પડે છે

જ્વાનું જો^૦ જ્યારે બધાએને એક દિવસ 'આત્માને
ત્યા'—આત્માના ધામમા જ્વાનુ જ છે ત્યારે છૂટા પડતા
થોડો સમય તો ગિચ્ગતા રાખવી જોઈએ, સ્વસ્થતા
રાખવી જોઈએ.

મદા એ હસ તો માનસ સરોવરે પણ પોતાના સ્નેહીને
અર્થાત્ તને સંભારશે પણ તને પણ તેના સમાગમની તૃષ્ણા
જેની ને તેની, છે તેવી ને તેવી રહેશે તો ખરી ના ! અને
જો રહેવાની હોય તો—

બધું તો^૦ તો આપણુ જૂનું નવું કઈ કઈ સભારી
રાખજે કારણ કે નિજવાસમા—આત્માના વાસમા તુ આવીશ
ત્યારે મળાને એ બધી વાતો મને કહેવી પડશે, હો !

૫૦. ૭૧. મિત્રને આમંત્રણ

તપની એટલે ? 'જાને', 'ગાને', ના અર્થમા
'જાની' 'ગાની' એવા સૂરતી પ્રયોગો છે. આ તેવો
પ્રયોગ જણાતો નથી 'તાપણી' (નામ) એવો અર્થ
હોઈ શકે—જોકે લાપાની છૂટથી જ. મુક્ય ધામમા હે મૂરખ
શાને તાપણી તાપે છે ?

આખું કાન્ય ઉપદેશાત્મક છે અને પોતાના જ જીવને
મિત્ર તરીકે સમોધીને કંથ્યુ હોય એમ નાગે છે જીવને
સમોધીને લજનો ગાવાની આપણામા જૂની પરપરા છે
લજનોમા છે'ને 'જી'ના પુનરાનર્તનો આવે છે તે પણ
'જીવ'ને જ સમોધનો છે પ્રાસુત્તરમા માનાયે 'જી' આવે
છે તે પણ જોષ ઉપરથી જ થયું છે

૫૮. ૭૨. અગતિ ગમન

૧૮૯૩ માં પ્રો બનવતરાય ઠાકોરનું 'અદ્વિદર્શન'
પ્રગટ થયું તે ઉપરથી તે જ અરસામા આ કાન્ય લખાયું છે

બધા તારાઓ જાખા છે, વિધુ-ચન્દ્ર મહો પણ તેજ
દેખાતું નથી અને પથિક અર્થોત્ રસ્તા ઉપરના [ભાષાની
છટ] તરઓની ગયાથી સધળે અધાર થયેલું છે તેમા
ચરણ ચાનતું નથી, અને દિવ દૂર જાય છે, ખીજે તો
ક્યા જાય? પ્રિયહૃદયની ખાસે જાય છે

વિચારો રેલીને° વિચારો રેલીને સર્વત્ર પ્રણયરસને
ઉભરાવે અને એ રસમા ન્હાના ન્હાના રનેહીઓના હુફયો
પરસ્પર આનિગન કરે

બને ત્યારે° ત્યારે આખો પણ સ્વપ્નમા શિશુની
ગાય તેરી મૃદુ બની જાય આ શિગ્ના સન્ન સ્વપ્ન
નગરે સ્વપ્ન તગ્દ જતી હોય એમ લાસે છે, પણ ખીજ

જ ક્ષણે આ આભામ બંધ થાય છે અને હૃદય પાહું આ દુનિયામાં વાસ કરવા માડે છે અને અંધાગને મમત્તને ચરણ અંધારાથી શીઘ્ર ખસવા માડે છે.

આ દુનિયાના ઘેર અંધારામા ઓગિતિ જ વહીભગ ચિત્ત પ્રેમસમાધિ લઈ લે છે, પ્રેમમા જ સ્વર્ગની ઝાખી કરી લે છે, અને એ દર્શનથી પ્રકાશ અને જ્ઞા પામીને પાહું દુનિયાના અંધારાથી દૂર રહીને ચાલવા માડે છે
પૃ. ૭૩. પ્રણય વચન માટે પ્રાર્થના

મિસિઝ બ્રાઉનિંગના Sonnets from the Portuguese માંથી ૨૧ મા મેનેટનુ ભાષાન્તર છે.

પ્રથમ ખંડ: ચાહે છે એવું વચન ફરી ફરી કહે. હે કવિવર, તે તારા કાવ્યમાં લખ્યું છે તેમ, ફરી ફરીને કહેવાથી ભલે એ કોકિલના કુજન જેવું જની જાય.

બીજો ખંડ: કોકિલ કુજન જેવું જની જાય તેની કશી ફિકર નહિ. કારણ કે નદીતીરે કે ખીખે કે ગિરિપૃથ ઉપરના વનમા કોઈ પણ જગાએ ખીચ ગમે તેટલી કુદરતવીયા ભેગી થાય પણ એ કોકિલના ટહુકા વિના વસન્ત પ્રમરી શકતી નથી એ કોકિલ એ જ ખરી વસન્તવીયા છે માટે તારાં વચનો ભલે કોકિલકુજન જેવા લાગે.

ત્રીજો ખંડ: ત્યાં એ તારા દેવી જેવાં વચનો મારા

અવણુ પર પડ્યા, પણ મને તારા પ્રેમની ખરેખર પ્રતીતિ તે વખતે ન થઈ, કારણ કે હું તે વખતે અધકારમા-અજ્ઞાનમા હતી, માટે વીનવું છું કે તું મને ચાહે છે એ વચન ફરી પણ કહે.

ત્રીમ્બ ખડ પછી નીચેની એ પંક્તિઓ પ્રથમ હતી તે પૂર્વાસાપમા નથી. અસ્પૃશ્ય હોવાથી કાઢી નાખી દશે.

નહીં કેને લાગે પ્રિય અધિક તારા ગમનમા ?

ઉપેક્ષા કેને છે અધિક કુમુમોની ઉપવને ?

તારાઓ આકાશમા પોતપોતાને મારે ગમન કરે છે તે છે તે કરનાં વધારે હોય તો પણ કેને અધિક પ્રિય નહિ લાગે ? તેમ જ ઉપવનમા કુમુમો બહુ થઈ ગયા છે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કોણ કરે ? અર્થાત્ સુંદર વસ્તુ બહુ થઈ ગઈ એમ કહેવાય જ નહિ. તું પણ તારા પ્રેમનું વચન કળા જ કર. તેને સીમા ન લેધએ.

ચોથો ખંડ: રજતજ્જ મણિકાર સરખી=રૂપાના રણકાર જેની જ. એકાન્તો: મારી હાજરીમા તો મને ચાહવાનું વચન જરૂર મંજગાય પણ સાથે સાથે એકાન્તમાં, મારાથી વિખૂટો એકત્રો દો ત્યાં પણ મને ચાહવાનું છોડી ન દેતો. અમલ સોનેટ નીચે મુજબ છે:

XLVI

Say over again, and yet once over again,
That thou dost love me. Though the word
repeated

Should seem 'a cuckoo-song,' as thou dost
treat it.

Remember never to the hill or plain,
Valley and wood, without her cuckoo-strain,
Comes the fresh spring in all her green
completed.

Belove'd, I, amid the darkness greeted
By a doubtful spirit-voice, in that doubt's
pain

Cry... 'Speak once more, thou lovest !' Who
can fear

Too many stars, though each in heaven
shall roll-

Too many flowers, though each shall crown
the year

Say thou dost love me, love me, love me,
toll

The silver iterance ! only minding, dear,
To love me also in silence, with thy soul.

પૂ. ૭૪. સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

પ્રથમ ખડ માર મરણ સંતર થાય તો પત્ની બાકીના
જીવનમા તને ઓછુ આવે, કમક પણ બેસુપ આવે, એમ
છે શુ ? શુ આમ વાત છે ? અને મારા મરણથી શુ તને
રવિના વિરહો પણ તેજહીન લાગવાના એમ ?

ખીતે ખડ હુ હમેશા તારી જ રહી છુ, પણ
તારા અતરમા આટલું ઊંડુ સ્થાન મને મળી શકે એ
તો મેં નહિ જ જાણેલુ એટલે અત્યાર સુધી તો હુ સ્વર્ગ
જઈશ એમ મેં ધારેલુ, પણ આટલુ મોડું પણ જાણ્યુ
ત્યારે તો મારાથી શી રીતે જ હવે સ્વર્ગ જવાય ? રે,
જીવ, ત્યારે હવે મરણની મમતા મૂકી દે.. ખીજ સ્ત્રીઓ
પ્રણયસુખને માટે મથી મથીને પદની અને જમીનોનો ત્યાગ
કરે છે ત્યારે હુ પ્રેમની ખાતર કબરનો, મરણનો, સ્વર્ગનો
ત્યાગ કરે છુ

અમન સૈનેટ —

XXIII

Is it indeed so ? If I lay here dead,
Wouldst thou miss any life in losing mine ?

And would the sun for thee more coldly
shine,
Because of grave-damps falling round my
head ?

I marvelled, my Belov'd, when I read
Thy thought so in the letter. I am thine
But .. so much to thee ? Can I pour thy
wine
While my hands tremble ? Then my soul,
instead
Of dreams of death, resumes life's lower
range.
Then, love me, Love ! look on me .. breathe
on me !

As brighter ladies do not count it strange,
For love, to give up acres and degree,
I yield the grave for thy sake, and exchange
My near sweet view of Heaven, for earth
with thee !

પૃ. ૬૫. પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

અધી એ ચીજો તો : ઉપર ગણતરી તે સંખ્યા ચીજો
તો ફરી જાય અથવા ફરી ગઈ એવું તને લાગે અને તેથી
જેમ એ ચીજો જોઈને તું મારા તરફ અભિમુખ થયો
તેમજ એ વસ્તુઓ બદલાતા અથવા બદલાયેલી લાગતા તું
વિમુખ પણ થઈ જાય.

દયા તારી : તારી દયા છે તેથી પણ તું રનેહ ન
કરતો કારણકે [કાકે કાઠીઆવાડી ટ્રેડિંગ] જે વ્યક્તિ
તારી પાસે રહે, લાખા વખત સુધી તારૂં આશ્વાસન લે તે,
એ આશુ વિસરાઈ જતા એ પ્રીતિ પણ ખોઈ દે.
અસલ સૌનેદ:—

XIV

If thou must love me, let it be for nought
Except for love's sake only. Do not say
' I love her for her smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes
brought
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Belovèd, may
Be changed, or change for thee,—and love
so wrought,

May be unwrought so Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,—
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and loseth thy love thereby !
But love me for love's sake, that evermore
Thow mayst love on, through love's eternity.

પૃ. ૭૬. બહાસાંઓને પ્રાર્થના

મરખાવો ' રોનારા ' અને ' વીત્યાને રોવું '. કલાપીને।
કેકારવ, પૃ. ૩૭૧, ૩૭૨, ૭૩.

પૃ. ૭૭ ગાનવિમાન

લુઓ ' રંગની માગણી ' [પૃ. ૭૦] અને તે
ઉપરનું ટિપ્પણ. એજ હસની ક'પના આ કાવ્યમા પણ છે.

સખી : કવિની સ્વર્ગસ્થ સખી. જે માનસમા, આત્મ-
ધામમાં અગાઉથી ગયેલી છે તે.

પશ્વલ : મસારૂપી ખાબોચિયું.

દગે દગ°: આકાશના તારા જેવી તારી રનેદની
દષ્ટિની મારી દષ્ટિ વડે હું જાખી કરી શકુ છું. પણ
મારામા પાખની શક્તિ નથી.

રત્નું કર્તવ્ય°: આ સંમારમા મારે કામ કર્તવ્ય પણ

હવે રહું નથી કારણકે તારો કલહંસ, [પ્રથમ પત્નીનો
પુત્ર ગ્રાણીલાલ] પણ નિર્મલ હાર્ય કરતો તારી સાથે
આકાશમા છે—એને મોટા કરવા માટે અહીં રહેવાનું કર્તવ્ય
હવે નથી રહ્યું.

પૃ. ૬૬. વતસલનાં નયનો

સપના—આદર્શો—અભિલાષાઓ, વિધુરા—મદદ વિનાનાં
થયેલાં નજરે પડે અને અધિકારના ખાડામા ગુમ થાય
તેનું કાંઈ નથી, પણ—

સરખાવો કલાપીનો ‘ એક સવાલ. ’ કેકારવ પૃ. ૩૫૫.

પૃ. ૮૦. સ્વર્ગગીત

નીચેના જીસસના વચન ઉપરથી આ કાવ્ય લખ્યું છે:

And I say unto you, Ask, and it shall
be given you; seek, and ye shall find; knock,
and it shall be opened unto you.

For every one that asketh receiveth;
and he that seeketh findeth; and to him
that knocketh it shall be opened.

New Testament. St. Luke. c. XI, 9-10

કામે છે: કમાય છે. કાઠીઆવારી પ્રયોગ.

૫. ૮૨. સ્થિતિભેદ

મરખાવો દવાપીનું 'કેને કહેવું' કેશવ. ૫. ૩૬ ૮.

૫. ૮૩. પવિત્ર ભોજન

નીચેનું હમમનું વચન મરખાવો

And Jesus said unto them, I am the bread of life: he that cometh to me shall never hunger; and he that believeth on me shall never thirst.

St. John. c. VI, 35

૫. ૮૪. પ્રભુ પ્રાર્થના

Lord's prayer ઉપરથી—

Our Father which art in heaven,
Hallowed be thy name.

Thy Kingdom come. Thy will be done
in earth, as it is in heaven

Give us this day our daily bread

And forgive us our debts, as we forgive
our debtors

And lead us not into temptation, but
deliver us from evil. For thine is the

kingdom, and the power, and the glory,
for ever Amen

St Matthew c. VI, 9-13

પૃ. ૮૬. બહાસાંઓને ઉપદેશ

હસનારાની સાથે^૦ સરખાવે

Rejoice with them that do rejoice, and
weep with them that weep

New Testament. Romans c. XI, 15.

પૃ. ૮૭. કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

અસન નીચે પ્રમાણે છે

Lead, kindly Light, amid encircling gloom,
Lead Thou me on,
The night is dark and I am far from home,
Lead Thou me on,
Keep Thou my feet, I do not ask to see
The distant scene, one step enough for me.
I was not ever thus, not prayed that Thou
shouldst lead me on
I loved to choose and see my path, but now
Lead Thou me on,

I loved the garish day, and spite of fears,
Pride ruled my will: remember not past years.
So long Thy power has blest me, sure it
still will lead me on,
O'er moor and fen, crag and torrent till
the night is gone,
And with the morn, those angel faces smile,
Which I have loved long since, and lost
awhile.

Amen.

૫. ૮૮ મહેમાનોને સંબોધન

કરજો માફ: ઇશ્વરની હમેશની ઉપાસનામા પાપો
થાય છે તો તમારી સેવામા પણ હજારો પાપર પાપો થયા
હશે તે તમે માફ કરજો

મારી અક્ષવાની આ અરજમા એવો પણ ખવનિ છે
કે જે માણુમ, ઇશ્વર પોતાના ગુન્હા માફ કરે એમ ઈ-ગતો
હોય, તેણે ખીર્જના ગુન્હા પણ માફ કરવા જોઈએ, જુઓ
પ્રભુપ્રાર્થના [૫, ૮૪] ઉપગ્ના ટિપ્પણમા આપેલી
Lord's prayer. અને કલાપીની પક્તિઓ-

તુ માફ કર દિલ્લાર દેવાદાર હુ,
છે માફ દેવાદારને મારા સનમ !

૪. ૮૯. વસંત પ્રાર્થના

વસો અમ^૦: અમારી પ્રકૃતિ રૂપી કુન્દનને પ્રણયદાન
રૂપી ચેદ-અગ્નિમા કસો. લતાકુસુમ=પ્રણ જીવને=જીવનમા.
અપત્તના પશ્ચીમનમા, અન્યાઓના ઉછેરમા વિમલ ધર્મને
પામજો.

૫. ૯૦ સાગર અને શરી

આજ મહારાજ^૦: ધૃષ્ટરને સંબોધન છે, અન્વય.
ચન્દ્રનો જલ ઉપર ઉદય જોઈને મારા હૃદયમાં હર્ષ જામે
છે, અને રત્નરૂપી ધન, જે કુસુમવનના વિમલ પરિમલ
(સુગન્ધિ) ના જેવો ગહન છે તે-નિજ-પોતાના-રત્નના
ગગનમાં અર્થોત્ત હૃદયમાં ઉત્કર્ષ પામે છે.

નવલ રસ^૦: ચન્દ્રને જ અહીં પરમાત્માનું નવીન રસ-
વાળું ધવલ નેત્ર કહ્યું છે.

૪. ૯૨ પશ્ચાત્તાપ

છેલ્લી પંક્તિ: અને આ હું તારો દાસ, જેને એક-
વાર તારા નૂરની ઝાંખી પડેલ છે તે હું, એ નરને ન ત્યાગું
એમ માગું છું.

૫. ૯૩ ચંદ્રાને સંબોધન

તને હું^૦: તે એ=તે પણ. તે એટલે આ કાવ્યમાં જેને
સાથી કહેલ છે તે, કવિનું દૂરસ્થ-સ્વર્ગસ્થ સ્વજન.

અને તવ^૦: હુ તને એટલે અંદાને જોવામા વખત ગાળું છું. કોઈના સામુ જોવું એટલે તે વ્યક્તિની આખમાં જોવું માટે કશું છે કે તવ નેત્રમા; એક જ અરીસા જેની વસ્તુમા જે વ્યક્તિઓ એક સાથે જુએ તો એક ખીજની આખને જોઈ શકે, માટે કવિ કહે છે કે હે અંદા તારા નેત્રમા તે સાથીના નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવામા હું જેમ વખત ગાળું છું તેમ તે સાથી મારી આખનું પ્રતિબિંબ તારી આખમા જોવાને વખત ગાળે છે કે નહિ ?

સખી હુ^૦: હુ તો નથી જાણી શકતો, સાથી જાણી શકતો હોય તો ઘણું સારું.

૫૦. ૬૬. સખીને આમન્ત્રણ

છાયા તરુવર તીર=તીરપરના તરુવરની છાયા જુઓ
'રંગની માગણી' (૫ ૭૦) ઉપરનું ટિપ્પણ

જીવનરૂપી જલ તેની સ્ફટિકે વિશદ વહેતી મુરસરિતા
તેના તીરપર તરુ અને એનાથી સ્થમતા મનુકેવના તાપ
એ કટપતા માટે જુઓ

And he showed me a pure river of
water of life, clear as crystal, proceeding
out of the throne of God and of the Lamb

2 In the midst of the street of it, and

on either side of the river, was there the tree of life, which bare twelve manner of fruits, and yielded her fruit every month : and the leaves of the tree were for the healing of the Nations.

The New Testament. Revelation

c. XXII, 1-2.

પૃ ૧૦૦. ધર્મ વિજય

છો સાનવાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમા સામે ઘસે :
બાહ્યવના જૂના કરારના નિર્ગમનના આખ્યાનના ૧૪ મા
પ્રકરણમા એની કથા છે કે મોઝીઝ અને ઈઝરાઈલ પ્રજા
ઉપર ઈજિપ્તના લોકો ઘણો બુલ્લમ કરતા હતા તેથી તે
ઈઝરાયલ પ્રજા સાથે ઈજિપ્તથી એશિયા તરફ આવવા રક્ત
સમુદ્ર તરફ નાઠો અને તેને ઈશ્વરની મદદ હતી તેથી
રક્તસમુદ્રે તેને માગ દીધો ઈજિપ્તના રથો અને સવારો
તેની પછવાડે હતા તે સઘળા રક્તસમુદ્રની હદમા આવતા
હેરાન થઈ નાસી ગયા. એ કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૧૦૧. નવલ નિવેદન

સને ૧૯૧૨ ના અરસામા કર્તા જન્મવપુર પાસે
નર્મદાના મૂળ તરફ ગયેલા અને ત્યા થોડા દિવસ રહેલા.

કર્તાને ન્હાવાનો અને તરવાનો ઘણો જ શોખ હતો અને નર્મદામાં પણ ત્યા ખૂબ ન્હાએવા. આ કાવ્યમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ અર્થ અહીં કેવલ ગૌણ રહેતો છે અને ઇશ્વરે જીવનજલમાં સ્નાન કરાવી કર્તાને નવીન ધર્મના સ્નાતક બનાવ્યા—તેમને દ્વિજત્વ આપ્યું એ અર્થ મુખ્ય છે.

શબ્દ સરોવર ઇશ્વરના શબ્દ અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપી સરોવર.

ભાખર : જીવનરૂપી ભાખર. જુઓ પવિત્ર ભોજન ઉપરનું ટિપ્પણ.

નારા : (સૈ) પાણી અહીં જીવનરૂપી પાણી.

નર્મદા—નદી નર્મદા, જેમાં કર્તાએ સ્નાન કરેલું તે.

આ કાવ્યમાં નર્મદા શબ્દ પર શ્લેષથી તેમનાં પત્ની નર્મદા પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય. અને તે સાથે ‘શિવ’ અને ‘કરુણા’ શબ્દોથી તેમના ધર્માનુયાયી ‘શિવાભાઈ’ અને ‘કરુણાશંકર’ પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય.

પૃ. ૧૦૩. અપાવરણ પ્રાર્થના

અપાવરણ, સત્ય ઉપર આવી ગયેલું આવરણ દૂર કરવું.

દિરળમયેન^૦ એ ઇશોપનિષદનો મંત્ર છે.

સત્યંધર્મદ્વગર્થ=સત્ય ધર્મ જોવાને અર્થે, મારે.

પૃ. ૧૦૪. અનંત વાતસલ્ય

અનંત વાતસલ્ય એટલે ઇશ્વરનો મનુષ્ય તરફનો અનંત પ્રેમ. આ પ્રેમના દષ્ટાન્ત તરીકે એક 'લડંગા છોકરા'ની વાત નવા કરારના સંત દયૂકના-શુભવર્તમાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. કાંઈ એક માણસને બે દિકરા હતા તેમાંનો નાનો મજાઆરો વહેંચી લઈ મિલકત એકઠી કરી પરદેશ જતો રહે છે અને ત્યાં લડંગાઈમાં બધા પૈસા ઉઠાડી દે છે. તે ભૂખ્યા મરતો થાય છે ત્યારે તેને પિતા પાસે જવાનું સાંભરે છે. તે જાય છે અને પોતાનાં પાપો કબુલ કરે છે એટલે પિતા તેના તરફ અનંત વાતસલ્ય બતાવી માફી બક્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ ખર્ચ જીવન ખોઈ બેઠેલો પુત્ર પાછો ખરા જીવનમાં આવ્યો તેને માટે ઘેર ઉત્સવ કરે છે. આ કાવ્ય એ 'લડંગા છોકરા'ના ઉદ્દેશારાનું છે.

પૃ. ૧૦૫. તારક સ્તોત્ર

તારક: સવસાગરમાંથી તારણહાર.

આત્મા અને ઓમેગા- ગ્રીક વર્ણમાલાના પહેલા વર્ણનું નામ આત્મા છે અને છેલ્લાનું નામ ઓમેગા: એટલે આદિ અને અંત.

To Jesus Christ be glory given,
 By all on earth; by all in heaven :
 Let his dominion wide extend,
 His glorious kingdom never end.
 For He of all that's good and true,
 Is Alpha and Omega too;
 The fount of life, the source of light
 The spring of every true delight.
 Beginning, Ending, God and Man,
 His inmost being none can scan;
 But in his Human Form Divine,
 The first and last united shine.
 Who is who was, Who is to come,
 Eternal infinite I AM;
 The Lord Almighty God most high
 Amen let Heaven and Earth reply.

૫. ૧૧૧ કલાપીને સંબોધન

૧૯૦૩માં કલાપીના કેકારવની પ્રથમ આવૃત્તિમા બહાર
 પડ્યું.

સુરતા: સુર=દેવ. સુરતા=દેવપણું. સુરતાની વાલી=

પૂર્વાસાધ

સ્વર્ગનું ઉદ્યાન. અહીં કલાપીનું ખરું નામ મુરસિહજી હતું તે શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ છે.

ભિજ્જના^૦: તારા ઉરસાગરમાં કેવા ઉદ્યાસો ઉછળે છે ! તારી સુહાગણુ જ્યોત્સિકા સૌભાગ્યને ઝરે છે. અને તારા નયનમાં નમણું-સૌમ્ય નિર્મલ હાસ્ય ઝળકે છે.

આજે ને^૦: તેની સખી તેની આંખોને આજે છે અને અજવાળે છે અથવા હે સખી ! એ મોરલો આપણી આંખોને આજે છે અને અજવાળે છે, પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી આલમનાં દૂર—પ્રકાશરૂપે ઇશ્વરી પ્રેમ, અંતર ઉપર જીવે છે. વળી તેની વાસણી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી વાગે છે અને તેનો સ્વર આકાશમાં અંદર અને દૂર સુધી જાય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી પહોંચે છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે.

હેત હૈયાના^૦ આ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હૈયાના હેત વહેતી વાંસણી વાગી !

વાસણી વાગે ને મારી ઝાતડી જાગી :

હૈયાના હેત વહેતી વાસણી વાગી !

પંક્તિઓ ઉપરથી રચેલી છે. અને તેમાં કાવ્યનું કમનીયત્વ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ આ પંક્તિ અવનરણમાં મૂકેલી હતી.

નન્દનવનના અર્થાત્ ઉપર કહી તે મુરતાની વાડીના
પ્રામાદોની ટોચથી એ કલાપીની મધુર કેકા આજે કેવી
• ઉભરાય છે ! અને એ કેકા નન્દનવનની મુરબી-મુગન્ધિને
પણ સાથે લઈને અંસાગ્રા સગી આવે છે અને અંતર—
હૃદયનાં દ્વારે ઉપર ગીનાની પેઠે અચકાય છે.

તત્ત્વ^૦ તે મવિનાના વૈષ્ણ જર્ગ, ઉત્તમ તેજસ્વું અમે
ધ્યાન ધરીએ છીએ, એવો ગાયત્રીનો જૂનો ઉપદેશ છે. તે
ઉપદેશ, કલાપીની કેકાની માગ્દત આજે અન્ય પ્રકારે આવે
છે; તેના તરફ આ માયુ અને તે માથે સર્વ આત્મનંત્ર પણ
નમે છે. અથવા એ મંત્રનો અર્થ, નવીન ધર્મના ઉપદેશ
પછી હું અન્ય પ્રકારે મમજું છું અને તેના તરફ મારું
માયું અન્ય પ્રકારે નમે છે વગેરે.

પૃ. ૧૧૨. હિન્દ પર આશીર્વાદ

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૭, ધ યુનિયન ડિબેટિંગ સોમાઈટીના
સોશિયલ ગૅલરિંગને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૩. પરિપત્સત્કાર

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૬, લોહાણા કૅનકન્મને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૪. હિન્દમાતાને સંબોધન

પ્રસિદ્ધ ૧૯૨૨, ભાવનગર શહેર સમિતિમાં પ્રસંગોપાત્ત
ગાવા માટે રચેલું.

પૃ. ૧૧૭. હૃદયગીતા

કોઈ નાટક માટે લખાયેલું નથી ૧૯૦૭-૦૮માં એક કાર્ડબોર્ડ ઉપર છપાયેલું.

પૃ. ૧૧૮. ૧૧૯. કાંતાની પ્રાર્થના, સ્મરદશા.

બન્ને ૧૯૧૩ના લખાયેલી અલિખિત દ્રવિયાના નાટકમાં જૂલિયાની ઉક્તિઓ છે.

પૃ. ૧૨૦ થી ૧૨૬. ફકીરી, વિરહાનલ, રાસ, છેલ્લું આલિંગન.

૧૯૦૮માં લખાયેલા સક્ષીમશાહ નાટકના આ સંગીત-કાવ્યો છે. ૧ લું, ૨ જુ અને ૪ થું કાવ્ય અનુશ્રુમતિની ઉક્તિ છે અને ત્રીજું. અનુશ્રુમતિ અને માણેક વચ્ચેનો સંવાદાત્મક રાસ છે.

પૃ. ૧૨૭. સ્મિતપ્રભાને

પૂર્વકાલનું. શ્રીયુત જ. ન. ભટ્ટને મોટે યાદ રહેલું તે ઉપરથી ઉતારી પ્રગટ કર્યું છે. કાન્ત પોતે પણ એકવાર બોલેલા.

પૃ. ૧૨૮. સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મન ઉપર થતી અસર

આ અને આ પછીનું 'સ્વર્ગગંગાને તીર' એ બન્ને કાવ્યો સ્વ. હરિલાલ ઝીણાભાઈ ભટ્ટ ઉપરના પત્રોમાથી ક્ષીણેલા છે. બન્ને પહેલાના છે.

પૃ. ૧૩૨. સ્વર્ગગંગાને તીર

રમા=૫૨વી.

પૃ. ૧૩૪.

મર્ત્યત્વદાદ. મર્ત્યત્વ=મનુષ્યપણું. મનુષ્યને, મનુષ્યની મર્યાદાઓને લીધે, જગતના કુ ખોને લીધે, જે દાદ લાગે છે તે દાદ. ચક્રવર્તી=ચક્રુ—આખ તેનો અપાગ, ખૂલો. મૂળ મંદુર ચક્રુ. નું મમાસમા 'ચક્રુ' દર્શુ છે તે લાપ્યાની છૂટ છે.

પૃ. ૧૩૭. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

કવિતાને મથાણુ હતું નહિ. કાન્તમાળામા આ મથાણું યોજાયેલું. (પૃ. ૨૭૬-૮૧) અરર હવિન આમ ભવે જતું: એમા 'આમ' એટલે ત્દમારી બાણુમાં, બીજાઓની આગળ જઈ જઈને તેમના ટીકાવેલુ સાલજવામાં નહીં.

પૃ. ૧૩૮.

મક્ત નિર્બંજતા એટલે કરા મોખ્ખા વિનાની એકલી નિર્બંજતા.

પણુ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું: એટલે નિર્બંજતા અને ગુણહીનતા અને સાચે માન મેળવવાની અતિ લોભિયણુ ઈચ્છા, એ દોષ મ્હારા જ છે, ત્દમારા નહીં, હું મરું છું એ દોષોને લીધે, ત્દમારે જરા મનમાં ન આણું.

ધડક ધડક યાય દાય જાતી:—જાતી તે એની.

પૂર્વાશાપ

પૃ. ૧૩૬. ઉભય એટલે તુ અને મારી પ્રિયા બે ય

પૃ. ૧૪૦. સામ

સામ (psalm) એટલે પવિત્ર ગીત ‘શૂના કરાર’ નો એ એક ભાગ છે.

અસલ સામ નીચે પ્રમાણે છે.

4 Show me thy ways, O Lord; teach me thy paths.

5 Lead me in thy truth, and teach me: for thou art God of my salvation; on thee do I wait all the day.

Psalms 22, 4-5.

પૃ. ૧૪૨. આંતર સમપદી

સમપદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત.

પૃ. ૧૪૨. નયન પ્રાર્થના

નયન જો (સં) દોરવું એ ઉપરથી નયન એટલે દોરવા સખધી પ્રાર્થના.

પૃ. ૧૪૪. સ્નેહગીત.

મથાળું નવું ચેત્તેહું છે.

પૃ. ૧૪૬. મદ

विश्वांनि देव सवितुर्दुरितानि परासुव ।

यद्भद्रं-सह आसुव ।

એ સૂર્યની પદિક પ્રાર્થના ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૮. કુમુમની બિમારી

કાન્તના બીજાં પત્ની મૌ. નર્મદાની માદમીને પ્રમંગે
લખાયેલું ઈ. મ. ૧૬૦૪.

પૃ. ૧૪૯. પતિ પત્ની સંવાદ

આલિમ દુલિયામા કોલ્પેટાઈન તથા લુકેશિયા વચ્ચેનો.

પૃ. ૧૫૧. શાસ્ત્રોપદેશ

મંગીનમાયા નામના મપ્રદમાથી.

પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૬. કાન્તાનો ઉદ્ધાસ, કાન્તની સ્મર-

દશા, કાન્તાની સ્મરદશા, કાન્તને સંબોધન.

ચારે ય સ્ત્રીમશાદ નાટકના મંગીનકાવ્યો છે. પહેલું,
ત્રીજું, ચોથું અશ્રુમતીની ઉક્તિએ છે અને બીજું
સ્ત્રીમશાદની.

પૃ. ૧૫૮. અંતિમ પ્રાર્થના

કામ્બીરમા લખાયેલું, કવિના જુવસાન પહેવાનાં
અંધવારીઆમા કાન્તના આ અંતિમ ઉદ્ગારો છે.

મૂળ કાવ્યને મથાણુ નથી. કાન્તમાળામા આ મથા-
ળાથી તે છપાયું છે.

ટિપ્પણુ પરિશિષ્ટ

‘ચક્રવાક મિથુન’ સંબંધી શ્રીયુત નરસિંહરાવ
ભોળાનાથના વિચારો

* * *

માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રભલાનને ROMANCE નું
સ્વરૂપ આપનામા સુશીલાદેવી દષ્ટિ જેવી જ દષ્ટિથી એક
ઉચ્ચ કવિત્વક પના આજથી એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક
ગુજરાતી કાવ્યમા પ્રગટ થઈ હતી એ દષ્ટિ એ કાવ્યમા
કોઈ વિવેચકે પારખી હોય એમ જણાતુ નથી “ચક્રવાક
મિથુન નામનું રસિક, સમર્થ, કાવ્ય (ગ મણિરાગ ભટ્ટની
કવિત્વ શક્તિનું દૂળ) ઇ સ ૧૮૮૦ મા ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ મા
પ્રગટ થયું હતું હેના ઉપર ‘સેહેની’ એ તખ્તનુમયી એક
વિદ્વાન ગૃહસ્થે ગીકા પણ આપી હતી (સેહેની=ખ. ક.
ઠાઠાર એ હવે પ્રસિદ્ધ રહ્યું છે) ચક્રવાક પક્ષીને શાપ
છે કે એ પક્ષીના નરમાદાએ રાત્રિ સમયે નિયોગ ખમવો
આ કાવ્યમા એ પક્ષીના યુગ્મનો દિવસ મમખનો પ્રેમવિહાર
પ્રથમ વર્ણવ્યો છે, એ વિહારમા—

“વિરહ સલવને વૈભવ્યા હતા,
બની નિગુરુષ બેય ર્યા હતા.”

(માનવ પ્રાણી પણ મૃત્યુની તિમિરાટ રાત્રિ પડતા
પરસ્પર વિયોગનો સંભવ જૂની જઈ જીવન્ત દસામા કેવળ
વિહારમા જ મમ ગદે છે-તે ઉપર કાઈક આડો કટાક્ષ
અહીં જણાય છે, પરન્તુ એ આખા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિથી
કાઈક અમંગલ છે) પરન્તુ સૂર્યાસ્તનો સમય મમીપ આવતા

“જગ્યા પ્રેમી વિગન મુખની મોહનિદ્રા મહિથી”

અને

“જ્યનિદા મુટતા સ્મૃતિનારાની
સમીપ મૂર્તિ ડોળી નિધિપાશની”

આ હાવનમા પ્રેમમદ્દ યુગવને નની મુક્તિ સૂચે છે
સૂર્યનું તેજ હુમ નથી થયું હેવા જાણ્યા જાણ્યા આકાશ-
પ્રદેશમા એ બને જાણ્યા લાગે છે

“મિથુન એક ચંદ્રે અવકાશમા,
ગિયતિ કરે દિન તેજ સકાશમા,”

અને

“ધામે ધામે ગતિ ટર્ગે જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ભેદી બને મહાકુ કરતા ઉત્તર સ્થાન તેમ”

આ શ્રદ્ધા કયા સૂધી નભનાના હતા ? ચક્રવાકીને એક નીનીતર, અપૂર્વ, યુક્તિ-ઘટ્ટા-ચુરી.

“શાને હાલુ-નહિ નહિ જ રે આપણે હાય મહેલુ,
ચાયો હેવા સ્થવ મર્તિ, વમે સૂર્ય જેમા સદૈવ
હાનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ ”

પગ-તુ અશક્ય તરફ આખ મીચનારી આ સરલાના
શબ્દોના ઉત્તરમા ચક્રવાક કહે છે

“લાખા છે જ્યાં દિન, ત્રિય સખી ! રાત્રિએ દોરે તેની,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયમુખની હાય આશા જ કેવી ! ”

એમ કહી એક જ માર્ગ દોડે.

“અવર કાષ્ઠ ઉપાય હવે નથી,
વિરહ જીવન સંહરિયે મથી
ગહનમા પડિયે દિન દેખતા,
નયન મીચ્યો કરી દર્ષ એકતા ”

આમ વિરહ, જીવન, બન્નેનો અત આણુવા માટે
(કે વિરહ ભરેલા જીવનનો, વિરહજીવનનો, અત આણુવા
માટે) આ પ્રેમી યુગ્મ મૃત્યુના ગહનમા, દિન દેખતા જ
(દિવસનુ તેજ છતા જ-એટલે જોડાયલા રહીને જ), મૃત્યુ
અને રાત્રિ બન્નેના પરિણામ ના જોના માટે આખ્ય મીચીને
એકતા કરીને (સંયુક્ત રહીને જ) (મૃત્યુના) ગહનમા
પડે છે.

હવે છેવટનાં ભાગમાં કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિનો સંદિગ્ધ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે:

“પાણું જોતાં દિવ્યયુગલને અન્યથા ચામ ભાસ,
જાંડું જાંડું દિનકર સમુ કુંક દેખાય હાસ.”

અહ્યુત! મૃત્યુ અને રાત્રિના અન્ધકારમાં પ્રવેશ થવાને બદલે અણુધાર્યો, જાંડા જાંડા, તેજોમય પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે..

અને આનંદપૂર્ણ ચક્રવાકમિથુન ઉદ્ગાર કરે છે:

“આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય—

(ચિરહ, રંગની, વિનાની ખીજ જ ન્યોતિર્મય દુનિયાં

ત્રીઠી—

એ જોડનામાં

નીચે નીચે જોતરો પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં.”

છનાં— અધિક એહ પ્રકાશ, થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો હતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મરિ,
ક્યહિ જ ચેતન એક દોસે નરિ.”

આ સ્થિતિ શી? હેનો ધ્વનિ શો? હેની વ્યંજના શી? રા. રમણભાઈ આમ વ્યંખ્યદર્શન કરે છે:—

“અંતે અગાત ‘ગદન’ માં ‘અન્યથા ભાસ દેખતું’

‘વેગથી પડતું દંપતી’ ‘અમિત અવકાશમાં’ લીન થઈ જાય છે. કવિનો અન્ત્યલાપ અચાત જ રહે છે.” *

દાવ્યના સમાપ્તિના બે શ્લોકો વિશે “સેહેની” કહે છે:—

“ કવિના દેવીએ કરેલા દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ થાય છે. (‘દિવ્યયુગલને’ ભાસ થયો કવિએ કહ્યો છે તે કવિની કલ્પનાને થયેલો જ ભાસ ગણવો?—ગણીશું) મનવાહિત ચિત્તદારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન ‘દુનિયા’માં આ ‘રનેહબાહ અકવાકમિયુન’ પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ લહેને ઘડીભર જણાય છે.”

“પણ”—(અર્થ “ સેહેની ”નું વ્યંગ્યદર્શન મૂકને સંતોષ આપતું નથી; પણ હેમનું સાબગી લાઇએ;—“ પણ”)—

Adieu the fancy cannot cheat so well,
As she is famed to do, deceiving elf.”

“ કવિતા દેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી

---

* “ કવિત્વરીતિ ” કવિતા અને સાહિત્ય પૃ. ૧૨.

રા ખ. ઠ. ઠાકોર (“સેહેની”) કંઈક જાણી વિગતમાં કહતે છે અને અન્ય ધ્વનિ જતાવે છે.

“અકવાક દંપતીને કવિએ મનુષ્ય પ્રેમની મૂર્તિરૂપ કહ્યું છે, અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્ય સૃષ્ટિકર્મ વચ્ચેના વિરોધનું ધણું વધારેણું જિગ્મ છે.”

જાય છે, આખ્યો બધ કરીને જ્યાં પાત્રી ઉગાડે છે, ત્યાં
તેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાન તો ફક્ત ઇન્દ્રજન્ય હતું”

શુ ? કવિતા તે ઇન્દ્રજન્ય કેનાનનારી ક્યારી ?

કવિતાએ આપેલા દિવ્ય લેખન ઇન્દ્રજન્ય, વસ્તુતઃ
અમલ માયા પ્રગટ કરે ? કવિતા દેરીનો દાય મસ્તક
ઉપરથી ખમી જતા, સત્યની ખાત્રી થાય ? એમ હોય તો
દિવ્ય સત્યનું દર્શન મૂલ્યમ પ્રવેશથી ક્યારી, અને અનૌકિક
શક્તિથી તેનું પ્રદર્શન કરાવનારી, કવિતાને કુતારી દરાવીને
ગસિક તત્ત્વદર્શનના રાજ્યમાંથી ઢેકાંજેતી કરીને દાખા
કાઢી બોધે

*

મહેનો તો આ અદ્ભુત કાવ્યમા હેના સમાપનમા
જુદો જ ધ્વનિ, અને દિવ્ય સત્ય સ્થાપનારો (દર્શાનનારો)
ધ્વનિ, સભળાય છે પેના ચક્રવાકમિયુને આત્મવાત કયોં કે
નહિ તે સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ તેમ ચર્ચને શ્રુત્યુપારની નવી
સનાતન ભૂમિનું દર્શન હેમને થયું, અને સતત ન્યોતિથી
ભરેલા પ્રદેશમા પ્રવેશ તેમણે કર્યો

“ત્યાં તો ચિરયગી

તણાયા જવાનું મુખમગ્નિ માહિ—”

પૂર્વાભાષ

ચક્રવાકમિથુનને અન્યથા ' ભાસ ' થયો હતો તે સત્ય સ્થિતિ તજીને અસત્યનો નહિ, પણ મૃત્યુના ગહનમાં પડ્યાની અસત્ય સ્થિતિ તજીને જ્યોતિર્મય ભૂમિમાં પ્રવેશની સત્ય સ્થિતિનો અને એ અસત્ય ભાસ નહોતો તે કવિના છેતરના શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થાય છે

“અધિક એક પ્રકાર થતો જતો
જ્ય જમાર તણો વધતો જતો”

અને એ અસીમ અવકાશમાં જ્યોતિ જ જ્યોતિ-
ખીજી કાઠી નજરે પડતુ જ નહોતુ,

“અમિત એ અવકાશ તણી મહિ
કયદિ જ ચેતન એક દોંમે નહિ” ઈ

કોઈ પણ ચેતન વ્યક્ત રૂપે દેખાતુ જ નહોતુ, જ્યાં
એ ચક્રવાકમિથુન પણ વિધીન થઈ ગયુ કેમકે.

ઈ આ પંક્તિનો પાઠ પૂર્વાભાષમાં નીચે પ્રમાણે છે

કયદિ અચેતન એક દોંમે નહી

આ પાઠ સંબંધી શ્રી નરસિંહરાવભાઈ લખે છે કે

“આ નવો પાઠ વધારે સારો છે સર્વ જ ચેતનની જ રેલ
હતી એ અર્થ થાય છે”

શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈના મત પ્રમાણે નૂતન અને નવા
પાઠનો એક જ અર્થ થાય છે અને નવા પાઠથી એ અર્થ વધારે
સ્પષ્ટ થાય છે સંપાદક

ના જ્યોતિથી લિખ દોસે જ કાઈ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ રૂપો પુરુષ માંદિ !

* * *
પરન્તુ એક જીગ્ને મુખ્ય ધ્વનિ હું સાંભળું છું તે
કહું. ચક્રવાકનું યુગ્મ તે જીવાત્મા અને પરમાત્મા; જેનો
ઉપનિષદમાં દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા સમાનં વૃક્ષં
પરિપસ્યજાતે કહીને વર્ણવ્યા છે તે; એ બેનો સંબંધ સૂરીવાદે
કહેલો. પ્રેમનો જ સંબંધ, આ કાવ્યમાં ચક્રવાકના નરમાદાના
સંબંધથી દર્શાવ્યો છે; અગાન રૂપી અંધ રજનીમાં એ બે પ્રેમી-
ઓનો વિયોગ થાય છે; એ રજનીનું તિમિર જતાં જ્ઞાન-
જ્યોતિ પ્રગટે છે અને બન્નેનો સયોગ થવો શક્ય છે; માટે
જ એ સંયોગદશા વખતે બન્ને ફરીથી વિયોગ ના થાય એ
પ્રયત્ન ઇચ્છાથી સનાતન જ્યોતિર્ભય પ્રદેશમાં પ્રયાણ કર્યા
કરીને જ્યોતિષપ્રવાહમાં અટક સહચાર સાધે છે. આ
ધ્વનિમાં સૂરીવાદની કલ્પનાને મુદ્ધટિત સંસ્કાર અપાપણા
જોડે છું. એ જ્યોતિસિદ્ધ સહચારમાં

“અધિક એક પ્રકાશ થતો જતો.

જવ જનાર તણો વધતો જતો.”

તા. ૮-૧૦-૨૧

જ્ઞાનચાલ

ચિવર્ત લીલા-૧૦. વસંત વર્ષ ૨૦, અંક ૧૧;
માર્ગશીર્ષ સંવત ૧૯૭૮ પૂ. ૪૦૬-૪૧૦.

૪ “દિવ્ય ગાયકગણ” — “દક્ષવીણા પૃષ્ઠ. ૧૦૬”

: : જે નાટકથી : :

યુરોપ ખળભળ્યું હતું

:: એ કયું નાટક ::

ઈન્સેન ફ્રેન્ક

સર્વોત્તમ પ્રખ્યાત

ઢીંગલી

(કિંમત ૦-૧૨-૦)

દિલ્હીના સંવાદો કે કૃત્રિમ ભાષાના ઝગઝગાટ
સિવાય સાદી ભાષાથી પણ વાંચકને કેવા ધાયલ
: : : કરી શકાય છે, તેનું આજેનું દૃષ્ટાંત : : :

ઢીંગલી.

: અભિપ્રાયો :

“અનુવાદ કિંમતી છે, પણ ઉપોદ્ધાત તથી પણ
વધારે મૂલ્યવાન છે.” (કૌમુદી)

“ઈન્સેનનો આ અનુવાદ એટલો હુમલુ અને સફળ
થયો છે કે, ઈન્સેન પ્રતિ આપણને ભારે આદર અને રુચિ
વાંચતાં વેન જ થાય છે.” (સૌરાષ્ટ્ર)

સ્ત્રીસમાજે તો ખાસ પાઠ્ય તરીકે સંગ્રહવા જેવું છે.
ગૂર્જરાત સાહિત્ય મંદિર, ત્રીચીરાડઃ અમદાવાદ.

ભણકાર:—

કંપનાપ્રધાન કવિનાઓનો જાણીતો સંગ્રહ.

ઉગતી જુવાની:—

સામારિક નાટક

દર્શનિયું:—

દંડી વાનાંઓનો લોકપ્રિય સંગ્રહ.

છપાય છે.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક

ગુજરાતી તરજુમો મનનિકા નામે દીકા સાથે.

વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો

મણુકો ૧ અંબાસાયમાઈ

મણુકો ૨: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશે
વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાપત્રો અને ચર્ચાઓ.

તૈયાર થાય છે

ગો. મા. ત્રિ. ની ભાવનાઓ

ઈત્યાદિ

ઈત્યાદિ

ઈત્યાદિ

પ્રોફ. બલવંતરાય ક. ઠાકોર નિબંધવાર પેક: પૂના સિટી

મહાત્મા ટોલસ્ટોય

હૃત
ત્હમને એ નહિ સમજાય

અથવા

ખાલસવાદો

પાને પાને

ખાખમદજ્ઞ ઝલુના

*

મવાટે સવાટે

નવુ ચૈતન્ય.

હાનની, શિક્ષણુ પ્રયા

હાલની અઘાતો

ધર્મ-પ્રપચો વગેરે

કેટલા નૂર ચૂમનાં છે

તે દર્શાવનાર

ખાળકોના આ મવાટોથી

ગોટેગઝો પળુ

દિશ્મદ થાય છે.

દિવસ ૦-૧૦-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર: રીચીરાડ - અમદાવાદ.